

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

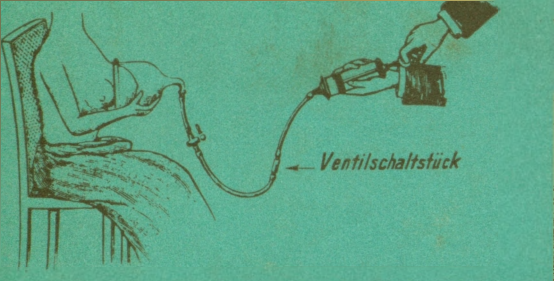
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

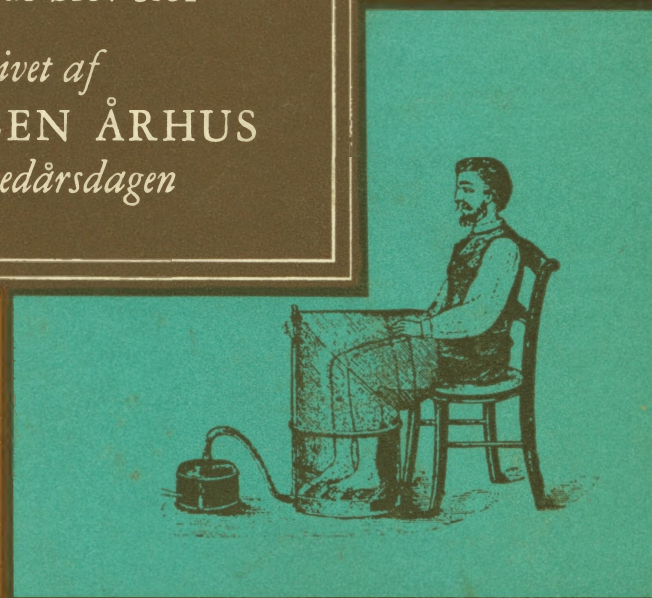
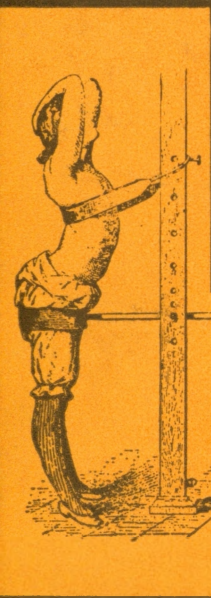
Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Sundhed og sygdom
mens Århus blev stor
Udgivet af
SYGEKASSEN ÅRHUS
på hundredårsdagen

Sundhed og sygdom

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor

Udgivet af
SYGEKASSEN ÅRHUS
til foreningens hundredårsdag
27. april 1963

Udarbejdet i
ERHVERVSARKIVET
under redaktion af
VAGN DYBDAHL

Omslag:
Komposition af illustrationer fra
populære lægebøger
fra årtierne omkring 1900

Trykkeri: Marselis tryk

INDHOLD

Forord	7
Indledning	8
<i>Birgit Nüchel Thomsen</i> : Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909	9
<i>John W. Oldam</i> : Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning	159
<i>Finn H. Lauridsen</i> : Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage	197
Dagligdag på kontorerne 1963	231

FORORD

Skriftet »Sundhed og Sygdom«, der udgives i anledning af »Sygekassen Århus« 100 års jubilæum, giver foruden et billede af sygekassens vækst og historie en beskrivelse af den samfundsudvikling, der i den sidste halvdel af forrige århundrede førte sygekassebevægelsen frem som en folkesag. Bevægelsen er vokset frem nedefra, idet de små i samfundet sluttede sig sammen i foreninger og igennem et medlemsbidrag sikrede sig hjælp under sygdom. Fagenes solidaritet og hjælpsomhed under de gamle laugskasser blev ved næringsloven af 1857, der ophævede disse kasser, videreført som sygeforeninger, og frøet til »Sygekassen Århus« blev lagt i 1863 som udløber af denne bevægelse.

Man har søgt så vidt muligt at undgå overflødig statistik og har derfor fremtrukket karakteristiske træk i samfundsudviklingen på det sociale, boligmæssige, hygiejniske og sundhedsmæssige område fra de 100 års virke og dermed knyttet kassens vækst i så nær forbindelse med byens liv, at enhver Århusborger med stor udbytte kan læse bogen.

Målt med historiens alen er 100 år kun et kort spand af tid, men læser man denne beretning, må man indrømme, at netop disse år har bragt så store fremskridt for den jævne befolkning, at socialforsikringen i dag har nået et meget højt stade.

Fra sin spæde start og gennem hårde økonomiske kampe, sejre og nederlag, står jubilaren i dag, takket være tidligere pionerers og lederes vedholdende kamp, som en værdig institution i vor by og som et stort og indflydelsesrigt medlem af dansk sygekassebevægelse, økonomisk velfunderet parat til at tjene medlemmernes interesser. Det er ikke alene tallene for sygehjælpen, der taler deres sprog, men det gælder hjælpen i sin helhed, også den hjælp, der gives administrativt. Den sociale vejledning, der altid er ydet vore medlemmer, således at de har kunnet få al den sygehjælp, de i henhold til lovgivningen var berettiget til, såvel fra sygekassen som fra anden side, har været et gode af højeste karat.

Bestyrelsen håber, at mange med iver vil læse denne historiske oversigt over et betydningsfuldt afsnit af vor bys folkeliv. Det har været en glæde for sygekassens ledelse at kunne foranledige et skrift netop som dette udgivet til jubilæumsdagen.

Århus, i april 1963.

Waldemar Laursen
formand

Indledning

I halvhundredåret fra omkring 1860 til hen mod 1. verdenskrig blev folketallet i Århus mere end femdoblet. I 1860 var det 11.000, i 1911 var det 62.000. Det var den største tilvækst noget dansk bysamfund havde, og det rejste problemer af omfattende natur. Et spring fra 2.000 til 10.000 indbyggere vil næppe nødvendiggøre så gennemgribende forandringer på mange områder, og det vil heller ikke være tilfældet ved en vækst fra 100.000 til 500.000. For Århus betød femdoblingen derimod, at man sprang fra en ordinær provinsbys størrelse til at være en stor by.

Den store vækst hænger sammen med en række økonomiske faktorer. Disse faktorer fik blandt andet udtryk i oprettelsen af store industriforetagender, handelsvirksomheder og offentlige transportvirksomheder. Denne industrialisering betød også, at der skete væsentlige ændringer i befolkningens erhvervs-mæssige sammensætning; der opstod en talrig arbejderklasse.

Udviklingen affødte således problemer skabt af den pludselige ophobning af mennesker, af en ny samfundsgruppes fremvækst og af, at denne gruppes levevilkår var forskellige fra andre gruppers. Alt dette gav sig udtryk i sundhedstilstanden i byen og stillede særlige krav til offentlige, hygiejniske foranstaltninger. Om de sociale og hygiejniske tilstande indsendte byens læger særlige årsberetninger til Det kgl. Sundhedskollegium; indberetningerne indeholder også oplysninger om sygdomme i årets løb. I Erhvervsarkivet har man i flere år interesseret sig for indholdet af disse beretninger, fordi de giver et levende og mangesidet indblik i de tilstande, industrialiseringens gennembrud skabte i et dansk bysamfund. Da ledelsen for Sygekassen Århus henvendte sig til Erhvervsarkivet og spurgte, om man kunne foreslå et emne for en jubilæumspublikation var det derfor nærliggende at pege på disse medicinalberetninger. Sygekassens bestyrelse og forretningsfører viste straks forståelse og interesse for en udgivelse af beretningerne, der netop også belyser forudsætninger og baggrund for sygekassens arbejde i de grundlæggende år. Resultatet er blevet denne bog.

»Sundhed og sygdom mens Århus blev stor« er delt i fire hovedafsnit. Det første — og det største — bringer uddrag af lægernes indberetninger; uddragene er blevet opdelt efter emner, så der år for år, undertiden med større spring, i mindre kapitler gengives oplysninger om de enkelte sider af udviklingen. Det følgende afsnit belyser befolkningsforholdene i byen og omfanget af de epidemiske sygdomme, således som disse forhold er oplyst i lægernes beretninger. Det tredje afsnit giver et kort rids af foreningens historie fra stiftelsen til sygekasseloven af 1892; efter det år blev virksomheden lagt i faste rammer, mens de første tredive år havde været en forsøgsperiode, hvor man måtte kæmpe med store vanskeligheder. Desværre er der ikke bevaret andre arkivalier fra denne periode end en kortfattet forhandlingsprotokol. Endelig gives i et sidste afsnit nogle data om foreningens ledelse gennem de hundrede år. *Vagn Dybdahl.*

SOCIALE OG HYGIEJNISKE TILSTANDE

1861—1909

Ved

Birgit Nüchel Thomsen

Beretningernes tilblivelse

Det stof, som her fremlægges til offentliggørelse, er uddrag af medicinalberetninger for Århus indgivet til det kongelige sundhedskollegium fra 1861 til 1909 og nu opbevaret i Rigsarkivet. Det er beretninger om livsvilkår i byen gennem et halvt århundrede — en periode hvori det moderne Århus blev skabt. Mændene bag beretningerne var læger i byen, som i kraft af deres virke var direkte tilskuere til de forhold, de beskriver.

Disse øjenvidneskildringer giver et blik ind i fortidens dagligdag og er et led i eller et udtryk for det danske medicinalvæsens opbygning i det 19. århundrede. Begyndelsen hertil blev gjort med oprettelsen af Det kgl. Sundhedskollegium i 1803, som blev medicinalvæsenets øverste ledelse indtil 1909. Landet inddeltes efterhånden i fysikater, og i spidsen for hvert fysikat stod en overordnet medicinalembudsmand, *fysicus*, der var mellemed mellem sundhedskollegiet og fysikaternes medicinalpersonale. Hvert fysikat var indrettet i distrikter med hertil hørende distriktslæger eller stadslæger. Ved instrukser af 1818 og 1877 fastlagdes embedslægenes pligter. *Fysicus* førte overtilsynet med alle medicinalanliggender i fysikatet — sundheds- og sygeplejen, apoteker, jordemødre, sygehuse (undtagen sindssygeanstalter), plejestiftelser, fattighuse, arrest- og arbejdshuse m. m. Det påhvilede *fysicus* at samle og sammenarbejde alle fra fysikatets læger indsendte tabeller og beretninger, hvorved fysikatets medicinalstatistik tilvejebragtes. Stads- og distriktslægerne stod umiddelbart under *fysicus* og førte det direkte tilsyn med sundheds- og sygeplejen i deres distrikter, særlig med drikkevandets og fødemidlernes beskaffenhed og med forekomsten af veneriske og farligere epidemiske sygdomme. Foruden funktionen som den offentlige sundhedstilstands vogtere var de tillige fattiglæger og hyppigt hospitalslæger og læger ved arresthusene samt medlemmer af den stedlige sundhedskommission. I årlige indberetninger til *fysicus* redegjorde stads- og distriktslægerne for forholdene i deres distrikter.

Det er uddrag af sådanne embedsberetninger for Århus by, som her foreligger. Hver indberetning indeholder statistiske oversigter over befolkningsforhold og sygelighed; disse er ofte ret summariske. En stor del af beretningerne føjer imidlertid hertil beskrivelser af en lang række sociale forhold foruden af offentligt hygiejniske tilstande, læge- og hospitalsforhold m. m. Den statistiske del er i det følgende udtaget og bearbejdet i et særligt afsnit, og forholdene i Århus sættes her i relation til det øvrige land. Det øvrige materiale er opdelt i emnegrupper og alt mere betydningsfuldt materiale om disse emner er medtaget i kronologisk orden — dog er rene gentagelser udskudt.

Før 1879 er de publicerede beretninger af temmelig sammensat oprindelse. Embedslægens indberetninger var da noget tyndere end senere, mens nogle af de praktiserende læger i Århus indgav bredere beretninger, der supplerede embedslægens. Der er derfor indgået stof fra disse. Frederik Edvard Glæsel (1815

—77) var distriktslæge for Århus by og distrikt i årene 1860—65. Han havde som praktiserende læge i Århus under koleraepidemien i 1853 gjort et fortjenstfuldt arbejde, som indbragte ham en takadresse fra omkring 100 af byens borgere. I 1865 deltes hans embede, og medens han selv vedblev at være distriktslæge til 1877, blev Peter Hegelund Dorph (1822—83) stadslæge i Århus og fungerede som sådan til 1879. De omtalte praktiserende læger, fra hvis indberetninger der er uddraget stof i denne periode, fik senere fremtrædende stillinger. Det var Christian Bünger (1831—1909) stiftsfysicus i Århus fra 1880 til 1903. Han var udgået af en gammel Århus-købmandsslægt og nød i høj grad anseelse i byen. Den anden var Hermann Ernst Schmiegelow (1816—98), der blev stadslæge i 1879. For året 1868, hvor den for Århus meget vigtige vandværkssag rejstes, skyldes beretningen den daværende stiftsfysicus Hans Chr. Weiss (1811—80). Weiss, der fungerede som stiftsfysicus fra 1860—80, arbejdede meget ihærdigt for den offentlige hygiejne og lagde især vægt på slet drikkevand som årsag til sygelighed.

Efter 1879 er beretningerne udelukkende fra stadslægens hånd. H. Schmiegelow efterfulgte P. Dorph som stadslæge. Han havde allerede på dette tidspunkt mange års virke i byen bag sig; han havde været praktiserende læge her siden 1848. Beretningerne bliver i hans funktionsperiode mere omfattende og bærer sine steder præg af hans bryske temperament og hans hævde af sagkundskabens ret over for sundhedskommission og byråd. Han var blandt stifterne af Århus lægeforening i 1859 og gjorde et solidt og banebrydende arbejde især med henblik på lægernes stilling til sygekassespørgsmålet. Ved hans død i 1898 udnævntes Johannes Ludvig Lunddahl (1859—1943) til efterfølger i embedet. Lunddahl havde praktiseret i Århus siden 1888, var læge for poliklinikken for fattige børn fra 1890—99 og kommunelæge fra 1892—99, hvorved han aflastede stadslægen som fattiglæge. Lunddahl var herefter stadslæge i de betydningsfulde år indtil 1915, konstitueret stiftsfysicus i Gl. Århus og Randers amter 1909—15 og kreds- og amtslæge i Århus fra 1915 til 1929.

Beretningerne gengives bogstavret; åbenbare fejl er dog rettede. Tekst i skarp parentes er indsat af udgiveren. Forkortelsen ÅgT henviser til Århus gennem tidene, 1—4.

Fattigdom og alderdomsforsørgelse

Fattigforsørgelsen var i Århus som i det øvrige land ordnet ved fattigloven af 1803. Denne lov blev det fundament, hvorpå det 19. århundredes socialforsorg opbyggedes indtil 1891. Ifølge denne påhvilede det købstaden at forsørge fattige, som ikke selv ved egne kræfter kunne erhverve sig det nødtørftige, for så vidt de var født og opdraget og havde bopæl der, eller i 3 år, senere 5 år, havde haft tilhold i og på lovlig måde ernæret sig i købstaden. Denne gruppe borgere blev, som man kan forestille sig, meget sammensat og omfattede gamle, syge, børn, enker, invalide og abnorme uden nogen videre skelnen mellem de forskellige grupper. Midlerne til deres forsørgelse blev skaffet ad flere veje bl. a. ved 1) årlige bidrag i penge som ydedes frivilligt eller pålagdes af fattigkommissionen, der forestod bestyrelsen af fattigvæsenet i købstaden, 2) en afgift lignet på købstadens grundtaks og ved 3) renter af kapitaler og indtægter af jorder eller andet, som måtte være tillagt distriktets fattige. I 1820 blev der indrettet en fattigforsørgelses- og arbejdsanstalt i Århus Hospital (klostret). Her skulle efter planen alle af byen forsørgede samles og holdes til arbejde inden for institutionens mure eller ude i byen. Hensigten med oprettelsen af fattighuset havde været at spærre for al understøttelse uden for anstalten; men efterhånden måtte dette princip dog fraviges, og der ofredes betydelige summer på hjælp til husleje, mad, ildebrændsel, lys, senge- og gangklæder, begravelseshjælp og anden hjælp uden for stiftelsen¹. Foruden fattiggården administrerede fattigvæsenet i Århus tillige enke- og legeboliger, der husede adskillige enker og enligt stillede mænd.

Fattiggården vedblev at have til huse i klosteret indtil 1870, da en ny fattiggård blev opført på Jeronimusbakken (Vester Allé)². Udgifterne til fattigvæsenet skulle ved lov af 1863 fuldstændig bestrides gennem kommuneskatten³. I 1869 nyorganiseredes fattigvæsenets bestyrelse og henlagdes fra de tidligere fattigkommissioner direkte under byrådet⁴. Med den ny fattiglov af 9. april 1891 og lov om alderdomsunderstøttelse af samme dato, som indførte begrebet værdigt trængende, gik fattigforsorgen ind i en ny tid, hvor samfundet i stedse stigende grad gennem lovgivningen lagde vægt på at føre den trængende uden om fattigvæsenet, og nutidens sociale lovgivning begyndte hermed at tage form.

Betingelserne for oppebærelse af alderdomsunderstøttelse var bl. a., at man var fyldt 60 år, at man ikke i de sidste 10 år havde modtaget fattighjælp (efter 1908 i 5 år), og at man desuden var en agtværdig person, d.v.s. ikke dømt for vanærende handling, ikke drikkædlig o.s.v. Understøttelsens størrelse fastsattes af kommunen⁵. Århus' første egentlige alderdomshjem indviedes 15. januar 1893 i havehuset ved fattigvæsenets enkeboder på Graven (nu skoletandklinik). Dette blev dog snart for småt og utidssvarende, og i 1904 byggedes »De gamles Hjem« på Knudriisbakken (nu Kirkegårdsvej)⁶.

Også for de trængende, der nu som før modtog almindelig fattighjælp, var der afgørende ændringer til det bedre. Det blev for frem-

tiden en hovedregel, at forsørgelsen burde foregå i hjemmet. Heri lå en underkendelse af fattiggårdsforsørgelsen, og faktisk gik denne sin fuldstændige opløsning i møde i løbet af 1890'erne⁷.

1. ÅgT 2, 375 f, 386, 390 ff. — 2. ÅgT 2, 393. — 3. Salmonsens VII, 801. — 4. ÅgT 2, 393. — 5. ÅgT 2, 213. — 6. ÅgT 2, 392. — 7. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens udvikling i Danmark (1940) 410 f.

1868

Fattighuset i Aarhus dannes endnu uforandret af de gamle af Lemmehospitalet leiede Bygninger, der langt fra ere store nok for den faste og ved Flyttetid ofte store temporaire Befolkning. Det nye allerede flere Aar meget omtalte og omskrevne Fattighuus er endnu kun til paa Papiret.

Trangen til det paatænkte ny *Fattighus* har ofte været følelig, idet Tilstrømningen til det gamle har været saa stærk, at hyppigt enhver Plads har været optaget. De hygiejniske Forhold have desaarsag været mindre gode. Dette gjælder dog i højere Grad om den ved Fattiggaarden beliggende saakaldte »gamle Friskole«¹, der benyttes til at optage Husvilde. I enkelte af dennes større Rum findes 6 a 8 Familier med Børn, der isolerer sig ved at omgive sig med gamle Tæpper, Maatter, el. Skjærnbrætter, hvorved Ventilationen forhindres. Da Localerne ere fugtige og inficerede og denne sammenpakkede Befolkning i høj Grad er urenlig, maa det tilføjes, at der dog har hersket en meget god Sundhedstilstand, idet kun en Mand indlagdes derfra i Sygehuset med en let typhoid Feber.

1884

Som Fattiglæge har jeg gjort et stort Arbejde her paa Stedet, men da jeg i tidligere Beretninger have omtalt dette udførligt², skal jeg ikkun her dvæle ved et enkelt Punkt, nemlig *Betydningen af min Virksomhed*, der er *afhængig af Forholdenes Ordning formedelst Fattigvæsenets Styrelse*. Til mange fattige Syge ordinerer jeg dyre Medikamenter, inkl. Viin, men bedre vilde det meget ofte være, om jeg kunne forskaaffe dem *hensigtsmæssig og nærende Spise og Drikke*. Men Intet i den Retning formaaer jeg; om Mælk har man slet ikke villet høre tale, og kun af og til med nød og neppe er jeg istand til at forskaaffe de Syge lidt Spise fra Fattiggaarden, og for faa Penge, der ugentlig af Fattigvæsenet gives Familien, kan der ikke kjøbes nogetsomhelst udenfor det sædvanlige; mange Familier under Fattigvæsenet lide derfor stor Nød, og kun Livet opholdes hovedsagentlig ved Rugbrød, som udleveres til de haardest trængende; men naar de er forsørgelsesberettigede andetsteds, er det mig umuligt at forskaaffe dem den mindste Smule Føde, men vel nogle faa Penge ugentlig. — Det er vel tydeligt af denne Fremstilling, at Fattiglovgivningen ogsaa i denne Retning burde have ganske anderledes humane Bestemmelser; thi de fleste Familier under Fattigvæsenet have Bolig i Byen, og kun en forsvindende Deel ere optagne i Fattig-

1 Den gamle friskole, hospitalets ladebygning, fungerede indtil 1862 som skole for fattigvæsenets børn og børn, hvis forældre ikke betalte skolepenge. ÅgT 3, 202, 208.

2 Jvf. afsnit om medicinalvæsen 1879.

gaarden, og lad end Familieforsørgeren være en fordrunken Person, hans forpinte Hustru og forsultne Børn fortjene ofte den største Medlidenhed. — Skjøndt den private Godgørenhed her paa Stedet ikke er ganske ubetydelig, saa rækker den dog ikke til nogen af dem, der er under Fattigforsørgelse, thi disse undtages altid! Utvivlsomt ville en billig Bispisnings-Anstalt, fornuftigt indrettet, kunne gjøre stor Nytte, og Fattigvæsenet burde overtage sig sin Deel af Udgifterne derved, til Bedste for sine Fattige. —

Iøvrigt stiller Fattigvæsenet sig forsaavidt imødekommende, som det deels redebøn optager Trængende i Fattiggaarden, og deels, naar der i Sygdomstilfælde er Tale om yderligere Tilskud, det være sig af Penge eller daglig Bispisning, istedetderfor forlanger den Syge indlagt i Sygehuset — NB forsaavidt der er Plads. Men det er dog mere en tilsyneladende Imødekommenhed, thi hyppigst vægre baade sunde og syge Fattige sig for at komme paa Fattiggaarden eller paa Sygehuset; Moderen vil ikke afsee Barnet, og Børn ikke deres Moder, osv. —

1885

*Da Byens Fattiggaard*³ i 1883 blev underkastet en Hovedforandring med en større Bekostning, blev jeg ikke raadspurgt, men jeg gjorde desuagtet Byraadet opmærksomt paa Et og Andet, hvortil der ogsaa saavidt muligt blev taget noget Hensyn, men Udvalget havde alt dengang afsluttet Forhandlingerne, som i flere Henseender tilsigtede en heel ny Ordning, Alt mig ganske uafvidende. Havde jeg havt indflydelse, — som jeg ikke har paa Embedsvegne, *thi Lægen er holdt helt udenfor den Slags Foretagender i en Kjøbstad* —, vilde jeg fremfor alt have sørget for Indretningen af et langt større Kjøkken med hvad dertil hører, for at Fattige i Byen og navnlig fattige Syge jævnlige kunde have erholdt varm Middagsspise. Nu er Kjøkkenet alene blevet indrettet for selve Anstaltens Lemmer, medens der ifølge den tidligere Ordning under særlige Omstændigheder og navnlig i Sygdomstilfælde blev udleveret Mad til Fattige i Byen, ifølge Læge-requisition. Dette er nu helt faldet bort, og selvfølgelig maa jeg ansee en saadan Ordning for at være et stort Tilbageskridt, nemmere for Fattigvæsenets Styrelse, men kun lidt til Baade for de mange Fattige i Byen. Jeg kan ordinere den dyreste Medicin, men jeg er ikke istand til at forskaffe den Syge nogensomhelst Spise, ene med Undtagelse af Rugbrød — thi dette bliver fra Fattiggaarden udleveret i stor Maalestok til Byens Fattige. —

1886

Jeg indgik derfor⁴ i Novbr 1886 med en Henstilling til Byraadet, om det ikke skjønnede, at det kunde være rigtigt, at der paa et Par Steder i Byen bleve

3 Den egentlige forsørgelsesanstalt udgjorde 4 sammenbyggede fløje, af hvilke den østre og vestre var 2 etager høje, den nordre og søndre 1 etage. Her var arbejdsstuer, sygestuer og soveværelser til 160 lemmer (1880). Der var tillige badeværelse med badekar og styrtebad og en bedesal med plads til 100 mennesker. Desuden var der en særlig bygning til arbejdsanstalt for arbejdsvillige. Århus vejviser 1880.

4 I det foregående beklages som i beretningen fra 1885, at der ikke kunne udleveres mid-dagsmad fra fattiggården til trængende syge i byen.

oprettet *Bespisnings-Anstalter for Trængende*, idet jeg anmodede Raadet om at stille sig imødekommende, og tilsige den Komitee, som i dette Øiemed maatte danne sig, muligt det herværende Velgjørneheds-Selskab⁵, en større Pengehjælp til Forehavendets Paabegyndelse. Jeg formente, at saadanne Anstalter burde være af blivende Natur som et permanent Led i den Godgjørneheds Sag, der her i Aarhus har en viid Udstrækning. Thi med den Betragtning for Øie at daglig varm Middagsmad maatte have den bedste Indflydelse paa Fattigfolks Velvære, maatte det antages at Sagen vilde blive støttet af mange rettænkende Medborgere. Enhver som vilde benytte sig deraf, skulde her kunne søge hen, og for 15 Øre faae leveret 1 Portion god veltillavet Middagsmad, bestaaende af 2 Retter; men da denne Pris vilde være endeel under Madens Værdi, maatte det manglende til Udgifternes Bestridelse fremkomme dels ved Privates deels ved Kommunens Bidrag, og derfor skulde Fattigudvalget have i sin Magt at uddele Fribilletter paa Portioner Mad til Bedste for Trængende under sin Vare-tægt. — Men hidtil er dette Projekt ikke gaaet iorden, navnlig fordi mange af Byraadets Medlemmer mene, at det ikke kan paahvile det offentlige, at oprette eller drive slige Anstalter, men at det er en Sag, der bør falde ind under den private Godgjørnehed. Jeg har ikkun tænkt mig at Byraadet skulde støtte og hjælpe til, men jeg forstaaer i alle Tilfælde ikke hiin Opfattelse, thi der er dog ingen rigtig Mening i, at Lemmer paa Fattiggaarden, hvoraf ikke faa bestaae af slette og fordærvede Personer, daglig blive bispiste med Middagsmad, medens saamange andre Fattige, derunder uskyldige Børn, lide den største Nød ude i Byen, idet de saa ofte kun opholde Livet ved tørt Rugbrød, Kaffe og Brændevin, — hvilket ikke er nogen Overdrivelse fra min Side. Omkring i Byen bor det langt overvejende Antal Fattige, og navnlig Børns Udseende i disse Familier er ofte præget af den største Nød, og ikke sjældent bliver det mit Lod at helbrede paa saadanne Stakler, hvis næsten eneste og bedste Hjælp burde bestaa i god nærende Spise.

Under Fattiglovgivningens forventede Revision vilde det være højst ønskeligt om slige Betragtninger kom til Orde, allerede af den Grund, at Samfundet er ilde tjent med at der opvoxer en Slægt, som, foruden at være slet næret og kraftesløs, ikke usandsynligt har indsuget Bitterhed og Uvillie imod bedre Stillede. —

Jeg vil bemærke, at de herværende *Lokaler for Sindsyges interimistiske Behandling*, som i Henhold til Collegiets Skrivelse af 10 Marts 1880, samme Aar bleve indrettede paa Fattiggaarden, ikke tilfredsstillende. Dengang gjorde jeg fornøden Indsigelse derom til Byraadet, idet jeg fremhævede at Familier af den bedre Klasse vilde ømme sig ved at sende deres Paarørende til Fattiggaarden, og jeg har i min Indberetning for 1881 gjort opmærksom derpaa. Det forholder

5 Velgørnehedsselskabet stiftedes i 1841 som et forsøg på at organisere den private velgørnehed. Det så det særligt som sin opgave at virke uden for den egentlige arbejderklasse, selv om selskabet kunne yde sin bistand ved tilrettelæggelse af indsamlinger o.l. til sådanne grupper. ÅgT 2, 395.

sig dermed som af mig formodet, og selve Lokalerne ere ogsaa i alle Henseender yderst primitive og simple. Grunden til at de henlagdes til Fattiggaarden var simpelthen den, at det vilde for Kommunen være det sparsommeligste. Slig Sparsommelighed gjør sig vistnok endnu saa godt som altid gjældende i Kommuner, naar Talen er om hygiejniske og humane Foranstaltninger. —

1898

Opimod 2500 Personer eller henved 6 % af Byens Befolkning faar Fattigunderstøttelse under den ene eller den anden Form. Fattiggaarden i Aarhus huser som Regel om Sommeren c. 100, om Vinteren c. 150 Lemmer, omtrent dobbelt saa mange Mænd som Kvinder. Samme Fattiggaard, der er opført for c. 30 Aar siden, svarer ikke ganske til Tidens Fordringer og Byens Udvikling. Der savnes tilstrækkeligt Opsyn, særligt med Kvindeafdelingen, hvorfor Renligheden her lader en Del tilbage at ønske; der burde ogsaa være en skarpere Adskillelse mellem de 2 Kjøen, der ganske vist bo hver i sin Side af Bygningen, men som har rig Lejlighed til at mødes i Gange og Gaard, hvad der ofte har givet Anledning til uheldige Forhold. Men først og fremmest savnes der en Sondring mellem midlertidig og til Stadighed forsørgede, med andre Ord, vi trænge til en Johannesstiftelse⁶ efter Kjøbenhavnsk Mønster, hvor der blandt andet ogsaa kunde findes en Optagelsesanstalt for Børn, der for en Tid staa alene. Saadanne er nu henvist til Fattiggaardens Lemmeafdeling, der ikke er noget heldigt Opholdssted for Børn. Savnet af en saadan Optagelsesanstalt er ofte Skyld i, at Mødre maa undvære en nødvendig eller højest ønskelig Hospitalsbehandling. Paa Fattiggaarden findes en Sygeafdeling for Fattiggaardens Befolkning og for fattige Syge fra Byen, navnlig chronisk Syge, den er meget ordentlig, men de Fattige fra Byen holde ikke af at komme der, da den er indenfor Fattiggaardens Mure.

Foruden Lemmerne paa Fattiggaarden bo en Del Enker under Fattigvæsenet i nogle under Kommunen sorterende Legatboliger⁷, der for de flestes Vedkommende ere meget gamle og daarligt indrettede Levninger fra Fortiden.

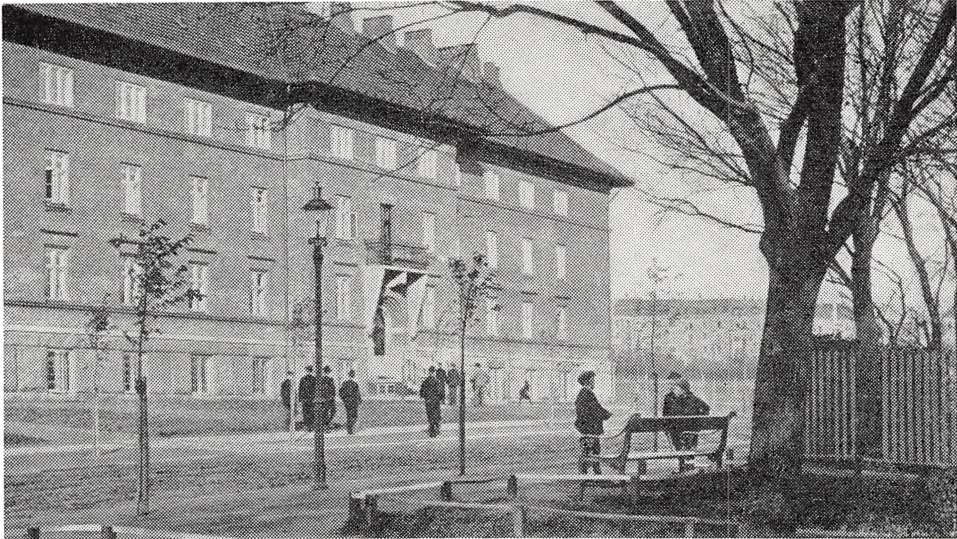
Byens Alderdomsasyll rummer c. 45 Alderdomsunderstøttede, det er meget tarveligt og mangelfuldt, men har nu Udsigt til i en nær Fremtid at blive afløst af et nyt og bedre beliggende.

1900

En Udvidelse af Byens Fattiggaard særlig Indretning af en Optagelsesafdeling for midlertidig hjemløse Børn har ogsaa været mellem de planlagte Ting, der har maattet opgives. Imidlertid er der ved Fattigvæsenets Foranstaltning fore-

6 I København var i 1896 oprettet et herberg for hjemløse »St. Johannes Gæstehjem«. Trap I (1929), 567.

7 Enkeboligerne på Klostergade, den Hutfeldske stiftelse i Rosensgade, Buxlunds stiftelse på Graven, P. Stæhrs legatbolig i Møllestien, Villadsens Legatbolig på Graven. Byrådets forh. 1898 tillæg 173.

De gamles Hjem på Kirkegårdsvej.
Foto fra omkring 1905 i Arhus Folkebibliotek.

løbig oprettet et lille Optagelseshjem ude i Byen, det passes af en privat Mand under Fattigvæsenets Kontrol.

Et Alderdomsasyll, hvortil der haardt trænges her i Byen, da det hidtil benyttede baade er indskrænket og absolut ikke tidssvarende, til hvilket der da ogsaa skulde knyttes en Sygeafdeling for Alderdomsunderstøttede, var planlagt og forelaa i alle Detailler godkjendt og vedtaget af Byraadet, men Opførelsen har maattet udskydes i en ubestemt Fremtid.

1904

Et nyt Alderdomsasyll smukt og frit beliggende og mønsterværdigt indrettet til 90 Lemmer med dertil knyttet Sygeafdeling paa 26 Senge foreløbig, men med Plads til 48 Senge, for Alderdomsunderstøttede (ogsaa saadanne som boer i Byen) er taget i Brug i Løbet af Efteraaret.

1906

Paa Aarhus Fattiggaard, der er ganske utidssvarende og uheldigt indrettet, og som yderligere i de senere Aar har staaet i Skygge af Kommunens Kælebarn »de gamles Hjem«⁸, er ikke indført væsentlige Forbedringer. Paa Sygeafdelingen er der sket mindre Fremskridt i Retning af Komfort, og det er lykkedes at faa en saavel sanitært som i andre Retninger uheldig større Skærveslaggerivirksomhed, som dreves ved Lemmerne og optog Fattiggaardens ingenlunde overflødige »Grønnegaardsplads« i ikke ringe Udstrækning, fjernet.

8 Opført på Knudriisbakken (nu Kirkegårdsvej) 1904.

Boliger

Århus sundhedsvedtægter påbød tilsyn med byens bebyggelse og boligforhold. Forinden et hidtil ubebygget terræn toges i brug til bebyggelse skulle disse grundens beskaffenhed og planen til deres bebyggelse og benyttelse underkastes sundhedskommissionens bedømmelse. Jordbundsforholdene skulle kontrolleres, og plan over afløbets ordening m. m. skulle godkendes. Sundhedskommissionen havde yderligere indseende med, at de nyopførte bygninger var tilstrækkeligt udtørrede ved indflytningen¹. Hertil kom, at sundhedskommissionen ifølge sundhedsvedtægterne havde tilsyn med boligforholdene i logihuse og lejeboliger. Sådanne boliger måtte ikke overfyldes. Fra 1887 krævedes som minimum 300 kubikfod rum pr. person. De skulle være tætte og tørre, være tilstrækkeligt udstyrede med vinduer, have let adgang til vand, og sundhedskommissionen havde kontrol med deres sanitære forhold i det hele. Blev de påbudte bestemmelser ikke overholdt, kunne beboelse af disse lejligheder eller logihuse forbydes². Byggeforholdene i øvrigt var i perioden underkastet kommunal kontrol gennem særlige bygningsvedtægter.

Århus befolkning var jævnt stigende fra 1860-erne til 1890. Denne befolkningsstigning fremkaldte efter stadslægens skøn knaphed på boliger allerede i 1860-erne³, den kraftige befolkningsstigning fra 1890-erne til årene efter århundredskiftet fremkaldte da alvorlig bolignød og i dens følge en meget kraftig stigning i byggeriet. Da folketallet efter 1902 igen kun var svagt stigende, og der fra 1902—04 var en faktisk bortvandring fra Århus, kom der efter den store byggespekulation i 1900—02 en stærk nedgang i boligproduktionen, samtidig med at mangfoldige lejligheder stod ledige⁴.

1. Byrådets forh. 1878 tillæg 94 f, 1887 tillæg 27 ff, 1901 tillæg 53 f. — 2. Byrådets forh. 1878 tillæg 92, 1887 tillæg 19 f, 1901 47 ff. — 3. Jvf. s. 20 f. — 4. Bygmesteren 25/12 1920, 13. årgang.

1862

Logishuse og Leieboliger for Fattige. Intet Huus er erklæret for Logishuus¹, skjøndt vistnok idetmindste 1 Huus skulde erklæres derfor og underkastes et strængt Tilsyn, nemlig det Skrædder Møller tilhørende Sted paa Studsgaden. Derimod ere flere Leiligheder erklærede ubeboelige, hvis Eieren ikke opfylder de af Commissionen givne Forskrifter til Forbedring af de locale Forhold.

1863

Sundhedscommissionen har endvidere i Efteraaret paabegyndt Undersøgelser af de saakaldte Logihuse eller Leieboliger, men der er endnu ikke truffet nogen endelig Beslutning, om hvilke Boliger der skulle regnes herhen under. I en enkelt Gaard (No. 13 Paa Skolegade) er efter Sundhedscommissionens Undersøgelse en Sidebygning fundet saa lidet skikket til Beboelse, at det er forbudt Eieren fremtidig at udleie den. —

1 I de såkaldte logihuse kunne man mod ringe betaling få natteleje i lokaler, hvor der var plads til flere personer.

1866

De af Sundhedscommissionen tagne Forholdsregler for at formindske Byens Modtagelighed for Epidemier vare især rettede paa Tilvejebringelse og Fremme af offentlig og privat Renlighed, saasom: daglig Fejning af Gader og Udskylning af Rendestene, Tilbud af Desinfectionsmidler (Jernvitriol) til stinkende Latriner, skærpet Control med de for Sundheden skadelige Næringsbrug m. m. — Uagtet det vel er at haabe at disse Foranstaltninger for en Del vilde svare til Hensigten, kan man dog med Kjendskab til Forholdene i Byen ej skjule for sig selv, at Sundhedscommissionens Virksomhed ofte standser ved Dørtærskelen af Epidemiens værste Arnesteder, nemlig de talrige usle, smaa smudsige Boliger for den lavere Arbejdsklasse. I Tilfælde af Epidemiens Udbrud vilde det være nødvendigt snarest at foranstalte en stor Del saadanne evacuerede, og Sundhedscommissionen var i sin Tid belavet paa at tilvejebringe Localer i denne Hensigt. — Savnet af passende Boliger til rimelige Priser for denne Klasse Mennesker er i høj Grad føleligt her i Byen; i de usleste Rum fra Kjælder til højt op under Taget indrettes til Beboelseslejligheder og betales i dyre Domme; enkelte af disse have været saa yderlig slette, at man har maattet forbyde deres Brug; flere kunne vistnok fortjene det samme. Men Efterspørgselen er saa meget større end Tilbudet, at ikke faa Familier, som vel vare i Stand til at betale en Lejlighed, men ej kunne erholde den, maa indlægge sig i Fattigvæsenets Localer. Og hvad dette formaar at byde staaer ej over hine; fortiden er saaledes i 2 Værelser i gl. Friskole², med kun een Udgang indlogeret 5 Familier med 20 Børn. — Det vil være indlysende at slige Forhold i en betydelig Grad lamme Sundhedscommissionen i Udøvelsen af den Control med Lejeboliger for Fattige, som Sundhedsvedtægten hjemler den, saavel som at de herfra opstaaende Ulemper for en stor Del svække Betydningen af de øvrige Foranstaltninger i Sundhedsplejens Tjeneste, som lade sig udføre. Den ønskeligste og virksomste Maade, hvorpaa dette Byens store Onde kunde afhjælpes, vilde være ved Opførelsen af Arbejderboliger, hvis store Nytte baade for fysisk og moralsk Velvære og Sundhed er saa almindelige anerkjendt og prøvet, at jeg ej skal opholde mig derved. Forhaabentlig vil denne Sag ogsaa blive til mere end et fromt Ønske.

1872

I Aarets Løb ere to Foretagender blevne endte, som begge komme Sundhedsplejen til Gode, nemlig Opførelsen af Arbejderboligerne ved Frederiksberg³ og den romerske Badeanstalt ved Kystvejen⁴.

² Jvf. s. 14, note 1.

³ Opført af arbejderne byggeförening, som stiftedes d. 8. juni 1872. De huse der opførtes kunne kun erhverves til eje af foreningens medlemmer, og mellem disse afholdtes der lodtrækning hver gang en række huse fuldførtes. Den, der ved lodtrækningen havde vundet et hus, fik dermed ret til at bebo det og ville efter 10 års forløb få skøde på det, når han havde betalt a) sit medlemsbidrag b) skatter og vedligeholdelse c) i stedet for leje $6\frac{1}{4}$ % af hvad huset havde kostet, hvoraf det der overskred den virkelige rente blev afskrevet købesummen. Indtil 1922 havde foreningen bygget og overdraget 109 huse. De første 10 huse opførtes i Frederiks Allé i 1872. Senere byggedes 15 huse i Valdemarsgade, 5 i

Arbejderboligerne på Skovvejen.
Foto i Århus Folkebibliotek.

1875

Som Følge af Byens rask tiltagende Indvaaner Antal opføres en Mængde ny Huse; ikke faa af disse ere mindre godt byggede, og almindeligvis tages de for tidlig i Brug, inden de ere tørre. Imellem den fattigere Del af Arbejderklassens Boliger i de ældre Huse findes ogsaa mange usle. Raader man — med Hensvisning til de sygelige Børn — Vedkommende til at søge sig en sundere Bolig, lyder Svaret som oftest paa Vanskeligheder i over Hovedet at faa Lejlighed, ej at tale om Kostbarheden af de mere brugbare. Dog er her i de senere Aar gjort en Del til Afhjælp af denne Mangel ved Opførelsen af Alderdomsboliger⁵ og Arbejderboliger⁶, som for de sidstes vedkommende stadig fortsættes. Der er af Udvalget for Fattigvæsenet tillige paatænkt en betydelig Udvidelse af de saakaldte Enkeboliger⁷.

Nørre Allé, desuden den østlige husrække i Bruungade fra broen op til Jægergårdsvejen. Disse blev siden købt af Århus oliefabrik. Der opførtes tillige huse på Skovvejen og ved Østboulevard ned mod Østbanctorv. Peter Holm: Arbejdernes byggeforening i Århus 1872—1922 (1926) 6, 9.

4 St. Olufs badeanstalt.

5 Jvf. dette afsnit 1881.

6 Jvf. note 3.

7 Jvf. note 7, s. 17.

1876

Hvilke de Momenter ere, som have givet Anledning til de gastriske og typhoide Febre, skal jeg ei fortrøste mig til at angive; dog er det vel muligt at paapege adskillige Forhold, som neppe ere uden uheldig Betydning i hygiejnisk Henseende. Som saadanne maa nævnes de mange slette gamle inficerede og indskrænkede Boliger paa den ene Side og paa den anden Side mangfoldige for tidlig i Brug tagne Lejligheder i ny opførte endnu fugtige Huse, Misligheder, som især ere en Følge af Mangel paa Lejligheder og høj Husleje. Hvad der endmere er skikket til at gjøre den lavere Arbejdsklasses Boliger til Sygdomsfoci, er den hos saa særdeles mange forefundne Mangel paa Renligheds Sans med Hensyn paa deres egen Person. Fra mange af Individerne udstømme uophørlig saa mefitiske Dunster, at hvilkensomhelst Lejlighed maa inficeres ved deres Ophold. Det er derfor ofte med en vis pinlig Følelse Sundhedscommissionen under Gennemførelsen af sine Renlighedsforanstaltninger i Gaardsrum og Huse maa standse sine Skridt ved Dørtærskelen, inden for hvilken netop det værste findes. Som det kan ventes huse slige Hjem mange Drikfældige. Af de i Fattiggårdens Sygestuer i 1876 behandlede 142 Syge lide 24 af Delirium tremens og chronisk Alcoholisme som Hovedsygdom eller Komplikation. Efter hvad der kan erfares om de Indtægter Arbejdsklassen kan opnaa, de Fordringer, der gjøres og de Tilbud, der vrages, tror jeg ej det kan antages, at Pauperismen er det primære; og heldigvis træffer man ogsaa i denne Klasse Exempler paa at en ædruelig og arbejdsom Mand med en renlig Kone, ja selv en fattig Enke med mange Børn kan skabe et hyggeligt og appetitligt Hjem med rene velopdragne Børn.

1877

Med Hensyn til *gastrisk* og *tyfoïd* Feber skal jeg bemærke, at samtidig med at Efteraaret leverede sit Kontingent spredt over hele Byen, tror jeg næppe et eneste Hus paa Skovveien blev forskaanet. Skovveien er Byens nyeste Udvidelse mod Nord langs Veien til Ris Skov; de fleste Huse byggedes i Vinteren 76—77 og vare sikkert ikke tørre, da de i Foraaret 77 indflyttedes — væsentligt af Arbejdere ved det ligeoverfor liggende Jernbaneanlæg. Naar nu hertil føies en fugtig Sommer, mange Beboere og en mindre rigelig Fortjeneste i Forhold til Familiernes Størrelse, samt en desværre temmelig fremtrædende Mangel paa Renlighed tør man vel nok antage at have en Grobund gunstig for Smitstoffets Udvikling. Vandforsyningen sker fra Byens Vandværk.

1879

Scabies [*fnat*] er forekommet i 143 Tilfælde, hvilket er et langt større Antal end der er anmeldt i tidligere Aar; men det turde være, at endeel af den Slags Patienter ikke tidligere have været optagne paa Listerne. Det største Kontingent leveres af omrejsende Haandværkssvende, der ofte nylig har ligget paa Sygehuse andetsteds og der gennemgaaet Kur. Smuds og Ureenlighed klæber som

oftest ved disse Personer, og da Herbergenes⁸ Senge stadig skifte Beboere er det ganske naturligt, at Sygdommen vedligeholdes. Dersom alle Sygehuse hver Gang rensede disse Personers samtlige Klædningsstykker, saaledes som det skeer her paa Aarhus Fattiggaard, vilde dette sandsynligvis altid hjælpe noget, hvilket maatte ansees højst ønskeligt, allerede af den Grund, at de Udgifter, som ved denne Sygdom paabyrdes Kommunerne, vistnok i samlet Sum ere meget betydelige.

Imedens det for ikke mange Aar siden var almindelig Skik at *nyopførte Huse toges i Brug* endog forinden de vare fuldførte, er dette nu blevet helt anderledes, og i Reglen skal Huset have været mindst 6 Maaneder under Tag forinden det tillades at blive beboet. I siin Tid, da Folk flyttede ind i de vaade Boliger, var Febre og Rheumatisme hyppige Ledsagere. — Med Hensyn til *Smaaafolks Boliger* skal jeg kun sige, at de ofte ere maadelige, og da Sundhedsvedtægten ikke forbyder Beboelse af *Kjældere*, og Bygningsvedtægten kun anordner, at de skulle have en Højde af 2 Alen over Jordsmonnet, er der heri, efter mit Skjøn, bevaret et Arnested for Sygdomme; et andet Onde, som baade fremkalder og vedligeholder Sygdomme, betragter jeg de saakaldte Kogekakkelovne at være; de findes næsten i alle slige Boliger, og benyttes stadigt, endog ofte om Sommeren, selv hvor der er Kjækkenrum.

Siden 1872 eksisterer her en *Arbejdernes Byggeforening*, som indtil nu har opført 29 Huse til 58 Familier, og hver Lejlighed bestaaer af 2 Værelser med Kjækken, Alt, som det synes, godt og hensigtsmæssigt indrettet. —

1880

— *Fra Drikkevandet* i Reglen Vandværksvandet, kan neppe hentes nogen Aarsagsgrund⁹, snarere derimod fra *Jordbundsforholdene*, forsaavidt som Afløbet ofte er utilstrækkeligt, og næsten umuligt at faa Skik paa, formedelst Husenes Beliggenhed, m. m., som Alt stammer fra tidligere Tid, da Nivellement ikke blev benyttet, og Enhver byggede omtrent som han vilde. Følgen heraf er bleven, at Jordbunden mange Steder er uafsladelig vaad og suur, og naar dens Udtørring begynder med den varme Aarstid lader det sig jo tænke at Smitstoffer kunne opstaae. — *Nytten af at bygge og bo paa tør Grund* er overhovedet ikke blevet Folk indlysende, som ogsaa derfor, Exempelvis, i deres Uvidenhed ikke blot om Vinteren lade Sneemasser forblive liggende i deres Gaarde, men endogsaa kjøre Sne fra Gaden ind i Gaarden. Jeg har derfor seet, at ved Tøbrud Vandet, som ikke har kunnet faae tilstrækkeligt eller hurtigt Afløb, har banet sig Vej under Husene, og er piblet op i Stuerne. —

Nyopførte Huse tages nu ej længer i Brug, før de ere nogenlunde tørre, imedens det modsatte meget almindeligt var Tilfældet indtil den sidste Tid. Derfor tilkommer Takken *Aarhus Sundhedsvedtægt af 13. Aug. 1878*. Denne Vedtægt har overhovedet saamange gode Bestemmelser, at disses Efterlevelse upaatvivle-

8 Jvf. note 1.

9 D.v.s. til de i årets løb forekommende epidemiske sygdomme.

lig vil drage de bedste Følger efter sig, og Sundhedskommissionen, med sin driftige Formand Politimesteren i Spidsen, sparer sig ingen Ulejlighed for at føre Bestemmelserne ud i Livet. —

I 1880 er der paa Byens nye Kirkegaard, efter lange Forhandlinger med Kultusministeriet, bleven opført *et Ligkapel*. Da Grunden til samme var bleven lagt, uden at endnu hverken Sundhedskommissionen eller Stadslægen var bleven raadspurgt, fandt Kommissionen Anledning til at forebringe Stedets Kirkeinspektioner sin Besværing derover, og forlangte sig Planerne over Kapellet tilstillede. Disse tilfredsstillede ingenlunde Kommissionen, men under Forholdene, da Tiden var saa langt fremrykket, var der intet andet at gjøre, end at forlange nogle enkelte Forandringer foretagne. Dette skete, men det nye Ligkapel tilfredsstiller saaledes ikke almindelige hygiejniske Fordringer. — Denne Sag, som saamange andre, bevise kun altfor tydeligt, hvorlidt Hygiejnen er traadt ind i Folks Bevidsthed, saa at selv Autoriteterne overtræde Love og Vedtægter paa dette Omraade. *Overhovedet har det ikke været Skik i Aarhus at raadspørge medicinale Embedsmænd ved Byggeforetagender, men den vedkommende stedlige Myndighed har selv besluttet derover, assisteret af en Architect.* — Hvad angaar *Smaaafolks Boliger* vil jeg anke over Kjælderbeboelser, som næsten altid ere fugtige og kolde, og over at der allevegne findes Kogekakkelovne, som endog ofte om Sommeren blive benyttede til at koge Maden i, selv om der findes Kjøkken ved Lejligheden, — og i saadanne Kamre ligge ikke sjældent febersyge Patienter.

Den her i Byen eksisterende *Arbejdernes Byggeforening*¹⁰, som hidtil har opført 29 Huse til 58 Familier, plejer et fortjenstfuldt Foretagende, men ogsaa disses Stuer ere indrettede med Kogekakkelovne. —

Scabies [fnat] er forekommet i 127 Tilf., et mindre Antal end forrige Aar, men stort nok, som et Vidnesbyrd baade om Folks Mangel paa Reenlighed ialmindelighed, og om Herbergernes Smuds, thi Sygd. klæber fortrinsvis ved omrejsende Haandværkssvende.

1881

Med Hensyn til *Boligernes Beskaffenhed*, lade disse meget tilbage at ønske anderledes, idet de i Kjælder- og Stueetage ofte ere meget fugtige paa Grund af Terrainforholdene og den stærke Sammenbyggen. Nu agter man noget bedre, end tidligere skete, paa at undgaae denne Omstændighed. Men Bygningskommissionen forstaaer dog kun tildeels hvad det gjælder om, og dog har det hidtil været denne alene, som har approberet Byggeplanen. Det hænder derfor undertiden, at naar Sundhedscommissionen kommer tilstede, for, i Henhold til Vedtægten, at tage en Nybygning god til Beboelse, den maa see bort fra sin strænge Pligt, thi den Grundfugtighed, som er tilstede, kan nu ikke længer skaffes bort. Det synes derfor at være indlysende, at de to nævnte Kommis-

10 Jvf. note 3.

Enkeboligerne i Klostergade nr. 42-52.
Foto fra omkring 1910 i Århus Folkebibliotek.

sioner, som nu i Reglen arbejde uafhængigt af hinanden, tværtimod i mange Tilfælde burde gjøre det i Forening, og saaledes er det ogsaa f. Ex. i Preussen. Jeg skal give et yderligere Bevis paa Rigtigheden heraf: Naar en Ejer ønsker at bygge eller forandre sin Bygning i forskjellige større Dimensioner end Bygge- loven tillader det, saa søger han Justitsministeriet om Dispensation fra samme, og Byraadet har hidtil med altfor stor Liberalitet indgaaet paa Projektets An- befaling. Men Følgen bliver ofte, foruden andre Ulemper, at Gaardspladsen bliver for lille og Lys og Luft blive udelukkede, og var derfor Sundhedscom- missionen bleven raadspurgt, vilde den ikke have anbefalet en saadan Plan. —

Ringest i hygiejnisk Henseende er selvfølgelig *Smaaafolks Boliger*, og jeg anker da ogsaa især over de fugtige Kjælderlejligheder, samt derover, at der overalt i det lille Opholdskammer findes Kogekakkelovn, men derom har jeg udførligt udtalt mig i tidligere Beretninger. Det er her Sted at nævne, at der i philan- tropisk Øiemed existerer et *Selskab til Arbejderboligers Opførelse*, som i flere Aar stadigt har opført Huse, hvis Antal er voxet til 35, beregnet paa 70 Fam- lifier (nemlig i Frederiks Allé, Valdemarsgade, Nørre Allé og i Bruunsg).

Af et andet lignende Selskab er i Istedgade indrettet saakaldte *Alderdoms Friboliger* til 16 Familier¹¹, og i Dybbølgade er opført *M. P. Bruuns Enke-*

11 Nuværende nr. 8-12.

*boliger*¹² for 8 Familier. *Haandværkerforeningens Boliger i Paradisgade*¹³ ere tildeels Friboliger for 8 Familier. Endvidere findes der, under Bestyrelse af Byraadet, endeel *Legatboliger*, hvoraf de største er »Enkeboligerne paa Graven«¹⁴; desuden i samme Gade endnu en anden Fribolig¹⁵, endvidere en i Møllestien¹⁶, en i Rosensgade¹⁷, en i Klostergade og en i Ridderstræde, alle for Enker. — I Stiftshospitalet ved Frue Kirke, alm. kaldet »Klosteret« bo 28 Lemmer, Enker og Embedsmænd af Borgerklassen, og 20 Pensionærer, Damer af den højere Borgerstand. Hospitalet er underlagt Stiftsovrigheden og høre ind under Stads-lægens Embeds Omraade. —

Da Sundhedsvedtægten ikke gaaer tilstrækkeligt vidt til under sædvanlige Forhold (anderledes naar Epidemi hersker) *at forhindre Beboelse af usunde Boliger*, ønskede jeg til dette Øiemeds Opnaaelse Vedtægtens § 44¹⁸ udvidet, og henvendte mig derfor i Skrivelse af 4. Septbr. til Byraadet. Jeg paapegede hvorledes det ikke var sjældent at en Ejer for Vindings Skyld udlejede et usselt Hul, et Tagkammer eller en fugtig Kjælder, som var uden tilstrækkeligt Lys og Luft. Uagtet jeg blev støttet af Sundhedscommissionen in pleno var Byraadet dog ikke tilbøjelig til at ville fremkalde en ministeriel Forandring af denne Art i Vedtægten, fordi, som det blev udtalt, det lod sig befrygte, at Sundhedscommissionen derved kunne faa en altfor stor arbitrair Myndighed. —

Scabies [fnat] er opført med et større Tal, nemlig 180 imod 127 i 1880. Det største Kontingent til denne Sygdomsgruppe leveres af rejsende Haandværks-svende, ved hvem der som oftest klæber Smuds og Urenlighed, og da Herbergernes Senge stadigt skifte Beboere, er det ganske naturligt at Sygd. vedligeholdes, hvortil bidrager at disse Senge sædvanligvis ere bestemte til at optage 2—4 Personer. Jeg mener at Herbergernes Renlighed burde, ganske anderledes end hidtil skeer, ved kommunal Foranstaltning paasees, og at ikkun 1 Mandssenge burde være tilladelige i Herberger. — Store Pengesummer anvendes uafsladelig af Kommunerne ved disse urenlige Personers Indlæggelse i Hospita-lerne, hvorfra de gaae ud, for kort efter paany at komme ind. —

1884

Aarhus By har i de senere Aar undergaaet forskjellig Forandring, og flere Byggeforetagender ere blevne udførte, men det har hørt til Sjældenhederne at hygiejniske Hensyn ere blevne tilstrækkeligt paaagtede af Styrelsen, saa at ofte hverken mit eller Sundhedscommissionens Skjøn ere blevne forlangte eller tilstrækkeligt

12 Nuværende nr. 18.

13 Opført 1866—67 og udvidet 1890—92. Heri var friboliger for trængende medlemmer af håndværkerstanden eller deres enker. Trap VII, (1926), 38.

14 Den såkaldte Buxlunds stiftelse skænket til byens fattige i 1804 af urmager Søren Buxlund. I 1812 ombyggedes bygningen i 2 stokværk. Trap VII, (1926), 37.

15 P. Willadsens legatbolig oprettet 1810 (ny bygning opførtes i 1900). Trap VII (1926), 38.

16 Anders Stæhrs legatbolig. Byrådets forh. 1886 tillæg 65.

17 Den Hutfeldske stiftelse. Byrådets forh. 1886 tillæg 65.

18 Ifølge denne kunne sundhedscommissionen helt eller delvis forbyde beboelse af lejligheder, der var så slet indrettede eller afgav så lidt plads, at de måtte anses for skadelige for sundheden. Byrådets forh. 1878 tillæg 92.

paaagtede, og *overhovedet betragtes Hygieinen her paa Stedet med alt andet end gunstige Øine*, — uagtet Byraadet dels i sin Tid har anbefalet Sundhedsvedtægterne med deres nuværende Indhold. Sandsynligvis gaaer det paa lignende Vis andre Steder i Landet, og det er vistnok overalt vanskeligt for Embedslægen med sin ikkun raadgivende Stemme at sætte hygieiniske Foranstaltninger igjennem, naar navnlig disse tilsigter en større Rækkevidde, — thi dels ere de alleralmindeligste hygieiniske Grundsætninger ikke trængte ind i Folks Bevidsthed (og end ikke Architekterne kjende som Regel noget til dem), dels koste Foranstaltningerne Penge, og endelig er de ofte stridende mod Privates Interesser. Exempelvis vil jeg tillade mig noget vidtløftigt at omtale en Sag, som paa Grund af dens Betydning formentlig kunde have fortjent en ganske anden og hurtig Behandling end skeet er. *Den angaaer Forstaden imod nordvest, Reginehøj Koloni*¹⁹ kaldet, $\frac{1}{4}$ Miil fra Byen, og paa hvis slette sanitaire Forhold jeg gjentagende havde gjort baade Byraadet og Byens Politimester opmærksom. — I Skrivelse af 8de Juni 1884 henvendte jeg mig atter til Byraadet saaledes:

»Som det er Raadet bekjendt afgiver nu den bebyggede Deel af Reginehøj Mark langs Randers Chaussé Boliger for omtr. 500 Mennesker og 2 à 300 Svin, og af disse sidste til sine Tider endog flere. Forholdene ere her i høj Grad uaturlige, og fra et Sundhedshensyn aldeles utilstedelige, og jeg har oftere i de senere Aar gjort opmærksom derpaa. *Men da dette Markparti ligger udenfor Sundhedslinien har Sundhedscommissionen ikke her kunnet øve nogen Indflydelse*. Ifølge min Stilling og Instrux vil jeg gjentagende gjøre opmærksom paa de Farer, der true fra denne Koloni, saameget sværere, som der i den sidste Tid hyppigt klages over den utaalelige Stank, som herfra udgaaer og ofte gjør Forbipassagen yders ubehagelig for de Vejfarende. Kolonien danner som Forstad til Aarhus en Skamplet for samme, hvad der vil fremgaae af den nærmere Undersøgelse, som det ærede Raad maatte ville foranstalte. — I Øieblikket skal jeg kun gjøre opmærksom paa, at saavidt jeg har seet og erfaret ere alle Svinehusene opførte paa en meget primitiv Maade; Urenligheden ophober sig for en stor Deel i Husene, og det som flyde fra tilligemed Urinen dels synker i Jorden, som ikke er brolagt, dels har sit Afløb til aabne Grøfter. — Disse mange Svin, som ikke holdes rene, den store Opsamling tildels af raadden Svineføde (hvorimellem er Pøselaverens Afskrabninger af Kreaturerne's Tarme!) og den dermed følgende uhyre Formerelse af Rotter, Alt dette bør opfordre til at skaffe en Forandring tilveje. Det bør derfor betænkes, at Svin, som opfødes med den Slags Rariteter ikke kunne afgive et sundt Næringsmiddel, og Kjødet af disse fra denne Plads er ogsaa slattet og blegt. — Hensigten med Forbudet mod Svinehold i Byen bliver tildels ikke naaet, naar der, som nu, ikke desmindre inde i Byen opsamles Masser af Svineføde, som for en ringe Indtægts Skyld afgives til hine nærboende Svineopdrættere. —

Visse Sygdomme, særlig Tyfus og Cholera, ville her kunne finde et frodigt Tilholdssted, thi jeg gjør fremfor Alt opmærksom paa, at den største Fare hid-

19 Det nuværende Christiansbjerg.

rører derfra, at Jordbunden i stor Udstrækning er fugtig af aarelange forraadnede Stoffer, der ifølge videnskabelige Anskuelser under visse atmosfæriske Forhold kunne afgive Smitstoffer, og det bidrager ej heller til Sundhed, at denne Fugtighed trænger ind i Beboelsesværelserne, og vitterlig er Luften derude skadelig for Aandedrættet, og ikke faa Syge haves altid i dette Omraade. — Jeg henstiller derfor til det ærede Raad *snarest at foretage nødvendige Foranstaltninger til Afhjælpning af Uordenen*, samt at foranledige, at det nævnte *Quarteer inddrages under Sundhedscommissionens Omraade*, og endelig *at drage Omsorg for at lignende Forhold ikke i Fremtiden faae ubindret Lov til at udvikle sig paa »Aarhus Bymarker«.*

Herpaa svarede Byraadet ved at nedsætte et Udvalg til Sagens Undersøgelse, men da dette endnu efter flere Maaneders Forløb saagodtsom Intet havde udstedt til Sagens Fremme, og Tilstanden i hiin Koloni vedblev at være den samme, og jeg derhos fra forskellige Beboere paa Stedet blev indtrængende anmodet om at hjælpe til, for snarest at forskaffe dem forbedrede Vilkaar i sanitair Henseende — tilskrev jeg atter under 17de Septbr 1884 Byraadet saaledes: . . . »Da jeg vedblivende finder at Forholdene ere i høj Grad utilstedelige, bør jeg ifølge min Stilling bidrage hvad jeg formaaer til at forandre det Bestaaende, hvorfor jeg foreslaaer 1/ at Byraadet nedlægger Forbud imod det derværende *store Svinehold*, saa at det snarest kan blive indskrænket meget betydeligt; 2/ at al Svinemads Kogning strax forbydes, thi den Stank derfra udbredes i vide Kredse er ubeskrivelig; 3/ at den opsamlede Svineføde strax benyttes, saa at ikke Tønder henstaae i længere Tid, fyldte med forraadnede Sager, og udbrede en stærk Stank, som Tilfældet for Tiden blandt andet er i Stedet Nr 106, og endelig 4/ at Byraadet foranlediger at Brøndene blive gravede tilstrækkeligt dybe, og at de blive steensatte, saa at de ikke fra det omliggende Terrain kunne faae urent Tilløb, navnlig fra Svinehusene og Retiraderne. Exempelvis anførte jeg at Brøndvandet i Stederne No 106 og 110 for Tiden er af et væmmeligt Udseende og derhos stærkt stinkende, og at dets Benyttelse som Drikkevand bør forbydes.

Jeg tilføjer, at der især i den senere Tid har været endeel Sygdom mellem Børn paa dette Sted, og at det er mig ubegribeligt, at denne Stedets Tilstand er blevet »taalt saalænge«. —

Ogsaa denne Skrivelse havde ingen anden Frugt, end at den blev overgivet til det nedsatte Udvalg, og endnu idag, efter 5 Maaneders Forløb er Tilstanden den samme, dog at Udvalget som et første Skridt har foreslaaet Anlægget af en lukket Kloak ned til og gennem Byen til Havet, men iøvrigt synes det at have lange Veje med de andre ligesaa paatrængende Foranstaltninger. —

Det hedder sig nu, at en Kjøbstads Marker er under samme Forhold som en Landjurisdiktions, hvor hverken Byggelovens Bestemmelser eller Sundhedsvedtægter formaae at ordne Forholdene tilstrækkeligt i sanitair Henseende. Denne Opfattelse deler jeg ikke ganske, men er den rigtig, saa er den et yderligere Bevis for *hvormeget der trænges til fra Lovgivningens Side, dersom Hygiejnen skal komme til sin Ret.* — *Jeg har dvælet saa vidtløftigt ved denne Sag,* — skjøndt

den kun er et Led i de mange Skuffelser, som Bestræbelser for at fremkalde sundhedstjenlige Foranstaltninger medføre, — *fordi jeg synes at den ret godt illustrerer Tilstanden i Danmark paa Hygiejnens Omraade*, og viser Sundhedsautoriteternes Afmagt overfor Lovgivningens Bestemmelser. — Den tør mulig passende indregistreres iblandt det øvrige Materiale, som det høje Collegium opsamler, for paa samme efterhaanden at søge opbygget en bedre Tingenes Tilstand. —

1885

I min Beretning for 1884 har jeg udførligt omtalt den Ulempe paa Hygiejnens Omraade, som beredes ved *Reginehøj-Kolonien*²⁰ — en Samling Mennesker, boende paa Aarhus Mark, lidt over $\frac{1}{4}$ Miil fra Byen — og at jeg i flere Aar for-gjæves har arbejdet paa at skaffe en bedre Tilstand tilveje sammesteds. Jeg skal nu omtale, at der omsider er blevet anlagt en lukket Kloak fra Kolonien langs Chausseen gennem Byen til Havet, *men Afløbet fra Ejendommene er endnu ikke ordnet*, og alle andre Forslag, som jeg har gjort til en hurtig Afhjælpning af de værste Onder ligesaa lidt bragte til Udførelse. Det gaaer overhovedet her paa Stedet altid, ifølge gammel Slendrian, langsomt med hygiejniske Foranstaltninger, hvis Nytte endnu ikke er almindeligt indlysende, og nu hedder det, at disse ved denne Lejlighed maae vente indtil *Sundhedslinien*, hvad jeg forlængst har foreslaaet, bliver udvidet saavidt, at Reginehøj-Quarteret kan komme indenfor samme. Men ogsaa uden en saadan Foranstaltning har jeg formeent, at de værste Onder kunde have været undgaaede, naar *Sundhedspolitiet* traadte til, og jeg har formeent, at jeg ifølge mit Embede som Deel af dette Politi maatte kunne have en væsentlig Indflydelse derpaa; men Stedets Politimester har en anden Mening, og har ikke troet sig berettiget til at gribe ind i Forholdene, og *han har derfor udtalt, at han alene efter Lovbestemmelserne var Sundhedspoliti*, og at det derfor bliver hans Sag hvorvidt han vil lade sig raade af Lægen eller ikke. —

1886

Smaafolks Boliger lade meget tilbage at ønske, og fremfor alt vilde det være ønskeligt, om overhovedet Kjælderlejligheder bleve heelt forbudte. Den herværende *Arbejdernes Byggeforening*²¹ hjælper iøvrigt godt paa Forholdene; og bygge hvert Aar siden 1872 flere hensigtsmæssigt indrettede Huse til Udleje og Bortlodning, og vil i Løbet af 1887 have 48 Huse til Bolig for 97 Familier.

1898

Beboelsesforholdene i Aarhus undergaa en gradvis Forandring og i det hele Forbedring, i det efter Haanden gamle Huse nedrives og nye rejser sig i deres Sted, og idet den stigende Trang til Velvære og Komfort gjør sig gældende

20 Se note 19.

21 Jvf. note 3.

ogsaa paa dette Omraade. Der er dog mange elendige Boliger endnu, navnlig er der mange Kjælderlejligheder, som maa betegnes som absolut usunde, særlig uheldige for Familier med smaa Børn. De fleste Lejligheder, der indrettes i de nye Kvarterer, er paa 3—4 Værelser; det skorter noget paa ordentlige 2 Værelsers Lejligheder for den lavere Arbejderklasse.

1899

Hvad Beboelsesforholdene i Almindelighed angaar, da lade de for den daarligere stillede Del af Befolkningen særlig i de ældre Dele af Byen en Del tilbage at ønske. I de talrige Nybygninger spores der i det hele en glædelig Bestræbelse for at gjøre Forholdene bedre, og da Planen til snart sagt de fleste af disse Bygninger — grundet paa Ønske om Dispensationer fra Bygningsloven — passerer Sundhedskommissionen, har denne det i sin Magt at øve Indflydelse paa disse Omraader.

1901

Stilstand i Byggeriet har der ikke været i Aarhus, om end der i 1901 har været bygget noget mindre end i det foregaaende Aar. I Udkanten af Byen rejser sig nye Kvarterer, frit beliggende og luftige, i Bygningernes Indretning — i sanitær Henseende — er der i det Hele Fremgang, der er navnlig stor og glædelig Forskjel at konstatere paa, hvad der bygges nu, og hvad der byggedes for 10—12 Aar siden. I det indre af Byen falder den ene Rønne efter den anden og giver Plads for gode Huse. Mest kniber det, særlig i den gamle Del af Byen, med at undgaa Overbebyggelse, — at faa overholdt det rette Forhold mellem bebygget og ubebygget, her kommer ofte Privatinteresser og sanitære Synspunkter i Konflikt, og i den indre By er vidtgaende Dispensationer ofte uundgaaelige. I de nye Kvarterer hævdes Bygningsloven i det store og Hele i denne Henseende, men desværre knibes der ofte paa Gadebredden. Denne skal efter Aarhus Bygningsvedtægt »som Regel« være mindst 20 Alen med 4 Alen Fortov paa hver Side, men for denne Regels Overholdelse har vort Byraad i hvert Fald hidtil ikke havt tilstrækkelig Sands; kun enkelte Medlemmer indenfor samme havde den — ofte uden Resultat.

1902

Det private Byggeri har ogsaa været langt mindre end i tidligere Aar. Noget er der dog bygget, navnlig i de ny Kvarterer i Byens Udkanter, og det viser sig, at Befolkningen i stigende Grad søger ud til disse. Ved at sammenholde den kommunale Folketælling i 1902 med den for 5 Aar siden ses det, at saa godt som samtlige den Gang beboede Gader, — ikke alene i den indre Del af Byen, men i alle Kvarterer —, hvor der ikke har fundet væsentlig Nybygning eller Gadetillæg Sted —, er aftagne, endog ret betydeligt for manges Vedkommende, i Tal. Befolkningstætheden i de hidtil tættere bebyggede Kvarterer er altsaa bleven mindre, og de nye Kvarterer, der opstaa, er trods Bygningernes

tiltagende Højde luftigere og i det Hele sundere, Gaderne bedre anlagte og Husene til Dels ogsaa bedre byggede. Byggelovens Bestemmelser angaaende Forholdet mellem bebygget og ubebygget Areal bliver ogsaa nøje overholdt i disse Kvarterer, hvorimod vi i de gamle Kvarterer af Byen i denne Retning ved de vidtstrakte Dispensationer mere kommer til at nærme os Københavnske Forhold. Men desværre lide de nye Huse, væsentlig de med 2 a 3 Værelses Lejligheder, af væsentlige Mangler. De ere gennemgaaende ikke ordentlig udtørrede, naar der flyttes ind i dem, hvad der navnlig viser sig, naar de har været beboede nogle Uger, selv om de kan se nogenlunde ud ved Indflytningen; Udtørringen af Væggene hindres ved, at der straks er lagt Tapet paa. I 2 eller 3 Værelses Lejlighederne er som Regel Kakkelovn sparet i et af Værelserne, det reducerer Lejligheden, i alt Fald om Vinteren, og vedkommende Rum bliver aldrig tørt. Hvor Sundhedskommissionen ikke (ved Dispensationsmeddelelser og dertil knyttede Betingelser) kan tvinge det igennem, er Tyendekamre ofte ikke til at opvarme. Værkstedrum er ogsaa ofte særdeles slette, og skærpede Fordringer til saadanne er ønskelige.

I de ny anlagte Kvarterer bliver desværre Bygningsvedtægtens Bestemmelser om Gadebredde »som Regel« af 20 Alen med 4 Alen brede Fortov paa hver Side ofte ikke overholdt. Grundejerinteresser, hvad enten Kommunen er Grundejer, eller det er private, komme alt for meget til at gøre sig gældende.

1903

Da Befolkningens Tiltagen kun har været ringe og kun skyldes Fødselsoverskudet, medens der navnlig af Arbejderklassen har fundet en Del Udvandring af Byen Sted, har det private Byggeri ikke været stort, og der har ikke været nogen Bolignød. Det fortjener at bemærkes, at de nye Huse, som alle, inden de tages i Brug, inspiceres af 2 Medlemmer af Sundhedskommissionen, en Læge og en Bygningskyndig, gennemgaaende har været langt bedre udtørrede, end Reglen var for kun faa Aar siden; selv med den forkortede Udtørringsfrist (5 Maaneder), som Sundhedsvedtægten af 1901 hjemler for Bygninger, der er kommen under Tag mellem 15 April og 15 Maj og uanset den kolde og fugtige Sommer var Husene ved Flyttedagstid i Efteraaret gennemgaaende tilfredsstillende. At Værelser, der er ganske blottede for Opvarmningsapparater, hvad der er meget hyppigt for de største og bedste Rums vedkommende i 2 eller 3 Værelses Lejligheder, alligevel bliver fugtige og raakolde og om Vinteren ganske ubeboelige, følger af sig selv. I den Retning, som i flere andre, skulle man synes, at Tiden netop nu var inde for Lejerne til at lægge Pres paa Husejerne, men de fleste Smaafolk mangler endnu ganske Omtanke paa det Omraade.

1904

Det private Byggeri har været i høj Grad stillestaaende. Da der ingen Mangel er paa Lejligheder, har Fristelsen ikke været stor til, som tidligere ofte har været

Tilfældet, at indrette ganske ubeboelige Rum til Beboelse. Men den almindelige Befolkning's Benyttelse af deres Boliger lader stadig meget tilbage at ønske. Navnlig den Skik, at hele Familien Dag og Nat stuver sig sammen i et og samme og hyppigt det ringeste Rum er i høj Grad uheldig; faktisk lever mange Arbejderfamilier i Etværelseslejligheder, selv om der er 2 Beboelsesrum. Skylden ligger nærmest hos Befolkningen selv, men ogsaa hos Bygmestrene, der mere og mere indretter Lejlighederne uden Kakkellovn og uden Mulighed for Kakkellovn i det ene Værelse, højst med et eller to Huller i Væggen ind til det opvarmede andet Værelse hvorigjennem Varmen supponeres at ville komme ind. Det er gennemgaaende kun det ved Siden af Kjøkkenet værende, som oftest mindre gode Rum, der er forsynet med fast Ildsted og tjener til dagligt Ophold, til Spisestue, Soveværelse, Tørrested for Bleer og andet Børnetøj, Skueplads for forskellige naturlige Funktioners Udøvelse, undertiden ogsaa til Værksted. Det naturlige vilde være at benytte et opvarmet Rum til dagligt Ophold og et, der, naar det skulde være, kunde nøjes med Varmen fra det tilstødende Rum, til Sovekammer; men det bekvemme i det nære og inderlige Samkvem mellem Kjøkken og Opholdsværelse træder hindrende i Vejen for dette.

Derfor boer Arbejderbefolkningen i Aarhus gennemgaaende langt ringere, end den behøver at bo, og det bliver ikke bedre, før Befolkningen faar mere Kultur og Renlighedssans, og før Lejerne lærer at bruge deres Øjne og stille deres Krav overfor Husejerne.

I de nybyggede Huse er Gaarde og Udenomsbekvemmeligheder gaet meget frem, hvad Indretning angaar. Trapperne derimod bliver slettere og slettere paa Grund af det Kniberi, som ofte er nødvendigt, naar den lovmæssige Grænse for Bebyggelse skal overholdes.

At hygiejniske Synspunkter aldeles ikke er repræsenterede i Bygningskommissionen er vedvarende en stor Mangel og mærkes paa mange Maader.

1906

Det private Byggeri har været en Del i Fremgang i 1906 efter de tidligere Aars Stagnation. Særlig har der i Marselisborgkvarteret fundet en Del Nyopførelser Sted. For de nyere Kvarteres Vedkommende er Byggelovens Bestemmelser om Arealbebyggelsen (§ 21)²² overalt overholdt, (kun for Hjørneejendommens Vedkommende gives som Regel Tilladelse til Bebyggelse af Halvdelen af Arealet uden Hensyn til Etageantallet).

22 I købstæderne uden for København blev bygningsvæsenet ordnet ved lov af 30. dec. 1858. Denne indebar, at bygningsvedtægt for købstæderne kunne affattes med justitsministeriets approbation. Århus fik bygningsvedtægter i 1868, 1871, 1880, 1893, 1895 og 1909. I lovens § 21 påbødes, at det til et beboelseshus hørende ubebyggede areal i intet tilfælde måtte være mindre end det bebyggede, og at enhver lukket gård skulle have mindst 100 kvadrat-alen ubebygget areal og ikke i nogen retning have en mindre udstrækning end 4 alen. For bygninger med mere end 2 etager skulle det ubebyggede areal forøges med $\frac{1}{6}$ for hver etage. Sagregister til Århus byråds forh. 1867—1900 og 1901—15. Rigsdagst. A 698 ff 1858.

1907

Af offentlige fremtrædende Bygninger er i 1907 fuldført de to omtalte Hospitaler, Aarhus Amtssygehus kirurgiske Afdeling og St. Josephs Hospital. — Endvidere er i Sommerens Løb indviet en stor Kommuneskole i Byens nordlige Del, beregnet til 1200 Elever, bygget i 3 Etager. — Det private Byggeri har været i Tiltagende, navnlig i Marselisborgkvarteret, hvor der gennemgaaende finder en god og sund Bebyggelse Sted. Hermed kniber det mere i den indre By, hvor der finder og i den nærmeste Fremtid vil finde megen Nybygning og Ombygning Sted. Her gaar Udviklingen foreløbig i Retning af større Bebyggelse i Udstrækning og i Højden, trange Gaarde og relativt snævre Gader (i Forhold til Hushøjden). Ny Bygningslov og Bygningsvedtægter for Købstæderne, navnlig de større Købstæder tiltrænges haardt. Der trænges til en *radikal* Ændring af Lovens og Vedtægternes Grundsyn, det nytter ikke at lappe paa de gamle Bestemmelser for at faa dem i Overensstemmelse med Udviklingens Gang i det forløbne halve Aarhundrede, siden den nugældende Bygningslov blev givet; thi det kan ikke lade sig gøre; der skal nye Love til, først og fremmest gaaende ud paa at fremskaffe planmæssig Bebyggelse i Byernes nye Kvarterer, og saa forresten paa at opstille saadanne Fordringer i Byernes forskellige Kvarterer, som *kan* overholdes og som *skal* respekteres, i Stedet for de nuværende, som ikke kan overholdes, og som fører ind paa Dispensationer som Regel og fast Ret, et Forhold som er skadeligt og højst demoraliserende. Der burde nedsættes en Kommission til at forberede en ny Byggeslov, de enkelte Kommunalbestyrelser, som ser smaat paa Forholdene, og som mangler hygiejnisk Forstaaelse og Assistance, magter ikke den Opgave.

1908

Ingen vigtigere offentlige Bygninger er fuldendte i Aarets Løb. — Privatbyggeriet er efter nogle Aars Stagnation atter noget i Fremgang; der mangler dog Smaalejligheder; ved Flyttedag i Oktober var der ligefrem Bolignød. Huslejen gaar, ikke mindst for Smaalejligheder, stærkt i Vejret. De ujævne Forhold og det Brud paa den rolige Udvikling, som den Landsudstilling, der skal afholdes i 1909, bevirker, spiller ind her. Der er Fare for, at slette Beboelser vil blive indrettede, og at ulovlige Kælderbeboelser, som der i de senere Aar har været ført Kamp imod, vil komme i Brug igen til Beboelse. Og er de først beboede, er det ikke altid saa let at faa dem ryddede igen. —

En ny Bygningsvedtægt venter kun paa ministeriel Stadfæstelse, og Byraadet har afgivet Betænkning til en ny Bygningslov for Købstæderne. — Vedtægten indeholder nogle Fremskridt; saaledes forbydes det i Fremtiden at indrette Beboelseskældere i Nybygninger; Men paa andre Omraader er Synet stadig for snævert og Fordringerne ufyldstgørende, saaledes hvor det gælder minimal Loftshøjde, Sikring af Lys i Beboelsesrum, Forhold mellem Gadebredde og Hushøjde o. a. — Der trænges mægtig til en ny Bygningslov for Købstæderne for at

sikkre Udviklingen af god og sund Bebyggelse, inden det bliver for sent, der bør helst hertil nedsættes en Kommission, i hvilken Grundejerne ikke maa blive ene-raadende.

1909

Det private *Byggeri* har ikke været særlig stærkt. Ved Flyttedagstid særlig i Foraaret var der stærk Mangel paa Smaalejligheder, og Lejen var gaaet stærkt i Vejret; heri havde Landsudstillingen sikkert for en stor Del Skyld. — I de i de nyere Kvarterer indrettede 2 a 3 Værelses Lejligheder spores væsentlig Fremgang, det er gode Lejligheder, men ikke for den laveste Klasse af Befolkningen, de Fattige maa ofte tage tiltakke med daarlige og uhygiejniske Rum. — En ny Bygningsvedtægt har vi faaet i 1909 den indeholder nogle Fremskridt; men ikke væsentlige; der trænges stadig til en ny Byggelov for Købstæderne. — Af offentlige Bygninger er ingen af Betydning fuldført i Aarets Løb. —

Drikfældighed

Danmark havde i det 19. århundrede et stort forbrug af alkohol. For hver mand over 20 år var det årlige forbrug 67 liter brændevin omkring 1880¹. Til ned mod første verdenskrig dalede forbruget med ca. 35 %; i dag ligger det på omkring 3 liter².

Vort alkoholforbrug var efter århundredskiftet langt større end de andre nordiske landes og Hollands og sandsynligvis lidt større end Storbritanniens, medens vi omtrent stod på højde med Tyskland, men tilbage for de egentlige vinlande. Vort store forbrug skyldtes navnlig brændevin, hvoraf vi forbrugte langt mere end andre lande og dobbelt så meget som Europa i gennemsnit³.

I 1880'erne og 90'erne opstod afholdsbevægelsen som reaktion mod det omfattende spiritusmisbrug. Af de på hospitalerne indlagte over 20 år var i 1870'erne 5 % angrebne af sygdomme fremkaldt ved spiritusmisbrug. 30 % af de på fattiggårdene anbragte var kommet der på grund af deres egen eller forældrenes drikfældighed, og $\frac{1}{3}$ af samtlige fanger i straffeanstalterne var drikfældige før domfældelsen⁴. I 1885 havde afholdsbevægelsen 22.000 medlemmer over hele landet og i 1910 170.000⁵. Også i Århus skød en række afholdsselskaber frem som »Århus afholdsforening af 1880«, en loge af Good Templar ordenen 1882, afholdsforeningen »Echo« i 1890, afholdsforeningen »Århus« i 1896; i 1888 organiseredes Århus og omegns afholdskreds⁶. Afholdssammen slutningen »Det blå Bånd« oprettede en afdeling i Århus i 1890 og en afdeling II i 1904⁷, Danske jernbaners afholdsselskab stiftede en Århus-afdeling i 1903⁸.

1. Omregnet efter opgivelserne i Jens Warming: Danmarks statistik (1913). — 2. Statistisk årbog 1961. — 3. Jens Warming: Danmarks statistik (1913) 571. — 4. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks statistik I, 658 ff. — 5. Jens Warming: Håndbog i Danmarks statistik (1913) 579. — 6. F. Markersen (red.): Afholdsbevægelsen i Danmark 2, (1939), 50 ff. Danmarks storloge af I. O. G. T. 1880—1910. — 7. F. Markersen (red.): Afholdsbevægelsen i Danmark 2, (1939), 565. — 8. Samme 631.

1879

Delirium tremens og *Alkoholisme* er, som anført i Listen, fremtraadt med 41 Exemplarer, og en stor Deel af samme Slags gaae frit omkring, indtil de indlægges paa Fattiggaarden eller Embedslægen rekvireres til dem i deres Hjem for denne eller en chronisk Lidelse, som dens Følge.

Denne Sygdom begunstiges selvfølgelig ved de herværende mangfoldige Værtshuse¹. Som Forholdene præsentere sig i Aarhus, kan man uden Overdrivelse paastaae, at Byen gennem sine Værtshuse opelsker Vagabonder og Drukkenbolte, for dernæst atter at yde de samme og deres Familier Fattigunderstøttelse;

1 Antallet af udskænkingssteder steg stærkt efter næringsloven af 1857. I 1840 var antallet af udskænkingssteder i provinsbyerne 585 og i 1870 1944 eller dobbelt så mange i forhold til befolkningen og forholdsvis langt flere end senere. Ved lov af 23/5 1873 § 9 gaves der byerne adgang til ved vedtægt at regulere antallet af udskænkingssteder. I Århus gennemførtes regulering i 1874, 1880, 1885, 1896, 1899 og 1912. Århus byråds forh. sageregister 1867—1900, 386 og sageregister 1900—1915, 405. Jens Warming: Håndbog i Danmarks statistik (1913) 575.

og kommer dertil, at disse samme Personer desuagtet faae Lov til at drive om, og fortsætte deres Dovenskab og deres Drikkelyst, fordi Byen ikke har en Arbejdsanstalt for saadanne, end mindre en Tvangsarbejdsanstalt, saa indsees det let, hvorledes Aarhus, under den uophørlige Tilstrømning af nye Individier, faaer et stort fordrukkent Proletariat — og, for mit Vedkommende, Byens Stads-læge alt større og større Arbejde. —

1880

— Jeg vil ikke her lade upaatalt, at den saakaldte *Totalafholdsforening*², som fremmer sin Virksomhed ved Hjælp af Totalafholdsbladet, her paa Stedet begynder at vinde Indgang, og hvad der end maatte kunne siges om Sagens mindre rigtige Synspunkt, formedelst Fordring paa ubetinget Afholdenhed, saa anseer jeg dog den rejste Bevægelse for et Gode, fordi den vil kunne vække Enkelte til Eftertanke, og bringe dem til at afskye Brændevinsdrik, og fordi den, ved at opvise det gode Exempel, efterhaanden vil udbrede Ringeagt for Folk, som hengive sig til Drik.

Sundhedsforholdene i Aarhus By bør overhovedet for de senere Aar ansees for at være gode imedens dette ikke tidligere var Tilfældet. — Gastriske og tyføse Sygdomme have navnlig før været meget hyppigere her end nu. — Men det kan paa den anden side ikke nægtes, at forskellige chroniske Lidelser, saasom Mbi hepatis³ og Gastritides⁴ her have et godt Arnested, formedelst den megen Anledning til Svir, som begunstiges deels ved de mange Værtshuse og deels ved den uheldig ordnede Fattigforsørgelse, idet Understøttelser uddeles, uden at de Fattiges Sysselsættelse paa nyttig Maade paasees. —

1881

I Aarhus er der, som en Afspejling af Kbhvnske Forhold, ikke faa Mennesker, der lide Nød og ikke have til Livsopholdet det Nødvendige, eller *ikke faae den Føde, som tjener til at give Legemet Næring og Kraft* — og dog er det for en stor Deel fra denne Slags fattige Mennesker, at Arbejdsklassen efterhaanden rekrutteres; de bære ofte Spiren i sig til Sygdom og en tidlig Død, og det er meest at undres over, at disse Mennesker endda ofte arbejde saa anstrængende som Tilfældet er. Men de holde ogsaa kun i en forholdsvis kort Tid, idet *de bukke under for Overanstrængelse* eller *usundt Fabrikarbejde* eller for *Følgerne af den saa almindelige overdrevne Nydelse af Brændevin*. Under de nævnte Omstændigheder er denne Drik som et Pirrings- og Oplivningsmiddel ikke at kaste Vrag paa, og det er ikke saameget dets Brug som dets Misbrug man bør anke over. Heelt anderledes stiller naturligvis Sagen sig naar disse Arbejdsmennesker kunne erholde god nærende Spise, thi da vilde Brændevinen deels ikke være nødvendig, deels vilde dens Nydelse ikke heller saa let blive mis-

2 Afholdsforeningen af 1880.

3 Leverbetændelse.

4 Mavesygdomme.

Den typiske lille beværtning.

Her fra Kannikegade, hvor nu Aarhus Privatbanks hovedkontor er beliggende.

Foto fra omkring 1885 i Den gamle By.

brugt som det nu skeer. Men for overhovedet at indskrænke Brændevins Drikken, burde fremfor alt Værtshusene afskaffes saavidt muligt, og overhovedet trænges der slet ikke til saadanne, idet der kun behøves Herberger. Maatte det derhos blive bevisligt, at den i Brændevin indeholdte Fuselolie var meget skadelig, burde Lovgivningen afværge en saadan Drik og kun tillade rensset Brændevin i Form af Aquavit. *Dersom endelig Lovgivningen traadte til og forbød alt Salg af 8° Brændevin og istedetfor paabød at al Aquavit ikkun maatte have en Styrke af f.Ex. 5°*, saa mener jeg, at dette var en god Vej at komme ind paa, for at forhindre de store Onder, som Brændevinsdrik medfører. Drikken vilde vel forholdsvis blive dyrere, men der vilde utvivlsomt ikke blive ind-quarteret i Legemet nær saamegen Spiritus som nu skeer, og især vilde den kommende Slægt nyde godt af en saadan Ordning, fordi den ikke var bleven vant til at fordre Drikken stærkere. — *Dersom Det Høje Kollegium maatte ville værdige disse Bemærkninger lidt Opmærksomhed, har jeg det Haab at Kollegiet bedst af Alle vilde være istand til at gaae i Spidsen med en Reform i den hele Brændevinssag.* —

De Tanker som iøvrigt paatrænge sig ved at omtale spirituøse Drikke, særlig Brændevin og bayersk Øl, har jeg givet Udtryk i mine tidligere Medicinalberetninger, og jeg skal deraf kun gjentage, at der i Aarhus By findes særdeles megen

Anledning til Svir, og at de Fattiges Antal i de senere Aar er blevet meget stort, hvilket hovedsagelig hidrører fra hiin Aarsag, men dog ogsaa derfra, at der er indvandret og uafladelig fra andre Kommuner hertil indvandrer en stor Deel Personer, som ere meget fattige, og komme hertil i Haab om at finde Arbejde. *Aarhus Byes Fattigvæsen* er ufuldkomment ordnet, og Understøttelse blive uddelte til mange Fattige, uden at disses Sysselsættelse paa nyttig Maade paasees; der mangler her en ordentlig indrettet Arbejdsanstalt, for ikke at tale om Manglen af en Tvangsarbejdsanstalt. Det er uden Overdrivelse naar jeg siger, at Kommunen formedelst sine mangfoldige Værtshuse opelsker Vagabonder og Drukkenbolte, for senere at yde de samme og deres Familier Fattigunderstøttelse. — Som en Modvægt imod Drikkeuvsæsenet nævner jeg kun forbigaaende *Totalafholdsforeningen*, som ogsaa her paa Stedet virker ved Foredrag og ved Udbredelse af en Avis; denne Forening tæller efterhaanden flere og flere Medlemmer, og det er min Overbevisning at den alt har gjort og sandsynligvis vil gjøre ikke saa liden Gavn, og den er derfor en fortjenstlig Fremtoning, som burde støttes af de bedre Stillede i Samfundet. —

1886

Delirium tremens er ikkun opført med 18, og *kronisk Alkoholisme* med 2 Tilfælde, men det vilde give et forkert Billede af Ædruelighedens Tilstand her paa Stedet, om man af disse smaa Tal vilde slutte det bedste om Forholdene. Disse ere ganske vist ikke saa slemme nu, som i tidligere Aar, men de mange kroniske Sygdomme, som maa tilskrives den overdrevne Nydelse af Spiritus, tale noksom for at de forskjelligartede Bestræbelser for at fremkalde en paa dette Omraade betryggende social Ordning ikke er meget ulig et Sisyfus Arbejde, — saa længe ikke Lovgivningen træde til og hæmmer de forskellige Virksomheder, som give den lette Adgang til hiin Nydelses Tilfredsstillelse. Jeg omtaler stadig denne Sag i min aarlige Medicinalberetning, fordi jeg mener, at det ved Autoriteters forstandige Hjælp maaske dog omsider bliver muligt at forhindre de uhyre Ulykker og de betydelige Udgifter, som i alle Retninger ere Følgen af Drikkeriet; og en Distriktslæges Bestræbelser i saa Henseende anser jeg for mere nyttigt end minutiøse Betragtninger og Beretninger, som ikke kunne yde noget praktisk Resultat. —

1888

Afholdenheds og *Totalafholdenheds*sagen samt *Good templar ordenen* har her paa Stedet fundet stor Tilslutning i de smaa Klasser, og hviler den end paa et ikke ganske korrekt Princip, saa er der dog ved samme bleven tilvejebragt et stort Gode for Befolkningen. Men jeg bringer den alene paa Omtale, for at gjøre opmærksom paa, at der i de Vedkommende Forsamlingshuse vel ikke længere bliver drukket, men der har *der* begyndt at indsnige sig en anden Last, nemlig *Spillesyge*. —

1889

I min forrige Aarsberetning bemærkede jeg, i Anledning af det gode som *Afholdsselskaber* bevirkede, at der klæber en Uting ved deres Værtshuse, idet Gæsterne sammesteds hyppigt tilbringe Tiden med at spille Kort, hvorved det gaaer løs paa Penge, og det har ikke været saa ganske sjældent at jeg i afvigte Aar af disses Familier har hørt Beklagelser herover. —

Veneriske sygdomme og prostitution

Allerede reskripter af 1788, 1790 og 1844 påbød anmeldelse og behandling af veneriske sygdomme. Efter 1870 blev forholdene reguleret ved lov om foranstaltninger mod offentlig usædelighed og venerisk smitte af 1874. Loven opretholdt anmeldelsespligten, og ret til behandling for det offentlige regning fastsloges¹.

De veneriske sygdommes hyppighed 1879—1914.

	Århus		Hele landet		København
	antal tilfælde	‰ af befolkningen	‰ af befolkningen	‰ af befolkningen	‰ af befolkningen
1879-82	220	9,3	4,7	29,3	
1884-89	208	6,8	4,9	28,5	
1890-96	201	5,6	3,8	19,6	
1901-05	423	8,0	3,9	18,0	
1906-10	658	11,4	4,4	19,3	
1911-14	915	14,8	4,6	19,2 ²	

Som det fremgår af tabellen var de veneriske sygdommes hyppighed langt større i København end i det øvrige land. Omfanget i Århus var indtil 1905 i forhold hertil beskedent, selv om gennemsnittet var højere end for landet som helhed. Væksten i konstaterede veneriske sygdomme i Århus efter 1905 er forbavsende, men næppe uden sammenhæng med den ny lov af 1906 om kontrol med og behandling af veneriske sygdomme. I årene 1951—55 var hyppigheden af veneriske sygdomme i hele landet 1,8 ‰, i København 5,0 ‰ og i Århus 4,1 ‰.

Myndighederne søgte tillige at imødegå de veneriske sygdommes udbredelse ved at regulere prostitutionen. Prostitution var ifølge straffelov af 10. februar 1866 ulovlig³. Ved lov af 1871 om politiets ordning uden for København blev der imidlertid givet købstæderne adgang til i politivedtægten at indføje regulativ for politiets tilsyn med løsagtige kvinder, hvilket indebar mulighed for indførelse af en lovlig prostitution. Dertil kom, at man ved lov af 1874 om veneriske sygdommes bekæmpelse gav politiet adgang til at påbyde løsagtige kvinder regelmæssigt lægetilsyn. Århus politivedtægt var imidlertid ikke blevet forsynet med regulativ for prostitutionens ordning, og skønt byrådet i 1870'erne gentagne gange tog sagen op, og mangfoldige forhandlinger herom førtes, lod man dog igen sagen falde uden at ville eller turde gennemføre en legal prostitution. Ved politimester Thorups tiltræden i 1878 var der overhovedet intet polititilsyn med løsagtige kvinder. Nogle blev straffede; men efter udstået straf vendte de tilbage til deres erhverv. Udenbys prostituerede blev sendt bort, men vendte ofte tilbage. Da byrådet ikke kunne bekvemme sig til at skaffe byen et regulativ, indførte politimesteren administrativt den praksis at give de kvinder, som trods advarsel vedblivende drev erhvervsmæssig utugt, et tilhold om i henhold til loven af 1874 at melde sig 2 gange ugentlig og at anmelde bopælsforandring, hvorefter de blev indført i politiprotokollen. Yderligere havde politimesteren — ulovligt — udarbejdet reglementariske bestemmelser dels om deres valg af bolig, dels om deres forhold såvel i hjemmet, som når de viste sig offentligt, i alt væsentligt i over-

ensstemmelse med de forskrifter, der i København var givet for de polititsyn undergivne fruentimmer. Disse bestemmelser indeholdt adskillige ydmygende detaljer, bl. a. måtte den prostituerede kun have sit eventuelle barn hos sig til dets 4de år, hun måtte ikke modtage besøg af kvinder under 30 år, der ikke var prostituerede, hun måtte ikke komme i visse gader i byen, i teatret kun sidde på en af politiet anvist plads o.s.v.

Politiet arbejdede indtil 1887 med en således administrativt indført kontrolleret prostitution, som byrådet lukkede øjnene for.

I 1887 fik dette system imidlertid en brat ende. »Foreningen imod lovbeskyttelse af usædelighed«, stiftet 1879, indsendte en klage til byrådet over, at politimesteren i Århus i henhold til lov om foranstaltninger mod venerisk smitte gav fruentimmer tilladelse til at leve af usædelighed, hvilket foreningen anså for ulovligt, idet byrådet ikke havde udfærdiget noget regulativ for tilsyn med prostitution, hvorved det påtog sig ansvaret herfor. Da justitsministeriet i efteråret erklærede ordningen i Århus for lovstridig, stod denne af politiet legaliserede prostitution for fald. Politiet måtte nu gå i aktion mod de prostituerede. Hvad der var i retning af offentlige huse blev lukkede, kvinder der var kommet fra andre byer bortsendes, og de øvrige blev pålagt at søge andet erhverv. Prostitutionen i Århus var dermed naturligvis ikke udryddet; men den var herefter kendt ulovlig. Endnu i 1913 var der ifølge politiet en meget livskraftig prostitution og et udbredt alfonsvæsen i Århus, som loven kun rent undtagelsesvis kunne ramme⁴.

Ved lov af 30. marts 1906 om modarbejdelse af offentlig usædelighed og venerisk smitte ophævedes enhver form for offentligt organiseret prostitution. Den tidligere kontrol med professionelt prostituerede erstattedes med skærpede kontrolbestemmelser over for alle af venerisk sygdom lidende patienter⁵.

1. Emil Müller: Nyt lovlexikon 5 (1878), 882, 881. Joh. Møller: Den civile medicinallovgivning 4, 1873—79, (1882), 57 ff. — 2. Indberetning fra stadslæggen i Århus 1879—82, 1884—96. 1883 indeholder intet tal for veneriske sygdomme, sådanne findes heller ikke 1897—1900. Uddrag af Medicinalberetning for Gl. Aarhus—Randers amters stiftsfysikat 1901—14. Medicinalberetning for Århus amtslægekreds 1951—55 (afsnit om Århus by). Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1956, Københavns stadslægges årsberetning 1951—55. — 3. Emil Müller: Nyt lovlexikon 3 (1887), 733 f. — 4. Prostitutionen som byråds-sag. Demokraten 21/12 1958, 31/12 1958, 4/1 1959. — 5. Rigsdagstidende 1905—06 tillæg C 1361 ff.

1862

— Men hvad *Gonorrhoe* og navnlig *Syphilis* angaar, kan jeg ikke noksom fremhæve samme Sygdoms Betydning. Den er hos os, fortrinsvis i Byen, men ogsaa paa Landet, i en betænkelig Fremgang, og er trængt ind i Familie kredse, og det lader sig forudsee, at Ondet stadigt vil udbrede sig og Følgerne blive alvorlige, dersom der ikke træffes særdeles Foranstaltninger til dets Forebyggelse, og til saadanne maa jeg regne 1) at Letfærdigheden og Frækheden, som her alt maae bæres til Skue og øver Tryk paa Folkets moralske Bevidsthed, ved hensigtsmæssigere Foranstaltninger holdes i Skranke, og 2) at navnlig saadanne Fruentimmer, der benytter Løslagthed som Næringsvej, blive controllede og undergivne Lægevisitation. —

1863

Under hygiejniske Foranstaltninger maa jeg ogsaa omtale den i Juli Maaned paabegyndte og senere fortsatte regelmæssige Undersøgelse af løstgigte Fruentimmer. Af foranstaaende Fortegnelse¹ over indkomne veneriske Patienter i Aarhus Sygehuus vil det sees, at Antallet i Aarets Begyndelse, navnlig i Maanederne Marts, April og Mai var meget stort. Fra samtlige Byens Læger var nemlig berettiget, at antallet af veneriske Patienter siden Efteraaret 1862 var tiltaget i en betydelig Grad, hvorfor der fra Politiets Side blev foretaget Undersøgelser af en Deel mistænkelige Fruentimmer, hvilke, naar de fandtes smittede, indlagdes i Sygehuset, og herfra skriver jeg det store Antal, der i Aarets Begyndelse indlagdes i Hospitalet; ved denne Forholdsregel bragtes Syge-Antallet efterhaanden betydeligt ned, men for, at undgaae en slig Gjentakelse bestemtes det for Fremtiden 2 Gange ugentlig at foretage en regelmæssig Undersøgelse af enkelte vitterlig usædelige Fruentimmer, denne Undersøgelse er da senere bleven fortsat; Middeltallet af dem som møde til regelmæssig Undersøgelse har omtrent været 6. — Foruden disse til regelmæssig Undersøgelse mødende Fruentimmer, der næsten alle forud have været behandlede i Hospitalet for Syphilis, indsender Politiet enkeltviis til Undersøgelse de Fruentimmer, mod hvilke der fattes Mistanke om, at de ere smittede. Ved disse Forholdsregler er denne Befolkningens Sundhed saa undergravende Sygdom aftaget i en saadan Grad, at Tilfældene af venerisk Sygdom ikke allene nu ere temmelig sjældnere men ogsaa vise sig under langt mildere Former.

1864

Hvad Syphilis og Gonorrhoe angaaer, da have disse Sygdomme i Aaret 1864 været i en glædelig Aftagen i Modsætning til i 1863, og imod Aarets Slutning have Tilfældene endog næsten hørt til Sjældenheder. Den i min Aarsberetning for 1863 omtalte udførte Visitation af usædelige Fruentimmer er vedbleven i 1864 indtil November Maaned, da der fra Politiets Side foretoges indgribende Forholdsregler, hvorved alle disse Fruentimmer enten bortsendtes fra Byen til Deres Hjemstavn eller bleve tvungne til at søge Erhverv paa anden, sædelig Maade, og derved hævedes den regelmæssige Visitation.

1881

Gonorrhoeer og syphil. Lidelser forekom i et noget større Antal, end i de nærmest foregaaende Aar, ialt i et Antal af 265 (1880 = 190), men synes ikke at have været af meget farlig Natur. Nogen *systematisk Ordning af Prostitutionen*, som har været under Forhandling mellem Byraad og Autoriteter, er endnu ikke blevet truffen, thi Anskuelserne om denne Sag er meget divergerende. —

¹ 65 patienter fra Århus by og 24 fra landdistrikterne angives indlagt for veneriske sygdomme.

- § 9. Hun skal forholde sig stille og rolig paa sit Værelse og stedse holde dette ordentligt og renligt.
- § 10. Hun maa, naar hun er i sit Værelse, ikke aabne de nedrullede Jalusier.
- § 11. Det er hende forbudt ved Banken paa Vinduerne, Kalden, ved at staa i Husets Dør eller paa Gaden, eller paa hvilken som helst anden Maade at henlede de Forbigaaendes Opmærksomhed paa sig.
- § 12. Hun maa ikke opholde sig i Værtindens Værelse.
- § 13. Hun maa ikke tilstede, at der af de Besøgende nydes Spise- eller Drikkevarer paa hendes Værelse.
- § 14. Hun maa ikke modtage Besøg i den Tid, hun har sine Forandringer.
- § 15. Hun maa ikke modtage Besøg af beskæftede Personer eller saadanne, der ikke have opnaaet den vogne Alder.
- § 16. Hun skal, naar hun viser sig uden for Huset, være renlig og anstændig klædt og maa ikke vise sig i nogen usømmelig eller Opsigt vækkende Dragt.
- § 17. Hun skal opføre sig anstændig paa Gaden og andre Steder, som hun besøger, og maa offentlige Fruentimmer paa Gaden ikke gaa flere i Følge med hinanden.
- § 18. Hun maa ikke uden særlig Tilladelse vise sig uden for Huset efter Kl. 8 Aften om Vinteren og Kl. 9 Aften om Sommeren, dog med Undtagelse af Søndagen, da hun har Tilladelse til at være ude til Kl. 11 Aften.
- § 19. Efter Kl. 12 Middag maa intet offentligt Fruentimmer passere Torvene, Vestergade, Mejlgade, Skolebakken, Knstvejen, Havnegade og Skibsbroen, og uden Tilladelse fra Politiet maa hun ikke indfinde sig ved Dampskibenes og Jernbanetogenes Ankomst og Afgang, paa Torve- og Markedsdage paa de Steder, hvor disse afholdes, ved Auktioner, paa offentlige Beværtningssteder, i Bemmelyst og i Nis Skov.
- § 20. Til Besøg i Theatret skal hun indhente Politiets Tilladelse, og hun maa ikke tage Plads paa andre Steder end dem, der anvises hende.

Udkast til reglement for offentlige fruentimmer.

Århus Byråds Forhandlinger 1876.

1886

Af *syphilis congenita* [*medfødt syphilis*], som er opført med 4 Tilf., ere 3 døde. Den hidtidige Ordning af Prostitutions-væsenet i Byen tilfredsstiller ikke, men Anskuelserne om denne Sag ere ogsaa her som overalt modstridende. Visitats foregaar 2 Gange ugentlig af saakaldte i Politiprotokollen indskrevne Fruentimmer.

1888

... de *gonorrhøiske* og *syfilitiske Lidelser* tilsammen ere opførte med 198 Tilfælde, omtrent svarende til de nærmest foregaaende Aar, i 1887 — 187, i 1886 — 214, i 1885 — 221, i 1884 — 192 Tilfælde. — Den her paa Stedet siden Slutningen af 1887 ophævede Politioordning med Beskyttelse af Prostitutionen har saaledes ikke viist hverken nogen Forøgelse eller Formindskelse i Tilfældenes Antal. Men der maa ogsaa hengaa flere Aar før nogen ret Slutning kan uddrages af Tilstandens nye Ordning. Disse Sygdomme have overhovedet i de senere Aar ikke været af den tidligere farlige Natur (navnlig dengang fremkaldte ved engelske Matrosers ondartede syfilitiske Ulceration), og Spørgsmaalet om den nu indførte Ordning's Berettigelse vil neppe kunne blive besvaret fyldestgjørende, før Sygdommens farlige Former faae ny Indpas her paa Stedet, og da er det vel muligt, at Ulykkerne ville komme flere og større end nogensinde forhen.

Ifølge en af endeel Beboere til Byraadet indsendt Beklagelse over de herværende usædelige Tilstande², der havde sit Tilhold i den lovbeskyttede Prostitution, blev denne Sag (medio 1887) taget under flersidig Behandling, og derunder ogsaa min Anskuelse æsket. Jeg afgav denne i et motiveret Indlæg til Forsvar for den hidtidige Politioordning, men Sædelighedsvennerne med Præsterne til Støtte vandt Sagen. —

1903

De veneriske Sygdomme er i fortsat Tiltagen. Af disse Sygdomme i det hele er der i de sidste 3 Aar (1901—1903) anmeldt henholdsvis 272, 348, og 424 Tilfælde, af Syphilis alene 63, 81, og 110, medens Befolkningen kun er steget meget lidt i Tal. Man maa sikkert nu regne med en stadig Forøgelse af disse Sygdomme, der tidligere her i Byen har holdt sig indenfor beskedne Grænser. Løsagtigheden er stor, Samvittighed og Ansvarfølelse ringe, og Oplysningen om slige Sygdomme ufuldkommen, tilmed er Hospitalsafdelingen for disse Sygdomme for lille.

1904

De veneriske Sygdomme er i stadig Tiltagen. For alle disse Sygdommes Vedkommende er Tallene for de 4 sidste Aar (1901—1904) 272, 348, 424, 468,

² Den aktion, som foreningen mod lovbeskyttelse af usædelighed havde iværksat mod den af politiet legaliserede prostitution i Århus, støttedes i april 1887 af en klage fra 1732 af byens borgere. Byrådets forh. 1887, 65.

for Syphilis — e coitu impuro — alene 57, 64, 91, 107, medens som omtalt Byens voxne Befolkning i de sidste Aar er aftagen. Man maa sikkert regne med en fortsat Tiltagen af disse Sygdomme og tage Forholdsregler derimod. Om at genindføre den offentlige Prostitution med indskrevne Fruentimmer, hvor den som her i Byen er afskaffet, vil der — forhaabentlig — aldrig blive Tale. Den Kontrol, som her bestaar i en periodisk Visitation af 6—7 stadig tilbagevendende Kvindfolk, som med Mellemrum anholdes, og straffes og sættes $\frac{1}{2}$ Aar under Tilsyn, kunde ogsaa godt spares. Det er ikke fordi det virker demoraliserende paa disse Kvinder, der ikke godt kan synke dybere, end de er det, men denne Visitation af gamle Prostituerede er i Virkeligheden uden Betydning. Smittekilderne findes ved de frisk smittede ude i Befolkningen.

Hvad der trænges til er rigelig, let og ugenert Adgang til Hospitaler og Kliniker. Paa Hospitalsplads for ordentlige og anstændige Patienter med Kjønsygdomme kniber det her i Byen. Men dernæst trænges der ogsaa til en virksom Kontrol med *Patienterne* navnlig med de friske Syphilitikere af begge Kjøen. Befolkningens Forstaaelse, Samvittighedsfuldhed og Ansvarsfølelse er ikke saa udviklet, — man kan vel i Almindelighed betegne den som ganske uudviklet —, at en Kontrol og det en saadan, der har Tvang og Straffebestemmelser i Baghaanden, for hvem der ikke *vil* underkaste sig den, kan undværes. Det er uhyggeligt at iagttage, hvilke Ulykker ligegyldige eller samvittighedsløse Syphilitikere ofte forvolder i vide Kredse. Den Lægekontrol, som er angivet i det af Regeringen fremsatte Forslag om Modarbejdelse af offentlig Usædelighed og venerisk Smitte, kunde nok have fortjent en mere afvejende og mindre ubillig Bedømmelse end den, der blev den til Del i ledende kjøbenhavnske Lægekredse. Navnlig Anmeldelsespligten³ eller, som det almindelig blev kaldt, *Angiverpligten* blev holdt frem paa en alt for ensidig Maade.

Den Del af Lovforslagene, som omhandler Sygdoms anmeldelserne og Behandlingspligten, gaar jo dog kun ud paa at sikre, at de Patienter, som viser Lige-gyldighed overfor Behandlingen af deres Sygdom og derved udsætter andre Mennesker for Fare, kan blive tvungne til at lade sig behandle, til Faren er forbi, og til at lade sig kontrollere, saalænge som der er Udsigt til, at Sygdommen kan komme igjen. Den Anmeldelsespligt som, hvis Patienten ikke viser aabenbar Vrangvilje eller Lige-gyldighed, ikke kommer udenfor den behandlende Læges og Embedslægens Omraade — for den sidstes vedkommende endda til at begynde med uden Navns Opgivelse —, maa ansees for saa lidt indgribende som muligt. Paa andre Omraader, saaledes i det fra ingen Side højlydt kritiserede Tuberculoselovforslag⁴, er der Tale om lange mere indgribende Anmeldelses eller Angiverforpligtelser og Tvangsforanstaltninger. I Debatten om dette Lovforslag er Diskretionspligten, som dog ogsaa her kan spille nogen Rolle, ikke nævnt

3 Der hentydes formentlig til, at i § 6 i den senere lov om foranstaltninger mod usædelighed og venerisk smitte af 1906 pålagdes det lægen at indberette til vedkommende stads- eller distriktslæge om en venerisk patient unddrog sig behandling. Distriktslægen kunne fremtvinge behandling gennem politiet. Rigsdagst. 1905—06 tillæg C, 1364 ff.

4 Lov om ny bestemmelse om foranstaltninger til tuberkulosens bekæmpelse af 14/4 — 1905.

med et Ord. — En under humane Former udøvet, men skarp og ligelig retfærdig Haand i Hanke med Genitallidende, navnlig Syfilitikere, men ogsaa andre Lidende kan ikke blive større Samfundsretfærdighed end alle andre offentlige Foranstaltninger mod Sygdommes Udbredelse.

1906

De veneriske Sygdomme viser en ikke ringe Nedgang i Sammenligning med det foregaaende Aar. Om denne Nedgang er mere end tilfældig, vil Tiden vise; der er dog næppe Sandsynlighed for, at den vil vise sig varig. Loven af 30/3 1906 har endnu ikke rigtig faaet Tid til at udfolde sin Virkning, navnlig ikke den, der er Lovens stærke Side i hygiejnisk Retning, nemlig den vigtige Adgang til vederlagsfri Kur. I en By som Aarhus bør der ansættes specialuddannede Læger til den offentlige Behandling, saadan Ordning var imidlertid endnu ved Aarets Slutning kun paa de første Forberedelsers Stadium. Behandlingen for offentlig Regning har hidtil alene været overladt Stadslægen, og behørig Bekendtgørelse om Adgangen til fri Kur har ikke fundet Sted, saa at Publikum ikke har været paa det rene med, hvad Loven tilbyder og paalægger det. Mangen en har maaske været skræmmet fra at søge den vederlagsfri Kur ved de ukorrekte Avisfremstillinger og ubeføjede Skræmmebilleder, som Agitationen mod Loven inden dens Ikrafttræden havde medført, og som alt for længe fik Lov til at passere uden Korrektion fra kompetent Side. — Fra Lovens Ikrafttræden til Aarets Slutning havde i alt 13 Patienter indfundet sig til vederlagsfri Behandling, 12 Mænd 1 (!) Kvinde, 3 med Syphilis, ingen med ulc. Venericum [veneriske saar], 10 med Gonorrhoe, der var givet 53 Konsultationer, 4 var indlagt paa Hospital.

1907

De veneriske Sygdomme viser en betydelig Stigning i 1907. Dette gælder dog kun i ringe Grad Gonorrhoe og ulc. Venericum, hvorimod Syphilis viser en meget betydelig Opgang, mere end det dobbelte i Sammenligning med 1906. At dette ikke alene skyldes større Udbredning af Sygdommen, men ogsaa og maaske væsentligst Virkning af Loven af 30/3 1906, der giver lettere Adgang til Behandling af Sygdommen, mere Haand i Hanke med Angrebne eller mistænkte Personer, i det hele en bedre Organisation i Kampen mod Sygdommen, tør man vel formode. I Aarhus var der før Lovens Ikrafttræden ingen offentlig Prostitution med indskrevne, regelmæssigt visiterede Fruentimmer, og de Tilfælde, som kom til Undersøgelse og Behandling blandt Fruentimmer, som anholdtes af Politiet for at drive Utugt for Betaling, var ikke saa talrige, at Forskellen i Sygetallet før og efter Lovens Ikrafttræden kan forklares alene deraf. — I Aarets Løb har Stadslægen afgivet sit Hverv som visiterende og behandlende Læge efter Lovens § 11—12, og der er af Byraadet ansat 3 specialuddannede Læger, 2 mandlige og 1 kvindelig, der til bestemte Tider giver Konsultation i deres Hjem og betales for hver Konsultation (3 Kr. for første, 1 for hver senere).

En kort Beretning om disse Lægers hidtidige Virksomhed findes i deres respektive Medicinalberetninger. Saavidt skønnes, har denne Ordning her i Byen virket godt, er ikke bleven misbrugt og har ikke givet Anledning til kollegiale eller andre Vanskeligheder. Det bemærkes, at Forholdet mellem behandlede Mænd og Kvinder ikke har forandret sig siden den nye Ordnings Indtræden; af Kvinder behandles der stadig omtrent halvt saa mange som af Mænd (af Syphilis acquisita i 1906: 53 M. 28 K. i 1907: 125 M. 60 K.). — Men om end den lettere Adgang til vederlagsfri ambulat Behandling har sine Fordele, kan den dog ogsaa medføre, at der finder for faa Hospitalsindlæggelser Sted; i Virkeligheden er der iagttaget en Nedgang særlig af Kvinder, som behandles paa Hospital for Syphilis, som staar i grel Modstrid med Sygdomsantallets Opgang. Der gaa sikkert en Del smittefarlige Individuer af Kvindekønnet omkring, som i Letsindighed, eller fordi Utugt nu engang mere eller mindre hører til deres Erhverv, udsaar Syphilis-smitte. Det vil sikkert være heldigt ikke at være for tilbageholdende med at indlægge Syphilispatienter — særlig Kvinder — paa Hospital i Henhold til Lovens § 5. Paa den anden Side bør der paa Hospitalerne være Adgang til Behandling af Kønssygdomme ogsaa udenfor de skarpt afgrænsede Specialafdelinger, hvor Indlæggelse »stempler« vedkommende Patient, og hvor Opholdet ofte er demoraliserende. Det er sikkert nok Frygten for disse odiøse Afdelinger, som ofte holder Patienterne borte fra en indiceret Hospitalskur.

1908

I 1908 har der været anmeldt omtrent ligesaa mange Tilfælde af Syphilis hos Kvinder som hos Mænd; tidligere var det omtrent Halvdelen. Betyder dette, at Oktoberloven⁵ har haft den Virkning, at flere Kvinder kommer til Behandling nu end tidligere, da er dette Resultat kun glædeligt.

Loven har hjemlet Adgang til vederlagsfri ambulat Behandling udenfor Hospital. Det er humant overfor de bedre Elementer blandt Syphilitikerne; men det har ogsaa virket uheldigt ved at indskrænke Sygehusbehandling, som burde anvendes i langt større Udstrækning, end det sker, navnlig overfor løst-agtige kvindelige Patienter. Man kan gaa ud fra, at saadanne Kvinder er væsentlig smittefarligere, mindre samvittighedsfulde, mindre forstaaende og langt letsindigere med deres Sygdom end Mandfolk. Desuden driver nu engang disse Kvinder i større eller mindre Udstrækning Prostitutionshaandværket og kan vanskeligt holdes fra at fortsætte dermed. Saadanne Kvinder kan og bør ikke betros til at gaa løse med deres Sygdom. Mandfolk, selv de længst sunkne, er dog til en vis Grad modtagelig for Ræsonnement og kan underkastes en vis Disciplin særlig i Retning af at møde til Behandling og Observation til fastsatte Tider; de Kvinder, her er Tale om, ofte rene Børn, har hverken Forstaaelse af Situationen eller Respekt for Loven.

⁵ Lov om foranstaltninger mod offentlig usædelighed og venerisk smitte af 30. marts 1906 trådte i kraft i oktober samme år.

Arresthuset

Århus bys og amts arresthus var fra gammel tid anbragt i rådhusets kælder på Store Torv, foran Domkirkens hovedindgang. Da man i 1857 byggede det nye rådhus på hjørnet af Domkirkeplads og Mejlgade (i den nuværende politistation), blev der dér indrettet plads til 28 arrestanter. Da pladsen blev for trang, flyttedes arrestanterne til Århus ting- og arresthus, der blev opført på Bispetofte i 1906¹.

1. AgT 2, 289, 318, Trap VII (1926) 20.

1872

Arrestlocalerne ere i sig selv rummelige og vel ventilerede, men da adskillige Arrestanter paa Grund af forsømt Renlighed stadig ere omgivne af en ildelugtende Uddunstning, som kun kan fjernes ved Badning, har jeg foreslaaet Byraadet at drage Fordel af Vandledningen for at indrette et Badeværelse i en Celle ved siden af Vadskeriet. Da Sagen tillige skal behandles i Amsraadet er Spørgsmaalet endnu ej afgjort.

1873

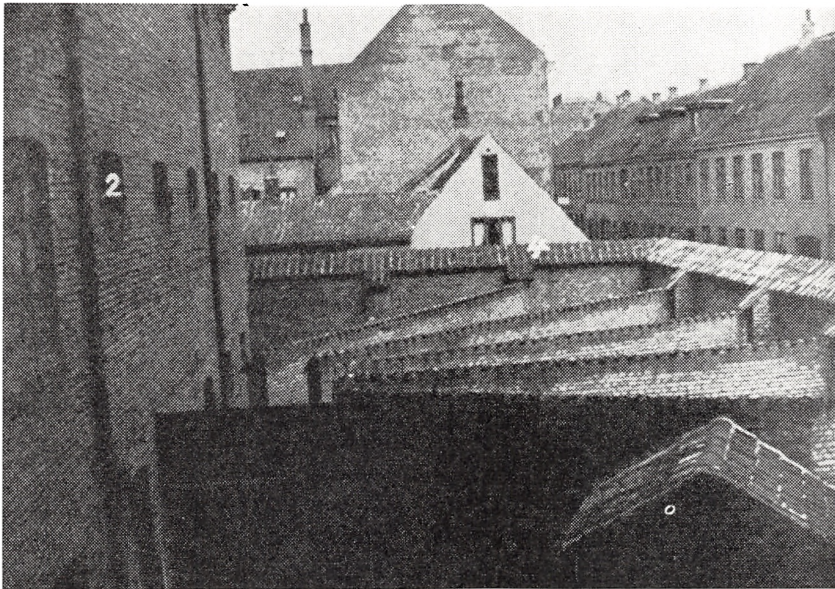
I Arresthuset er der, efter en derom gjort Indstilling, samtidig med Indlæggelsen af Vandledning, indrettet et Badeværelse med varmt Bad og Regnbad, som finder megen Anvendelse og, jevnlig sat i Forbindelse med en let Sæbekur paa 12 a 24 Timer, befrier Lokaler og Sengetøj for en Del Smuds, Stank og Utøj.

1874

De hygiejniske Forhold i de herværende Arrester ere gode. Den friske Luft, som næsten altid træffes i Cellerne, skyldes dog mindre det noget udviklede Ventilationssystem, som er bragt i Anvendelse og som iaar synes at svare ret til Hensigten, end en flittig Benyttelse af de smaa Trækruder ved den overordentlig exemplariske Arrestforvarer, som med sin Sands for Orden og Renlighed forener den for hans Stilling vistnok heldige Egenskab, at han altid træffes hjemme.

1879

Arresthuset for By og Land, hvorved jeg er Læge kan tage 26 Arrestanter i 17 Eneceller og 3 dobbeltceller a 3 Pers. — Rummene ere gode og hensigtsmæssigt indrettede, og der er en Badstue, som stadig benyttes. Der holdes meget renligt i Arrestlokalet, og den Kost, der gives Arrestanterne, er upaaklagelig; men i en Henseende burde der skee Forandring, nemlig forsaavidt Arrestanterne hyppigt savne Arbejde, idet Kommunen ikke finder sin Regning ved at indkøbe Raastoffer til Forarbejdelse paa denne Maade. Epidemiske eller Febersygdomme have ikke været tilstede imellem Arrestanterne, men disses almindelige Sygdomme have været Alkoholisme med dens Følger af chroniske Affektioner, og

Arrestanternes spadseregårde ved arrestbygningen i Mejlgade.
Fra »Hver 8. dag« 1906—07.

for flere Fruentimmers Vedkommende Chlorose [*blegsot*], som udvikler sig under deres Indespærring. Endvidere have mange Arrestanter havt Scabies [*fnat*] ved deres Indbringelse, hvorpaa de da i Reglen strax ere sendte til Kur paa Fattiggårdens Fnatstue.

1899

Arresthuset i Aarhus er overordentlig slet, og det er at haabe, at det snart maa blive afløst af et rummeligere, og mere tidssvarende; Forberedelserne hertil er dog kun ganske i deres Begyndelse. Antallet af Celler er som Regel alt for lille til Behovet, saa Arrestanterne ofte maa sættes to sammen i en Celle, Ventilationen af Cellerne er ufuldkommen, Monteringens uhensigtsmæssig og den kunstige Belysning ganske utilstrækkelig. Der findes ikke og er ikke Plads til at indrette et Par Stuer, hvor upasselige Arrestanter, hvis Tilstand ikke ligefrem kræve Sygehusbehandling, midlertidig kunne anbringes, der er ikke et Rum, hvor Lægen kan foretage en nogenlunde fyldig Undersøgelse af en Arrestant, lægge en Forbinding eller gjøre et mindre Indgreb, hvad dog af og til kan være nødvendigt.

1900

Byens Arrester er stadigt utilstrækkelige i Tal, hvilket ofte fører til Overfyldning, og slet indrettede. Et nyt Arresthus vil dog forhaabentlig kunne blive opført i Løbet af de nærmeste 2—3 Aar.

1901

Ved Overenskomst mellem By og Amt er det nu bestemt, at der skal opføres et nyt Arresthus, noget som haardelig tiltrænges baade paa Grund af Mangel paa Plads og daarlige Forhold i det gamle.

1906

I Efteraaret indviedes et nyt Arresthus med Plads til 73 Arrestanter, 52 i Enkeltcelle 21 i Tremandsceller og med 2 Sygestuer, hver paa 2 Senge, til saadanne Arrestanter, som paa Grund af Sygdommens midlertidige Karakter eller Patienternes Individualitet maa behandles i Arresten. Arrestlokalerne er oplyst ved elektrisk Lys. Opvarmning sker ved Tilledning af opvarmet Luft. Der er Vandklosetter og et godt, men i Forhold til Arrestens Størrelse noget indskrænket Baderum. Til Arresten hører særligt en Reck'sk Desinfektionsovn. Desinfektion af Cellerne sker med Formalin ved Hjælp af et Flygger Apparat uden paafølgende Fældning med Ammoniak. — Arrestanterne, der tidligere udelukkende beskæftigedes med den usunde og trivielle Værkpillen, sysselsættes nu med Husflid (Legetøjsfabrikation i Træ) i større Maalestok.

Skoler

I lov om borger- og almueskolevæsen af 8. marts 1856 påbødes sundhedsmæssige regler for skolars indretning, og disse bestemmelsers overholdelse indgik i Århus sundhedsvedtægter. Der skulle bl. a. mindst være 90 kubikmeter rum for hvert barn, bræddegulv, ventiler, vinduer til at åbne og trækruder.

Det kommunale skolevæsen i Århus, der oprettedes efter 1814, indførte en tvedeling i borgerskole og friskole. Til den sidstnævnte skoleform hørte de familier, der var under fattigvæsenet eller ikke formåede at bidrage til skolevæsenet, og borgerskolen var forbeholdt børn af de forældre, der betalte skoleskat. De to kommunale borgerskoler skaffedes plads i Skolegade (nuværende Mejlgade) og i Vestergade (forhus og sidelængen i nr. 23), mens fattigskolen havde til huse i klostrets gamle udlænge. I 1840'erne rejstes en ny borgerskole på Vestergade, og der skabtes foruden den eksisterende skoleform en højere borgerdrengekole. I 1890 flyttede borgerdrengekolen fra Vestergade til den nybyggede skole i Ny Munkegade, og i 1900 rykkede pigerne fra borgerskolen ud i den nye skole i Christiansgade¹.

Friskolen, der var i meget kraftig vækst, flyttede i 1862 til den nyopførte skole i Paradisgade. Tiden efter 1880 var præget af en stærk udbygning af Århus byskole, som friskolen nu hed. Denne, den egentlige folkeskole, omfattede fra 1881 tillige Søndre Byskole (Valdemarsgades borgerskole) og i 80'erne og 90'erne kom hertil skolerne i Frederiks Allé og Nørrebrogade. Inden 1914 opførtes yderligere 4 kommunale byskoler. De gamle borgerskoler ophævedes som betalingskoler i 1909, og byskolerne antog navnet borgerskoler².

Ved siden af de kommunale skoler eksisterede der — foruden kate-dralskolen — et stort antal private skoler af meget uensartet kvalitet. Lidet agtede var de private småbørnsskoler, pøgeskoler eller madammeskoler, hvor oftest ret ukyndige personer i deres stue eller sovekammer forsøgte at bibringe børn elementære kundskaber. Ved siden heraf fandtes finere privatskoler, der ofte gav eleverne videregående undervisning, og hvoraf adskillige efterhånden fik eksamensret. Kulminationen for de private skoler nåedes i 1888 med 44 skoler, hvoraf dog kun 5 havde over 100 elever³.

1. AgT 3, 201 f, 204 f, 207. — 2. AgT 3, 208, 212. — 3. AgT 3, 184 ff, 186.

1862

Commissionen har modtaget Anmeldelse om de private Skoler, der findes indenfor dens Omraade, og ikke fundet noget at indvende mod de benyttede Localer.

1873

Ved Eftersyn af Byens private Skoler og Instituter fandtes flere, hvor vedkommende Bestyrer eller Bestyrerinde saas at have Opmærksomheden henvendt paa Tilvejebringelse af tilbørlig Plads og Ventilation, og hvor Forholdene vare meget tilfredsstillende. I andre var Rummet indskrænket til henimod det i Lov af

8 Marts 1856 fordrede Minimum og her maatte altsaa de i Sundh. Coll.s Cirku- lære af 21. Juli 1856¹ antydede Midler bringes i Anvendelse for at tilveje- bringe forøget Opmærksomhed med Hensyn til hyppig gennemført Ventilation; herom blev altid beredvillig givet Løfte, og det er mig bekjendt, at Enkelte have bekostet Ventiler. En enkelt til Skolebrug aldeles utilfredsstillende Lej- lighed bliver ved det Første fraflyttet. — Det samlede Antal af de omhand- lede Skoler beløber sig til 30 med omkring 800 Børn.

1874

De større og bedre Skoler ere forsynede med passende Localiteter. At der der- imod trives adskillige Smaaskoler af vekslede Størrelse, hvor Hygiejnen staar i Forhold til Lærdommen er udenfor Tvivl.

Om de private Skoler gjælder, som forhen, at der i de større er taget tilbør- lig Hensyn til Rum og Ventilation.

Ved Synet af mangen en mindre Skole mindes man om, at Oprettelsen af en saadan kun altfor ofte gribes som en Nødhjælp, for at bøde paa manglende Ind- tægter. Den under saadanne Omstændigheder nødvendige Økonomi spores da ogsaa i Localets Beskaffenhed. Men enhver Bemærkning desangaaende sætter gjerne Vedkommende i øjensynlig Ængstelse, og flere Gange er da fremkommet Yttringer som: »det er det eneste, vi har at leve af«. — Des villigere gives der da Løfte om stadig eller flittig Oplukning, for at gjøre Rummets Utilstrække- lighed saa umærkelig som muligt.

1879

Skolernes hygiejniske Forhold vil sandsynligvis i det indeværende Aar blive Gjenstand for Sundhedskommisionens Undersøgelser, og Forberedelserne dertil ere alt trufne, forsaavidt de fleste Lokalers Kubikrum i 1879 er blevet opmaalt.

1880

De private Skolers hygiejniske Forhold har i 1880 været særlig Gjenstand for Sundhedskommissionens Undersøgelser, og en bedre Ordning vil paa dette Om- raade blive indført fra April Flyttedag 1881. Det af Kommissionen Byens Sko- ler tilstillede Circulaire i denne Anledning var saaledes lydende: »Da det ifølge Sundhedsvedtægtens § 46 paahviler Kommissionen at have Tilsyn med, at de Lokaler, som benyttes til Skolebrug, opfylde de lovbestemte Fordringer, som Loven af 8 Marts 1856 § 2 om Borger- og Almueskoler stiller, og Kommissionen ved sit Eftersyn af Skolelokalerne her i Byen har fundet, at disse ikke opfylde de lovbestemte Fordringer, maa Kommissionen herved fornemmelig bringe til alle Vedkommendes Kundskab:

1) at der i enhver Skolestue maa være mindst 90 Cubikfod Luft for hvert af de Børn, som samtidig opholde sig der,

¹ I sådanne tilfælde trådte stadslægen i forhandling med skolens bestyrer eller den autoritet, der havde tilsyn med skolen. F. A. Uldall: Den civile medicinallovgivning 2 (1863), 97 ff.

Skolen i Paradisgade, der i 1862 repræsenterede det moderne skolebyggeri.
Fra Chr. Buur: Århus Skolevæsen gennem 80 år. 1930.

2) at Vinduerne skulle være til at aabne, og at der i enhver Skolestue skal findes mindst 1 Trækrude; er der flere end 2 Fag Vinduer, skal der mindst 2 Trækru- der; og at 3) Børnenes Overtøj i Skoletiden skal opbevares i et Rum udenfor Skolestuen. — Kommissionen meddeler herved, at den fra April Flyttedag 1881 vil lade undersøge hvorvidt disse Bestemmelser ere opfyldte, og at den i Over- trædelsetilfælde vil lade Vedkommende drage til Ansvar. Den bringer samtidig i alle Vedkommendes Erindring, at ligesom Enhver, der holde privat Skole eller Børneasyl for 10 Børn eller derover, er pligtig til at gjøre Anmeldelse herom til Sundhedskommissionen, saaledes bliver ogsaa enhver Flytning, For- andring, Udvidelse eller Indskrænkning af Skolelokalerne at anmelde for Kom- missionen. — Sundhedskommissionen tager Anledning til ved samme Lejlighed at stille en indtrængende Opfordring til Enhver, der holder Skole, om at til- staae Børnene mellem hver Time en kort Fritid, i hvilken de kunne trække frisk Luft, hvorfor det maa anbefales, at der til hver Skole findes et passende Gaard- rum eller en Legeplads for Børnene«. —

I Anledning af den om sig gribende *Skarlagensfeber-Epidemi* har Sundheds- kommissionen i Eftersommeren 1880 udstædt følgende offentlige Bekjendtgø- relse: »Da der i Løbet af Sommeren har viist sig flere Tilfælde af Skarlagens- feber, bliver det herved, i Henhold til Sundhedsvedtægtens § 60 og i Lighed med hvad Kirke- og Undervisningsministeriet i sit Cirkulære af 11 Maj d. A. har paabudt Rectorerne ved de lærde Skoler, paalagt alle Byens saavel offent- lige som private Skoler at iagttage Følgende: De Elever eller Lærere, som lide af

Skarlagensfeber, eller i hvis Hjem der findes Patienter med denne Sygdom, selv i dens mildeste Form, maa ikke tilstedes Adgang til Skolen, førend de medbringe Lægeattest for, at hverken de selv, deres Klædningsstykker eller andre Gjenstande, som medføres paa Skolen, kunne antages at medbringe Smitte.« —

1882

I Anledning af *den overdrevne stærke Kakkelovnsvarme, som ofte finder Sted i Skolestuer*, tilskrev jeg under 20. Januar Skolekommissionen i Aarhus saaledes: »Grundet paa at ikke faa Børn besvære sig over, at der ofte er en meget stærk Kakkelovnsvarme i Skolestuerne, tillader jeg mig ifølge Embedspligt at gjøre den ærede Kommission opmærksom paa denne uheldige Omstændighed, idet jeg tilføjer, at jeg har troet herfra at kunne hidlede Aarsagen til flere Sygdomstilfælde. Jeg henstiller, om den ærede Kommission ikke maatte finde det rigtigst i Kommunens Skoler at lade ophænge et Thermometer i hver Skolestue, og at forlange af Vedkommende, at der sørges for at Temperaturen ikke kommer til at overstige 15° R². —

Det er selvfølgelig vanskeligt at bestemme den rigtige Plads for Thermometeret hvor Opvarmningen skeer ved Ovn, men det tør vist helst anbringes paa Midten af en Væg, som ikke er Udvæg, og i en Afstand fra Kakkelovnen, som svarer til Værelsets halve Længde, og foran Kakkelovnen bør der være en Skjærm. Kun paa denne Maade kommer man Grundreglen nærmest, som forlanger at Temperaturen skal være ens overalt paa Siddepladserne i Skolestuen, hvilken Fordring selvfølgelig lettere skeer Fyldest, hvor et bedre Opvarmnings-system er etableret.«

Henstillingen blev derefter strax efterkommet. —

1899

Byens offentlige Skoler staar sikkert paa Højde med Tidens Fordringer. I det forløbne Aar er der ansat 2 Skolelæger³, hvilken Institutions Betydning og Rækkevidde det vil være Fremtiden forbeholdt at bedømme. I Aarets Løb er ingen nye offentlige Skoler tagne i Brug. — Forholdene i Privatskolerne maa ogsaa gennemgaaende betegnes som tilfredsstillende.

1900

Paa Skolevæsenets Omraade er det skeet, at en større offentlig Borgerpigeskole⁴ er taget i Brug. Med velindrettede Skoler er i det Hele Aarhus godt forsynet ogsaa for de private Skolers Vedkommende er de sanitære Forhold gennemgaaende tilfredsstillende. For Skolelægen er der udarbejdet en Instrux og denne Institution er traadt ud i Livet.

2 D.v.s. 20° C.

3 De to i 1899 ansatte kommunelæger skulle have tilsyn med kommunens skoler. C. Buur: Århus skolevæsen 1849—1929 (1929) 148.

4 Borgerskolen i Christiansgade. Trap VII (1926) 22.

1903

En ny Kommuneskole⁵ i den sydlige Del af Byen i Marselisborgkvarteret beregnet til 1400 Børn er i Løbet af Sommeren taget i Brug. Den er i alle Maader paa Højde med Hygiejnens Krav med gode luftige og lyse Klasselokaler, Centralopvarmning, udmærkede Baderum, Rum, der senere skal indrettes til skolekøkken (til Undervisning), samt Lokaler til Sløjd. Gymnastiklokalet er særlig rummeligt og smukt. — At Skolens Pedel med Familie er anbragt i en Kælder, der, da Skolen toges i Brug ikke var tilstrækkeligt udtørret, og som har en Kælders Ulemper, behøver knap at nævnes. Disse Kælderlejligheder i offentlige Bygninger kan desværre hverken Arkitekter eller Byraadsudvalg komme bort fra.

1905

Paa Byens offentlige Skolevæsens Omraade er der ikke foretaget nogen Forandring eller Nybygning.

En ny Kathedralskole, beliggende paa den gamles Plads og i Sammenhæng med Resterne af denne, er taget i Brug. Den byder for Lokalernes vedkommende, hvad Belysning, Lufttilførsel og Rummelighed angaar, fortrinlige Forhold og er smukt og praktisk udstyret. Men det vilde have været heldigere, om hele Skolen var bleven lagt paa et andet Sted, hvor der var mere Plads. Der er i og for sig ingen Mening i, at en offentlig Skole skal have Dispensationsret med Hensyn til Overbyggelse af Grunden. Hensynet til frie Omgivelser, mulig Udvidelse, Evne til at imødekomme Krav om større Lege og Sportspladser burde være væsentligere her end alle Traditioner og smaalige Hensyn til »central Beliggenhed«.

1906

I Privatskoler er ved Sundhedskommissionens Foranstaltning i Henhold til ministerielt Paalæg derom et Regulativ for Renholdelse og andre Foranstaltninger Skolelokalerne vedrørende indført; opklæbet Exemplar er tilsendt hver Skole med Paalæg om at ophænge det paa et iøjnefaldende Sted.

Af offentlige Skoler er i Aarets Løb den nye Kathedralskole taget i Brug. Den er i alle Maader vel indrettet, dens Plads dog i sin Helhed noget kneben, den *skulde* nemlig ligge paa samme Grund som den gamle Skole, der er ombygget og benyttes til Gymnastiklokale, Skolens Samlinger m. m.

5 Borgerskolen Ingerslevs Boulevard. Trap VII, 1926, 22.

Garnisonen

Gennem hele det 19. årh. og indtil 1932, da det ophævedes, havde 3. dragonregiment garnison i Århus. Efter krigen i 1864 fik byen tillige infanteri indkvarteret nemlig 14., 20., 28. og 38. bataillon, der udgjorde 8. infanteriregiment; senere kom der også artilleri. Endvidere fik 2. generalkommando og chefen for 1. jyske brigade sæde i byen. Århus blev som følge heraf næst København landets største garnisonsby. Den for byens borgere tyngende private indkvartering af militære, lettedes ved anvendelse af kaserner, første gang i 1823 ved indlejning hos købmandsfirmaet Meulengracht & Søn i deres gård i Mindegade, hvor dragonerne havde kvarter under meget primitive forhold. Endnu i 1860'erne anvendte militæret lejede bygninger som kaserner, men efter 1870 tog kasernebyggeriet fart. I årene 1875—79 opførtes rytterkasernen i Vesterallé og fodfolkskasernen ved Høegh Guldbergs gade, og i 1889 kom hertil artillerikasernen ved Langelandsgade¹. Endnu op til 1. verdenskrig var et stort antal af infanteristerne dog indkvarteret hos borgerne.

1. AgT 3, 44, 47 f, 49 f.

1882

Børn og gamle Folk bleve oftest angrebne¹, og af Unge var der en god Deel Soldater, hvilket maaske kan antyde, at deres Tjenesteøvelser, deres Øvelsespladser og deres Paaklædning ikke altid staaer i det heldigste Forhold til Aars-tiden og den tidlige Morgenstund. —

Efter det var blevet konstateret at *den gast.-tyfoide Feber havde fæstet Sæde i den herværende interimistiske Artillerikaserne*² tilskrev jeg d. 3die August Aarhus Byraad saaledes: »Da gastriske og tyfoide Febre i den sidste Tid have taget stærkt Opsving i Aarhus By, og det er mig bekjendt, at den herværende interimistiske Artillerikaserne i kort Tid har frembragt et stort Antal Patienter med disse Sygdomme, skal jeg ifølge Embedspligt tillade mig at henvende *en Begjæring til det ærede Byraad, om snarest at foranstalte det Fornødne i Henseende til denne Kasernes fremtidige Benyttelse*, for at ikke den nuværende Epidemi, eller senere indtrædende, der skulle finde Næring. Kasernen er indrettet til sit nuværende Brug uden at jeg som Statens Embedsmand er raadspurgt, og da jeg senere som Medlem af Aarhus Sundhedskommission besigtigede Forholdene, maatte jeg i flere Henseender finde dem uheldige, og jeg udtalte dengang i Kommissionen, at her var Forudsætningen tilstede for ond-artede Febres Optræden og Udbredelse, thi det maatte i hygiejnisk Henseende

1 Af de i 1882 registrerede sygdomme.

2 Militæret fornyede i 1881 sit lejemål af det såkaldte sukkerhus som midlertidig artillerikaserne og indrettede tillige heri en feltstald. Sukkerhuset tilhørte etatsråd M. P. Bruun, som havde opført denne bygning som klædefabrik i 1852, men fra 1857 omdannet den til sukkerraffinaderi; fra 1863 ophørte raffinaderiet, og huset udlejedes i flere perioder til militæret som kaserne. Det er nu beliggende i Brammersgade mellem Clausensgade og St. Blichersgade. Byrådets forh. 1881, 53. Em. Sejr: Gamle Århusgader 2, 13 og 16.

Den interimistiske artillerikaserne, det såkaldte sukkerhus på hjørnet af Clausensgade og Brammersgade.

Foto fra omkring 1890 i Århus Folkebibliotek.

ansees for forkasteligt, at indrette et Soverum til mange Mennesker over en Stald med mange Heste, saameget mere, som den atmosfæriske Lufts Tilstedeværelse kun var tildeelt i ringe Maal, og Luftfornyelsen var højst utilstrækkelig, Alt under Hensyn til, at Lokalet i sig selv var lavt og blev paa-virket af Solvarmen direkte fra Tagskraaningerne; og at det endvidere var forkasteligt, at samle saamange Mennesker paa et Sted, forinden navnlig Uhumskhedernes Afløbsforhold vare regulerede. Jeg nægter imidlertid ikke, at maaske ogsaa andre Aarsager til Sygd. kunne være at hente fra Drikkevandets eller Spisevarernes Beskaffenhed, men hvorom Alt er, saa bør en Militairkaserne ordnes efter andre Grundsætninger end dem som her have raadet.« —

Der blev nu derefter ganske vist gjort en stor Allarm, og flere forskellige Autoriteter, navnlig militaire, bleve satte i Bevægelse; Mandskabet blev flyttet ud i Lejrtekte, og der er senere blevet anlagt Kloak, men hvorledes iøvrigt Tingene er og vil blive ordnet for Fremtiden, derom har jeg ingen officiel Meddelelse erholdt, og vil sandsynligvis heller ingen saadan erholde, fordi muligt denne Sag — analog med andre lignende — betragtes som alene vedkommende Militairet og de militaire Læger, hvilket jeg tør mene er en ganske fejlagtig Opfattelse. Saavidt jeg har erfaret skal det være Meningene, dersom der til Sommer trænges til mere Plads, paany at tage Soverummet over Stalden ibrug i samme Øiemed, om end til et færre Antal Personer.

Denne hele Sag kan særlig tjene til at belyse Distriktslæge-Embedets Natur, samt oplyse om dets uundgaaelige Kollision med »Sundhedskommissionen«, hvorom jeg tillader mig at udtale mig nærmere nedenfor³, og jeg anmærker

3 Jvf. Sundhedsvedtægt og sundhedskommission under 1882.

aleene her, at det maatte ansees for ønskeligt, *enten* at det i Distriktslæge-Instruxen blev tydeligt udtalt, at Distriktslægen ikkun skal efter Evne give Raad (naar i de fleste Tilfælde Autoriteterne alligevel følger deres eget Hoved, har Distriktslægen kun spildt sin kostbare Tid) *eller* at han, for at kunne handle med Kraft, blev udrustet med den dertil fornødne Myndighed. — —

1888

Efter denne Udsigt af de i 1888 herskende Sygdomme, vil jeg endnu med et Par Ord berøre Forholdene forsaavidt angaaer *det her garnisonerende Militair*, særlig sammes Rekrutter. Som jeg i mine tidligere Beretninger har angivet, at disse unge Mennesker i uforholdsmæssig Mængde lide af Sygdomme, som ikke absolut høre deres Alder til, og hvoraf unge Mennesker i andre Livsstillinger ikke pleje at lide, saaledes gjentager jeg samme Udtalelse, i Forventning om, at der heri maatte kunne skee en Forandring. Af Listerne som jeg modtager fra de militaire Læger seer jeg stadigt opført mange Soldater, fortrinsvis lidende af Angina tonsill., Difteritis, Tracheobronchitis og Pneumoni, samt Febr. tyfoid. Dette kan deels have sin Grund i en vis Overanstængelse i et uvant Arbejde, men særligt er det en Følge af, at de i den kolde Morgenluft efter anstrængende Exercits, Løben og Gymnastik ofte blive kommanderet til i deres tynde Beklædning at staae stille i længere Tid, hvorved de komme til at fryse osv. Dersom underordnede Læger vare tilstede ved disse Øvelser — hvad nu i Reglen nok ikke er Tilfældet —, vilde de kunne forhindre at en slig Exercits blev drevet paa en for Sundheden saa farlig Maade, og det er ikke den Vej der skal slaaes ind paa, for at hårde Legemet. Naar det derfor hedder at Soldatertjenesten er sund, saa gjælder dette efter min Erfaring kun for de færreste Individider, og Sætningen maa beroe paa en uforstandig Opfattelse af de virkelige Forhold. Jeg veed fra mit eget Militairliv i sin Tid, nemlig som Underlæge (= nuværende »Corpslæge«) i Fredericia, hvor jeg maatte være tilstede ved Øvelserne, at jeg ikke saa ganske sjældent blev nødsaget til at gjøre øjeblikkelig Indsigelse imod Øvelser, der bleve drevne paa en uforstandig og sundhedsfarlig Maade, og opnaaede jeg ved bestemt Paabud, at frelse Rekrutter, som øjensynlig leed under den Medfart, de maatte udstaae. Denne Sag forekommer mig saa vigtig, at jeg har anseet det nødvendigt gjentagende at gjøre opmærksom derpaa, da det er urigtigt uden Nødvendighed at handle saaledes med Landets Sønner, og ifølge min Embedsstilling, som den der har Sygdomsmaterialet ihænde, anseer jeg mig forpligtet. —

Fabrikker

Ved lov af 23. maj 1873 om børns og unge menneskers arbejde i fabrikker m. v. påbegyndtes arbejderbeskyttelseslovgivningen i Danmark. I Århus var der i 1872 42 industrielle virksomheder med over 5 arbejdere, som tilsammen beskæftigede 992 arbejdere, heraf var 67 børn under 13 år. Heraf igen beskæftigede tobaksfabrikkerne 40 og cikoriefabrikken 24 børn¹. Efter loven indgik da også bestemmelser i Århus sundhedsvedtægt om, at sundhedskommissionen skulle have indseende med fabrikker, hvis drift kunne medføre skade eller fare for arbejernes sundhed og så vidt muligt afværge dette. Arbejdslokalerne skulle have fornøden rummelighed og hensigtssvarende ventilationsindretninger. Sundhedskommissionen påbødes navnlig at påse overholdelsen (!) af forskrifterne i loven om børns arbejde i fabrikker. Dette indebar bl. a., at børn under 10 år ikke måtte anvendes til fabriksmæssigt arbejde og børn mellem 10—14 år ikke ud over 6½ time indkluderet ½ times hvilepause, unge mennesker mellem 14 og 18 år maximalt 12 timer med 2 timers hvilepause; desuden påbødes beskyttelsesforanstaltninger mod ulykker hidrørende fra anvendelse af maskiner m. m. Denne lovgivning udbyggedes ved lov om arbejde i fabrikker m. m. af 1901.

1. R. Willerslev: Studier i dansk industrihistorie 282 (1960).

1879

Fabrikernes Antal i Aarhus er ikke ubetydeligt, men de drives paa Grund af Tidsconjuncturerne ej længer med den tidligere Kraft. Fabrikslovens Bestemmelser med Hensyn til Børns og unge Menneskers Optagelse i Fabrikker, synes nu omsider at blive efterlevede, efterat Fabriksinspektørens Udsættelser med paafølgende Mulkter have jaget de Vedkommende Skræk i Livet.

1880

Fabrikernes Antal i Aarhus er ikke ganske ubetydeligt, og med Hensyn herpaa skal jeg kun bemærke, at *Fabriklovens* Bestemmelser, vedrørende Børns og unge Menneskers Antagelse til Fabriksarbejde, synes efterhaanden at indvirke gunstigt paa Ungdommens Helbredstilstand.

1888

Dersom *Loven om Tilsyn med unge Menneskers Arbejde i Fabrikker* kunde blive udvidet til ogsaa at gjælde de unge qvindelige Personer, som arbejde paa Manufaktur- og Modehandlers Systemer, vilde jeg ansee det for et stort Fremskridt, thi disse stakkels Mennesker maa arbejde i en uforholdsmæssig lang Tid, og tjene alligevel neppe til det daglige Udkomme. At de blive i høj Grad overanstrengte har jeg netop i dette Aar seet flere Exempler paa, og Ulykkerne beredes dem i Form af Svækkelse, Blegsot, Blodspytten og Brystsyege. Jeg har tidligere i min Aarsberetning hentydet til denne Sag, og da den efter min Opfattelse er et Kapitalonde i Samfundet, tillader jeg mig at bringe den i Erindring.

1901

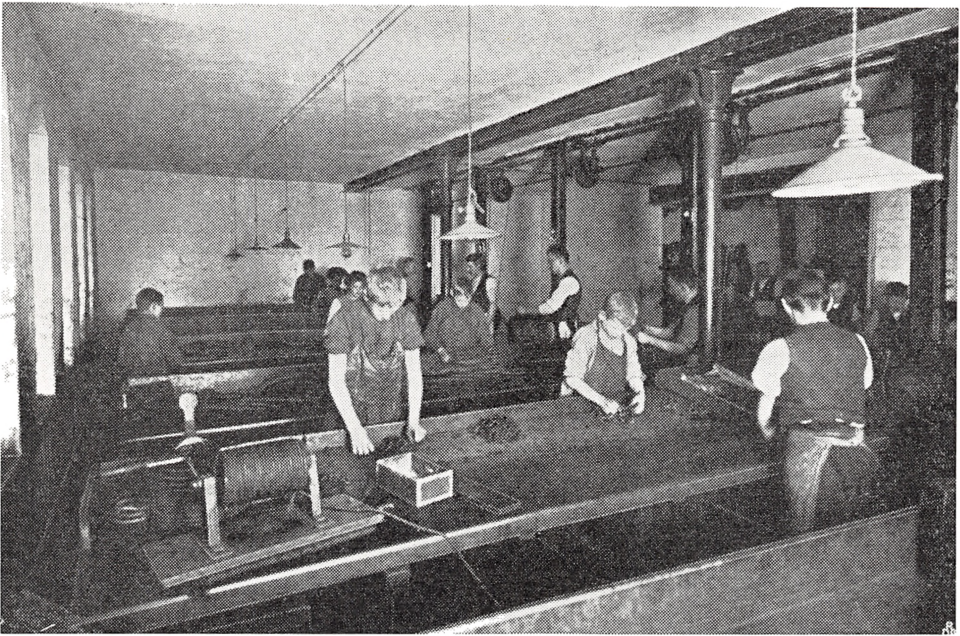
Loven om Arbejde i Fabrikker o.s.v. (1/7 1901) har naturligvis stor Betydning i en By som Aarhus og vil virke gavnligt paa mange Omraader, hvis den fortolkes og overholdes efter sin Aand og Mening. Enkelte Forhold kan indgive nogen Frygt for, at dette ikke vil skee. Meningen med § 15¹ er aabenbart, at der skal finde en grundigere Undersøgelse Sted af vedkommende Børn og unge Mennesker, der ønskes anbragt paa Fabrikker, end der tidligere behøvede at finde Sted ved det famøse »Skjøn«, der i og for sig var værdiløst. Det synes at fremgaa af Paragrafen, at der nu kræves en ordentlig Undersøgelse, den mærkelige fastsatte Taxt af 50 Øre for »Skjønnen« findes heller ikke mere. Men desværre synes nogle, vistnok af Fabriksinspektoratet udsendte, Blanketter, hvis Ordlyd næsten er den samme som de gamle »Skjønsattester« at tyde paa, at det kan være Meningen, at reducere Undersøgelsen saa meget som muligt ventelig for at kunne reducere Betalingen, der jo paahviler Arbejdsgiveren. Da vi ikke længere er bundne ved de gamle 50 Øres Taxter, har vi her i Aarhus sat Betalingen for en Fabriksundersøgelse til 2 Kr. pro persona, hvilket maa kaldes moderat. — (At visse Arbejdsgivere tilbageholde denne Betaling i de unge Menneskers Løn skal her kun nævnes, det forekommer mig utilladeligt) — En anden Paragraf, som lyder meget smukt, er § 18² om kvindelige Arbejdes

Fabrikssystem omkring år 1900.

K. Christiansens Trikotagefabrik og Uldspinderi i Rosengade.

»Danske Byerhverv«, 1904.

Børnearbejde i tobaksfabrik.
P. Sørensen & Co.'s Tobaks- og Cigarfabrik i Rosengade.
»Danske Byerhverv«, 1904.

Forhold efter deres Nedkomst — 4 Ugers Afholden fra Arbejde —, naar der blot ikke i Slutningen af Paragrafen var aabnet en Mulighed, (der let snart vil blive en Regel), for, at en Lægeattest paa noget, som i Virkeligheden ingen Læge vil kunne attestere, naar det skal tages alvorligt, i hvert enkelt Tilfælde kan ophæve Paragrafens Bestemmelse.

- 1 I lovens § 15 påbydes lægeundersøgelse før noget barn eller ungt menneske antoges til fabrikmæssigt arbejde. En sådan bestemmelse var også indgået i lov af 23/5 1873.
- 2 Loven foreskrev 4 ugers ferie efter barsel, medmindre det ved lægeattest kunne godtgøres, at arbejdets påbegyndelse kunne ske uden skade for moderens eller barnets helbred.

Barselsfeber

Barselsfeberen havde i den førantiseptiske tid oprådt som en svøbe. Trods den betydelige bedring i forholdene efter ca. 1850 var barselsfeber endnu i 1880'erne næst lungetuberkulose den hyppigste dødsårsag blandt bybefolkningens kvinder mellem 20 og 45 år¹. Til imødegåelse af sygdommen gav Århus kommune fra 1880 årlige bevillinger til den rette antiseptiske behandling ved fødsler². Udviklingen i Århus fremgår af følgende opgørelser over barselsfeberens omfang:

	Antal tilfælde pr. 1000 fødsler	Døde pr. 1000 fødsler
1880-89	6,9	1,5
1890-99	9,0	1,3
1900-1908	11,9	1,03 ³

Til sammenligning kan tjene at dødeligheden ved fødselskomplikationer⁴ i Århus i årene 1956-59 var 0,24 ‰ pr. fødende kvinde og hyppigheden af barselsfeber 0,29 ‰. For hele landet var dødeligheden af barselsfeber i samme periode 0,01 ‰ og sygdomshyppigheden 0,26 ‰⁵.

1. Statistisk tabelværk IV A nr. 4 XI, nr. 6 IX f. — 2. Uddrag af Århus byråds forh. 1880 ff. — 3. Beregnet på grundlag af tal fra Indberetning fra stads-lægen i Århus fra 1880—96, Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1896—1909 og Statistisk tabelværk V A nr. 2, 6, 8. — 4. Der er for Århus ingen opgørelse specielt for dødelighed ved barselsfeber, og derfor er den mere omfattende kategori »alle fødselskomplikationer« anvendt. — 5. Beregnet på grundlag af tal fra Medicinalberetning for Århus 1956: 27, 28; 1957: 32, 33; 1958: 34, 35; 1959: 36, 37, 41.

1879

Febr. puerperalis [barselsfeber] er forekommen i et Antal af 10, og ved forskellige Jordemødre, men der har for hver enkelt af disses Vedkommende været flere Maaneder imellem Tilfældene, hvorfor det ikke har været anset nødvendigt eller billigt at ophæve deres Virksomhed for en Tid. De ere blevne tilholdte den størst mulige Reenlighed og Desinfektion af Klædningsstykker, samt hyppig Brug af Carbol, og Lægerne ere ved Cirkulaire fra Physicus blevne indskærpede de gjældende Bestemmelser paa dette Omraade. —

1880

Da der i Begyndelsen af Aaret var forefaldet *endeel Puerperalfeber-Tilfælde i en og samme Jordemoders Praxis*, indberettede jeg dette til Physicus, hvorefter hun blev suspenderet for en Tid af 4 Uger. I Sommerens Tid blev atter en Jordemoder suspenderet paa lignende Tid, men Grunden dertil var, at der herskede Scarlatina i hendes egen Familie.

Jeg skal derefter henpege paa en vigtig Foranstaltning, som i Septbr. blev truffen af Byraadet, ifølge mit Forslag, nemlig at alle Udgifter i Anledning

af *antiseptisk Behandling af Fødsel og Barselseng* indtil videre og foreløbig indtil 1 Oktober blive at afholde af Kommunen. Jeg har derom indført en lille Artikel i Ugeskr. f. Læger 4 Række III Pag 16. —

1881

Efterat jeg i det forudgaaende Aar 1880 havde erholdt Byraadets Indvilgelse i at Udgifterne ved *Desinfektions-Foranstaltninger til Forebyggelse af Barselsfeber* indtil videre maatte afholdes af Kommunens Kasse, indgav jeg, efter mit Løfte, under 30 Septbr. en Beretning om Virkningen af de saaledes trufne Foranstaltninger »Imedens Antallet af Patienter, som leed af Barselsfeber, i de senere Aar *stadigt* har været forholdsvis stort, og i min Embedstid i Tidsrummet fra 1 Januar 1879 til medio Septbr. 1880 har udgjort 26, hvoraf 8 Døde, Har Antallet af de Anmeldte siden medio Septbr. 1880 til Dato 30te Septbr. 1881 udgjort 8, hvoraf 1 død«. Jeg androg derhos paa en lignende Indvilgelse for det kommende Aar, hvori Byraadet samtykkede. —

At Klæde Lig har i lange Tider været Jordemødrenes Sag. Publikum vedblev at forlange det, og nogle af Jordemødrene troede sig berettigede til at fortsætte dermed. For paa den bedste Maade hurtigt at hæve denne Uskik, lod jeg derfor i de stedlige offentlige Blade indrykke følgende: »*Bekjendtgjørelse*. Paa given Anledning skal jeg herved til Efterretning for mit Lægedistrikts Beboere bekjendtgjøre, at den tidligere gængse Skik, at forlange Jordemødre til at klæde Lig, ikke længer er tilladelig. Ifølge den af det kngl Sundhedscollegium d 10de Maj 1881 til Landets Jordemødre udsendte *Vejledning for Jordemødre til Forebyggelse af Barselsfeber*, er det nemlig udtrykkeligt paalagt disse, aldrig at give sig af med at rense eller klæde Lig, unseet af hvilken som helst Aarsag Døden er foranlediget«.

1882

Puerperalfebren [barselsfeber] opviser 3 Tilfælde, alle lette, og intet med dødeligt Udfald. Dette er at ansee som et stort Fremskridt, thi ogsaa i det foregaaende Aar 1881 stillede Forholdet sig ret gunstigt. Som Hovedaarsag til dette Resultat regner jeg den større Renlighed, som der nu mere end før bliver sørget for baade i Henseende til den Fødende som til Jordemoderen, og den systematiske Anvendelse af de anerkendte desinficerende Midler.

Som meddelt i tidligere Beretninger betaler Aarhus Kommune siden Efteraaret 1880 *de Udgifter, som paaløbe til Desinfektions-Foranstaltninger til Forebyggelse af Barselsfeberens Udbredelse ved Smitte*. Denne Foranstaltning synes at have havt god Nytte med sig, men jeg har dog ikke været istand til at formaae Byraadet til at indvilge i alle herhid hørende Udgifter, nemlig ikke til *gratis Bade for Jordemødrene* eller til *gratis hyppig Desinfektion af deres Klædningsstykker* i den herværende Desinfektionsovn. — Dette kunne faa Be-

Nærmer Tidspunktet for Fødslen sig, saa kan Konen se denne rolig imøde, saafremt hun har truffet alle Forberedelser dertil paa rette Maade og i rigt Maal. Smaaligt Kniberi eller Mangel paa Renlighed kan hævne sig bittert. Den, som derfor har Plads nok at raade over og at vælge imellem, maa til Fødestue vælge et Værelse, som er lyst (helst med Sol), rummeligt, luftigt, har en rolig Beliggenhed og er let at varme op; den, der kun har en Stue og et Kammer til sin Raadighed, maa dog idetmindste indrømme Konen Kammeret alene, idet man derfra bortfjærner alt, som paa en eller anden Maade kunde give en daarlig Lugt, f. Ex. Kasser med Klæder og Skotsj, Kurve med snavjet Tøj, Dplag af Kjød, Pølser, Ost o. lign.

Dernæst fordrer den fødendes Seng en særlig Opmærksomhed. Den maa stilles saaledes, at man bekvemt kan komme til den fra begge Sider, og den maa ikke placeres for nær ved Kaffelovnen eller ved Vinduet. En Matras eller en ren Sæk, der er udstoppet fast, men fladt og jævnt med frik Halm, er det bedste Underlag; for at dette ikke skal blive gjennemtrængt af Blod, som kunde gaa i Forraadnelse og udvikle en skadelig, stinkende Lugt, maa man derover udbrede et stort Stykke Vordug, Guttaperfalærred eller, i Mangel deraf, det billigere Pergamentpapir, som ellers kjøbes til Brug i Husholdningen, og igjen bedække dette med uldne eller linne, rene Stykker, Stiklagener. Undertiden medbringer Jordemøderen selv et Vordugs-Underlag, som hun altjaa benytter snart ved den ene, snart ved den anden Fødsel; naar man imidlertid betænker, hvor let der, naar et saadant Stykke ikke holdes meget omhyggeligt rent og desinficeres nøjagtigt, derved kan hænge Smitsoffer, som senere føre til Sygdomme hos Barnekvinderne, saa vil man forstaa den af Lægen opstillede Fordring, at enhver, hvis økonomiske Forhold blot nogenlunde tillade det, bør anskaffe sig selv et vandtæt Underlag af Vordug ell. lign.

Forskrifter ved barsel.

Fra Ludvig Hopf: Huslægen. 1883.

tydning, thi det kan sikkert antages, at nu Jordemødrene ikke benytte disse Renlighedsmidler i fuldt tilstrækkeligt Maal. — Jeg anfører dette egentlig kun for at gjøre opmærksom paa, at skjønt jeg skulde mene, efter min Instrux og Medicinallovgivningen, at burde være berettiget til ubetinget at forlange slige Udgifter, som sigtende til det heles Vel, udredede af Kommunen, saa vilde et saadant Forlangende intet nytte, naar Byraadet formener, at det i Henhold til den almindelige Lovgivning ingen Forpligtelse har i saa Henseende. —

Endnu til Slutning bør jeg omtale et udadgaaende Skridt, som jeg foretog i Decbr. Maaned, ved nemlig at indføre følgende Bekjendtgjørelse i de stedlige Blade. »I Anledning af de forskellige forespørgsler, som blive rettede til mig, skal jeg give følgende almindelige Oplysninger: »Vejledning for Jordemødre

til Forebyggelse af Barselsfeber«, udstedt af det kngl. Sundhedscollegium 10 Maj 1881, indeholde blandt andet, at *naar der i en Jordmoders Praxis forekommer et Tilfælde af Barselsfeber, skal hun holde sig borte fra den Syges Hus, anmelde Tilfældet for Stads- eller Distriktslægen, og rette sig efter de Anordninger, som endvidere han maatte bestemme til Forebyggelse af Sygdommens Forplantelse*, hvorunder navnlig at fremhæve, at hun bliver paabudt at sørge for sin Persons og sine Klædningsstykkers Renselse og Befrielse for mulige vedhængende Smitstoffer. — Da Plejen af en Barselqvinde og hendes Barn ikkun strængt paaligger Jordmoderen strax efter Fødslen, og senere hen meget godt kan udføres af ethvert andet Fruentimmer, skeer der ingen Skade derved, at Jordmoderen holdes borte, naar Sygdom maatte indtræde, thi de Forretninger, som kunde gjøre hendes Nærværelse nødvendig, bør lige saa godt kunne udføres af andre, som deri ere oplærte, hvilket for Aarhus Byes Vedkommende tør antages at være Tilfældet med »Søstrene«¹ og »Plejerinderne af det røde Kors«², i hvilken Henseende der ikke hidtil har foreligget nogen bestemt Besværing for mig.

Lægen, siges der, kan ligeledes bringe Smitten om; men derved er dog at mærke, deels at han kun sjældent paa samme Tid have flere af den Slags Patienter at tilsee, som kunde være modtagelige for Smitte, og da han ikke opholde sig ret længe hos den Syge, kan han ikke saa let blive Smittebærer, deels at han i Reglen ikke vil kunne erstattes af nogen Kollega, uden at jo samme Anke kan gjælde denne.

Her i Aarhus stiller Sagen sig saaledes med Hensyn til den nævnte Sygdom, at et i forrige Maaned anmeldt Tilfælde ikkun er det tredie siden d 20de November forrige Aar, hvilket er meget heldigt sluppet i Sammenligning med tidligere Tidens Tilstande, og vistnok tør tilskrives den større Forsigtighed, som nu paabydes, og hvoraf det atter kan skjønnes, at det er meget nødvendigt at træffe de anførte Foranstaltninger, naar kun Forholdene tillade deres Udførelse.«

1883

Udgifterne ved den her siden Efteraaret 1880 indførte Foranstaltning af *Desinfektion til Forebyggelse af Barselsfebers Udbredelse ved Smitte* har Byraadet hidtil været beredvilligt til at afholde, og de udgjøre omkring ved 400 Kr. aarlig. Jeg har indgaaet paa 1 Gang aarlig at meddele Byraadet Resultaterne af disse Foranstaltninger, hvilke hidtil synes at have været ret gunstige. —

I afvigte Aar har omsider ogsaa Byraadet, ifølge mine gjentagne Indstillinger, indvilliget i, at jeg paa Kommunens Regning ordinerer *lunkne Bade til Jordemødrene*, samt lader *deres Klædningsstykker desinficere*, Alt saa ofte jeg finder det nødvendigt. —

1 De i Århus ansatte diakonisser.

2 Disse sygeplejersker var fra 1877 sat under uddannelse ved initiativ af foreningen til syge og såredes pleje, en filialforening i Århus af »det røde Kors«. Århus vejviser 1886.

1884

Udgifterne ved den her siden Efteraaret 1880 indførte *Foranstaltning af Desinfektion til Forebyggelse af Barselpebers Udbredelse ved Smitte* ere ogsaa i dette Aar blevene afholdte af Kommunens Kasse (til et Beløb af omtr. 400 Kr.), ligesom Byraadet fremdeles har indvilget i at Jordemødrene frit erholde lunkne Bade og deres Klædningsstykker desinficerede, saa ofte jeg finder det fornødent. — Det er i saae Henseende værd at lægge Mærke til at Aarhus i 1884, første Gang i mange Aar, ikke har noget Dødsfald af Puerperalfeber. —

Spædbørn og barselshjælp

Spædbørnsdødeligheden var af et betydeligt omfang i Danmark imellem 1870 og 1913. I årene 1870—79 var dødeligheden:

	Drenge %	Piger %
1ste år	14,75	12,39
under 5 år	5,32	4,61 ¹

I årene 1901—05 var tallene reduceret til:

0-1 år	13,07	10,41 ²
--------	-------	--------------------

For børn født uden for ægteskab var spædbørnsdødeligheden langt større end for ægtefødte. 1870—74 var de »uægtes« dødelighed i den første måned 50 % større end de ægtes, 1895—1900 95 % større og i 1901—05 84 %³. I årene 1901—05 var dødelighedsprocenten for henholdsvis ægte og uægte spædbørn:

Ægte	12,0	9,5
Uægte	23,7	20,4 ⁴

Den gennemsnitlige spædbørnsdødelighed var i årene 1910—13 reduceret til 9,8 %⁵. Den store forandring kom dog først i mellemkrigstiden. I årene 1954—57 var spædbørnsdødeligheden gns. 2,5 % i hele landet, i Århus by 1,6 %⁶.

1. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks Statistik I (1881) 452 f. — 2. Jens Warming: Håndbog i Danmarks statistik (1913), 54. — 3. Samme 56. — 4. Samme 56. — 5. Statistiske efterretninger 1926, 142. — 6. Statistiske efterretninger 1960, 206. Medicinalberetning for Århus 1959, 3.

1881

Først skal jeg nævne *Smaabørns* her, som vel næsten overalt i Landet, *efter min Mening* meget *uhensigtsmæssige Opfostring*, hvorunder de saa overmaade hyppigt faae Die af svagelige Mødre, hvilket *altid* burde forebygges, idet den *hensigtsmæssigt* ordnede konstige Opamning er langt at foretrække, dernæst, at de saa hyppigt blive overfyldte med Mad, og endelig, at de altfor stadigt maa savne den fri friske Luft, medens de i dens Sted indaande Luften, som den er i det ofte slet udluftede Kammer, hvilket tilmed plejer at være overdrevent varmt, og forresten gjemmes de ofte om Dagen med Klæderne paa i hede Sengedyner. — Skjøndt Alt dette synes indlysende forkert, har Hygiejnen neppe nok tilstrækkeligt fæstet Opmærksomheden paa denne Sag, men netop derfor fremkommer ogsaa i Børnealderen, uafhængig af Epidemier, de mange Sygdomme og de mange Dødstilfælde. —

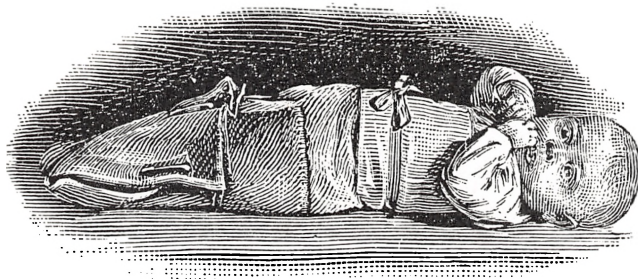
Her paa Stedet, saavel som sædvanligvis overalt i vort Land, er det Skik at *Qvinderne give meget for længe Die* — da Lægerne have megen Skyld heri, maa de vel have andre Anskuelser end jeg om denne Sag —, men dette er en betydende Svækkelsesaarsag, og udvikler hos ikke faa Qvinder Dispositionen til tærende Sygdomme.

Det kun altfor hyppige Svangerskab har derhos i Forening med andre svæk-

kende Potentser stor Indflydelse paa at nedbryde Legemskonstitutionen hos den Qvinde, som alt forud er svækket ved Sygdomme, saasom Chlorose [*blegsot*] eller Tuberculose. Som det at blive svanger er efter Naturens Orden, saa er det ogsaa efter Naturens Orden, at Sygdom og Død følge derpaa, naar Qvinden forud er svag. Skjøndt jeg vel veed det at afværge saadanne Svagheder i mangfoldige Tilfælde vilde have været umuligt under hendes Livsforhold, saa maa jeg dog mene, at der for mange Qvinder godt kunde blive Lejlighed til at leve et andet og fornuftigere og sundere Liv. Men Lægernes Sag maatte det da rigtig nok være i en heel anden Udstrækning end hidtil at føre Sundhedslærens Opgaver ud i Livet, og selv at vide hvad det er, som det kommer an paa. —

1907

Grundet paa Erkendelsen af de uheldige Forhold, under hvilke Kvinder — særlig ugifte — ofte var henviste til at opholde sig under Fødsler og Barselsenge, alene, i daarlige Rum uden Pleje og Tilsyn, eller ogsaa i overbefolkede Lejligheder, hvor det ikke var muligt at skaffe ordentlig Pleje og Renlighed og den fornødne Ro, har det ofte været paa Bane i Byraadet at oprette et kommunalt Fødehjem for ubemidlede Kvinder. Da dette af økonomiske Grunde hidtil ikke har kunnet lade sig gøre, bevilgede Byraadet for Finansaaret 1907—8 en Sum — 1000 Kr. — til »Hospitalshjælp for Fødende«, d.v.s. væsentlig til Anbringelse af saadanne Kvinder udenfor Hjemmet. Af dette Beløb er der fra September til Aarets Slutning ydet Hjælp til 17 Kvinder. Men Anvendelsen af Pengene har ikke ganske været den oprindelig paatænkte. De paagældende Kvinder har som Regel — ofte i væsentlig Grad paavirket af deres Mødre, naar de boede hjemme — med Hænder og Fødder sat sig imod Tanken om Anbringelse udenfor deres Hjem, og kun ganske faa har ladet sig formaa til at tage bort fra Hjemmet. Der har ikke været Tale om Hospitalsindlæggelse saa det er ikke Publikums Frygt for Hospital, Operation o.s.v., der har gjort sig gældende; der har været budt god Pleje i hyggelige Omgivelser i Privathjem. Men Uviljen er stærk mod at forlade Hjemmet, om saa dette er nok saa slet, indskrænket, overfyldt, urenligt, uroligt, fyldt af mindreaarige Sødskende, saa at det baade af personlige og hygiejniske Grunde er ønskeligt at faa den Fødende fjernet derfra. Men selv om den oprindelige Hensigt altsaa kun i ringe Grad er sket Fyldest, har Bevillingen dog gjort megen Gavn paa anden Maade. Hjælp er ydet til Børnetøj og andre fornødne Anskaffelser og til Forplejning under Barselsengen og den nærmeste Tid efter. Understøttelsen har hidtil andraget indtil 40 Kr., de bevilges efter Indstilling til Stadslægen paa hans Anbefaling, og Pengene hæves og administreres af Jordemødre, Menighedsplejersker o. a. Understøttelsen har ofte været givet i Form af en ugentlig Pengehjælp i de første 6—8 Uger efter Fødslen; til Hjælpen er saa knyttet den Betingelse, at Moderen i hvert Fald i *det* Tidsrum selv skal tage sig af sit Barn og give det Bryst, hvor det er muligt. Paa den Maade er det opnaaet i en Del Tilfælde, at Mødrene er blevet skaanede for Arbejde og har kunnet tage sig af sig selv og

Spædbarn svøbt efter forskrifterne anno 1903.
Emma Gad: Vort Hjem. 1903.

Børnene i den første Tid, at Børnene har faaet Bryst i de første Par Maaneder, at Udsættelse i Pleje umiddelbart efter Fødslen er blevet forhindret og for nogle Vedkommende sikkert ogsaa at Moderen har faaet Interesse for Barnet og har beholdt det, som det ellers paa Forhaand havde været Meningen at udsætte.

Ved Tilstaaelse af denne Hjælp iagttages det, at den Fødende ikke hører under Fattigvæsenet, at hun er hjemmehørende i Byen (ikke Tilrejsende), at hun sørger for at faa fri Jordemoderhjælp, der ikke regnes for Fattighjælp, og at Hjælpen udbetales i smaa Rater eller i Anskaffelser. — Begæret efter saadan Hjælp har i den forløbne Del af det nye Aar været stærkt stigende, og Byraadet har for Finansaaret 1908—9 forhøjet Bevillingen betydeligt.

1908

Til Hjælp til Fødende, hjemmehørende i Byen og udenfor Fattigvæsenet, er der af Aarhus Byraad stillet til Disposition en Sum af 1800 Kr. om Aaret, fra Begyndelsen væsentlig beregnet paa at henflytte Fødende, der henlaa under uheldige Forhold, til bedre Omgivelser; men da Vedkommende i Reglen har meget imod at lade sig flytte, ydes Hjælpen oftest som direkte Pengehjælp sædvanlig i Form af en ugentlig Understøttelse i en 6 a 8 Uger efter Fødslen eller som Hjælp en Gang for alle til Anskaffelse af Børnetøj og andre Fornødenheder, derimod ikke til Plejeløn, idet det nemlig stilles som en Betingelse for at opnaa Hjælpen, at Mødrene i alt Fald saa længe skal beholde Børnene hos sig og give dem Bryst. Indstilling og Udbetaling skeer gennem Jordemødre og andre bekendte vederhæftige Personer, der sørger for Pengenes rette Anvendelse. Der bevilges gerne 15 a 20 Kr. engang for alle eller 30 a 40 Kr. i 6—8 ugentlige Portioner a 5 Kr. Hjælpen ydes mest til ugifte Fødende, men ogsaa til nødlidende Gifte. For de ugiftes Vedkommende har Loven om Børn udenfor Ægteskab¹ tilsyneladende mindsket Trangen noget. Hjælp er i Aarets Løb ydet til 76 Kvinder.

Forholdet mellem levendefødte i og udenfor Ægteskab c. 6/1 — mellem døde i 1ste Leveaar af disse 2 Klasser Børn c. 3/1.

¹ Af 27/5 — 1908.

Der døde altsaa mere end dobbelt saa mange uægtefødte Spædbørn som ægtefødte. Disse Dødsfald kommer ikke særligt paa Plejebørn, men mere paa Børn, som opfostres af ukyndige ofte mindreaarige og af Fabriks- eller andet Arbejde optagne Mødre og i deres Fraværelse af Bedstemødre eller andre ukyndige Paarørende. Ofte medfører ogsaa Barnemoderens alt for ringe Alder, den Omstændighed, at hun har maattet arbejde lige indtil og kort efter Fødslen (Fabrikslovens Bestemmelse om de 4 Uger overholdes vistnok langt fra altid, og den burde ogsaa have en videre Udstrækning), og at hun ofte ikke har faaet ordentlig Mad, at Barnet fødes for tidligt uden Modstandskraft og dør af medfødt Svaghed.

Plejebørn

Anbringelse af mindreårige børn på fattiggården var endnu i 1880'erne en ikke helt ualmindelig forsørgelsesmåde¹. I Århus var man dog allerede i 1839 gået over til at foretrække at anbringe børn under 10 år i privatpleje for kommunens regning, helst på landet; plejehjemmet sattes under tilsyn af fattigvæsenet². Ifølge Århus sundhedsvedtægt af 1861 skulle også sundhedskommissionen have tilsyn med plejebørnene, men denne bestemmelse var gledet ud af sundhedsvedtægten af 1878. I midten af 1880'erne begyndte man at kritisere plejebørnsforholdene — de lave plejelønninger, dårlige plejehjem og bortlicitering af plejebørn³. Forholdene blev taget op af rigsdagen, og resultatet blev lov om tilsyn med plejebørn af 20. april 1888 og 14. febr. 1895⁴. For byer over 30.000 indbyggere kunne tilsynet henlægges under sundhedskommissionen, når den gældende sundhedsvedtægt indeholdt lige så fyldestgørende regler for tilsyn som de nye love⁵. Tilsynet med plejebørn i Århus reguleredes da ved sundhedsvedtægten af 1887 med tillæg 1888 og senere af sundhedsvedtægt af 1901⁶. Sundhedskommissionens kontrol udøvedes fra 1898 af en plejhjemsforening sammen med stadslæggen⁷.

1. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark (1940) 166. — 2. AgT 2, 390. — 3. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark (1940) 166 ff. — 4. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark (1940) 176. Rigsdagstidende tillæg C 1894—95, 219 ff. — 5. Harald Jørgensen: Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark (1940) 175. Rigsdagstidende tillæg C 1894—95, 219 ff. — 6. Århus byråds forh. 1887 tillæg 21 ff, 1888 136 f, 189. — 7. Århus byråds forh. 1898 29 f.

1862

Commissionen har kun faaet Anmeldelse om et eneste Pleiebarn i hele Byen, skjøndt Paalæg om Anmeldelse er givet. Derimod Anmeldelse fra Fabrikeierne, der benytte uconfirmerede Børn i deres Bedrift.

1863

Af andre hygiejniske eller i Sundhedsvedtægterne befalede Foranstaltninger er der endvidere i Aarets Slutning optaget en Fortegnelse over samtlige Pleiebørn i Aarhus, hvis Antal fandtes at være 71, et af Sundhedscommissionens Medlemmer fører for Fremtiden et stadigt Tilsyn med dem og meddeler Lægen, hvor han finder Sygdom, eller hvor han troer, at Barnet lever under slette hygiejniske Forhold, hvilket da nærmere undersøges af Lægen.

1882

Grundet paa at jeg saa ofte træffer de saakaldte *Plejebørn lidende af Scrofulose*¹ m. m., tilskrev jeg d. 13 Novbr. Fattigvæsenet, om at have Indseende med, at disse Børn ikke bleve udsatte hos Folk, som ikke havde Evne til at opfostre dem, eller til saadanne, der boede i Kjældere, medens der tværtimod burde tages Hensyn til at Børnene kunde faae Ophold i tørre og lyse Boliger, osv. —

1 Kirtelsygdom.

1883

Naar der i nævnte Liste D er spurgt om *hvilken Omsorg der bliver ydet Plejebørn*, skal jeg, Sandheden tro, berette at jeg i Virkeligheden ikke er istand til at give Svar. Fattigudvalget foretager nemlig efter overleveret Skik sin Administration i denne som i andre Henseender uden derved at staae i nogensomhelst Rapport til Distriktslægen, og jeg har saaledes endnu aldrig erholdt nogen Meddelelse om, eller Forklaring betræffende de i selve Byen udsatte Plejebørn, og kan selvfølgelig ikke føre Kontrol med disses Tilstand og Behandling af Plejemødrene. — I min Beretning for 1882 har jeg omtalt denne Sag og min Mellemkomst, forsaavidt jeg henlede Fattigudvalgets Opmærksomhed paa de udsatte scrofuløse [*kirtelsvage*] Børns ofte slette Opholdssteder, m. m. — At Dødeligheden mellem disse og særlig de uægtefødte Børn er meget stor, er en Kjendsgerning her, som alle andre Steder, og den hele Opfostringsmethode, som slutter sig til Love og Administration, smager meget lidt af Menneskekjærlighed; i Virkeligheden lide mange af disse Børn baade Nød og Mangel paa fornuftig Pleje.

1899

Af Plejebørn under Kommunens Forsorg var der ved Aarets Begyndelse c. 140, ved Aarets Slutning c. 150. Tilsynet med Plejebørn øves stadigt af en privat Forening² under Sundhedskommissionens Kontrol. Plejhjemmene lade desværre ofte en Del tilbage at ønske, og det synes undertiden, at de kunde have været valgte med mere Kritik, men det maa indrømmes, at Forholdene ere vanskelige, da Betalingen kun er ringe; og da der ikke findes noget passende midlertidigt Opholdssted for Børn, er der ofte kun liden Tid til at vælge og vrage. Heraf kommer det, at Plejhjemmene ofte først blive efterseete, efter at Barnet allerede er anbragt deri, og det giver sig af sig selv, at det vilde være lettere at hindre, at et Barn kom til et mindre godt Hjem, end det er at tage det bort, naar det først er der.

1900

Af Plejebørn under det offentliges Forsorg fandtes der ved Aarets Slutning 180; 97 Dreng og 83 Piger. Tilsynet med Plejebørn, der indtil for nogle Aar siden øvedes af dertil ansatte Tilsynsdamer, der antoges af og umiddelbart kontrolleredes af Stadslægen, udøves nu i de senere Aar gennem en Plejhjemsforening, af hvilken de tilsynshavende Damer antages, og for hvilken de staar til Ansvar, en Ordning der ikke i alle Henseender er heldig. Det er vanskeligt for Stadslægen at udøve den paa ham hvilende kontrollerende Myndighed, naar Forenin-

² En afdeling af »De danske plejhjemsforeninger«, en organisation der i 1911 havde 36 afdelinger og 4559 børn under tilsyn. Jens Warming: Håndbog i Danmarks statistik (1913) 535.

Plejbørn under Fattigvæsenet.

For Fattigvæsenets Regning øjstes anbragt i Pleie og Opdragelse hos paalidelige Folk paa Landet 4 Plejbørn i en Alder fra 2 til 7 Aaaneber.

Om Vilkaarene meddeles nærmere Oplysning fra Oplysningsscontoiret i Fattiganstalten, hvor de fornødne Anbefalinger vilke være at aflevere.

Aarhus Fattigvæsencommission,
den 28de Februar 1867.

Licitationsannonce om plejbørn.

»Aarhus Stiftstidende«, 28. februar 1867.

gen er skudt ind imellem ham og Tilsynsdamerne, og man mærker ikke sjældent i disses ellers gode og samvittighedsfulde Virken Mangel paa direkte lægelig Anvisning og Kontrol.

1901

Af Plejbørn under Kommunens Forsorg fandtes der ved Udgangen af Aaret 141; 76 Dreng og 65 Piger. Tilsynet af Plejbørn øves stadig gjennem en Plejehjemsforening, endvidere inspicerer Stadslægen hvert ny oprettet Plejehjem, men da det synes at være uigjennemførligt at overholde, at Børnene ikke modtages i Hjemmet, førend dette er synet og godkendt, indskrænkes Betydningen af denne Forholdsregel noget.

1902

Af Plejbørn under Kommunens Forsorg fandtes ved Aarets Slutning 112 Dreng, 134 Piger. De var anbragte i private Plejehjem i Byen. Tilsynet varetages dels af Plejehjemsforeningen ved frivilligt Tilsyn af Damer, dels af Stadslægen. Ved Fattigvæsenets Foranstaltning er der etableret et Slags Optagelseshjem hos en Familie i Byen beregnet paa midlertidige Ophold for Børn, hvis Forældre er syge eller døde eller paa anden Maade forhindrede fra at tage sig af dem. Men hvad der trænges til, er en Plejeafdeling til Optagelse af spæde Børn, hvor saadanne, som Moderen ikke vil have hos sig, kan anbringes, indtil Hjem kan findes til dem. Det kunde da forhindres, som det nu oftest sker, at de spæde Plejbørn anbringes uden forudgaaet Kontrol, et Forhold som kan have farlige Følger baade for Plejehjem og Plejbørn. Som Forholdene nu er, skal det efter Politimyndighedernes Sigende ikke kunne forhindres, at Bestemmelsen desangaaende i Sundhedsvedtægten er en tom Ordlyd.

1903

Af Plejbørn under offentlig Forsorg fandtes ved Udgangen af 1903 — 164. Der er ved Tilsynet med disse ikke skeet nogen Forandring i det forløbne Aar. De private Plejehjem, som alle underkastes en ret grundig Inspektion (desværre i de fleste Tilfælde først efter Barnets Anbringelse, hvilket svækker Betydningen af den noget), er gennemgaaende ret gode, men Mangel paa Plads og deraf

følgende Mangel paa Lys, god Luft og Renlighed gjør sig dog ogsaa undertiden gældende og er naturligvis særlig uheldig for spæde Børn. Tilsynet øves nu gennem en Plejehjemsforening, af hvis Virksomhed det er et Led ved frivillig ulønnet Hjælp af 10—12 Damer. Et Tilsyn af f. Ex. 4 lønnede Kvinder, antagne af og sorterende direkte under Stadslægen, vilde virke bedre. — Mange Plejebørn i den ganske spæde Alder skifter alt for hyppigt Hjem. En Indskrænkning i Mødrenes Dispositionsret over de Børn, som de dog har givet fra sig, var ønskelig. — Et Optagelseshjem til midlertidig Anbringelse af Børn, der skal i Pleje eller skal skifte Opholdssted, savnes stadig. Fandtes det, vilde der blive Tid til at undersøge Plejhjemmene ordentligt inden Børnenes Anbringelse. Men bedst var det naturligvis, om Pligt og Ansvarsfølelse var noget mere udviklet hos de unge ugifte Mødre. Disse Følelser er desværre som Regel uhyre svagt udviklede. Det gælder kun om saa hurtigt som muligt efter Fødselen at blive af med Barnet, at beholde det blot en kort Tid eller selv personlig at udsøge et godt Plejhjem i Tide bliver der sjældent gjort Forsøg paa.

1904

En Vuggestue er aabnet for den nordlige Del af Byen, en anden for den sydlige Del af Byen var ved Aarsskiftet under Forberedelse³, ligesaa et Optagelseshjem, hvor Børn mod et billigt Vederlag midlertidigt kan anbringes f. Ex. under Forældrenes Sygdom, eller indtil et passende privat Plejhjem kan findes. Dette sidste indrettes paa Plejehjemsforeningens Initiativ og sættes ligesom Vuggestuerne i Gang for Penge indkommen ved Børnehjælpsdagen i Juli f. A.

Af Plejebørn i private Plejhjem fandtes ved Aarets Udgang 254, der var under Tilsyn.

1905

Der findes 2 Vuggestuer en for den nordlige og en for den sydlige Del af Byen, de har været godt belagte. — Paa den stedlige Plejehjemsforenings Initiativ og Foranstaltning er der af de Penge, som kom ind ved Børnehjælpsdagen i 1904, oprettet et midlertidigt Optagelseshjem for saadanne Børn, som i Øjeblikket trænger til at anbringes i Pleje, men hvor saadan er vanskelig at skaffe. Hjemmet er foreløbig kun beregnet til 6 Børn ad Gangen. Betalingen for Opholdet er 55 Øre pr. Dag for Børn over 2 Aar, 35 Øre for yngre Børn, hvad dog langt fra er nok til at dække Hjemmets Driftsomkostninger, ret ofte er der ogsaa af Foreningen tilstaaet frit Ophold. I Hjemmet, der aabnede 25 Januar, har der i Aarets Løb fundet 32 Indlæggelser Sted, Belægningsdagens Tal har været 1418. Aarsagen til Anbringelsen har som oftest været Moderens Sygdom — særlig Hospitalsindlæggelse — eller de optagne har været Børn, som ventede paa Anbringelse i Plejhjem, eller som ufortøvet havde maattet fjernes fra daarlige Plejhjem. 24 af de optagne 32 har været under 1 Aar gamle.

³ Vuggestuerne i Thunøgade 35 og Fredensgade 52. De modtog børn fra 4 uger til 2 år til pleje fra 6 morgen til 7 aften. Århus vejviser 1907.

Et Forslag om at antage til Plejebørnstilsynet 3 à 4 lønnede Damer i Stedet for de 10 à 12 frivilligt fungerende, en Ordning, som forventes at ville bringe mere Plan og Ensartethed i Tilsynet og i det hele simplificere Apparatet, standses paa Byraadets Mangel paa Tilslutning til Tanken og Frygt for Udgifter. Plejhjemsforeningen er dog gaaet ind paa at antage en af Tilsynsdamerne som lønnet Sekretær og en Art Centralopsyn, hvilken Ordning har vist sig at være af stor Nytte.

Af Plejebørn under Kommunens Forsorg fandtes ved Aarets Udgang anbragt i Byen 199.

1906

2 læger yder velvilligst mod et ringe Vederlag fra Plejhjemsforeningen Lægehjælp til uformuendes Plejebørn, ligesaa ydes Hjælp til Medicin i betydelig Maalestok. De ofte meget generende Tuberkuloseattester, som ved Ordningen af Plejhjem udkræves i Henhold til Tuberkuloseovens § 8⁴, har Aarhus Kommune været saa imødekommende at paatage sig at betale efter Stadslægens Indstilling, hvor det gælder uformuende Plejeforældre og Forældre.

1908

Af Plejebørn i private Hjem fandtes ved Aarets Slutning 261. Plejetilsynet øves af 4 af Plejhjemsforeningen antagne, af Kommunen med 250 Kr. hver lønnede Tilsynsdamer under Ledelse af en Centraltilsynsdame. — Spædbørn tilses som Regel 1 Gang ugentlig, større Børn efter Omstændighederne sjældnere. Plejelønnen er noget i Stigning. Foruden Plejelønnen ydes der Plejhjemmene forskellige Begunstigelser. Ved Aarhus Byraads Imødekommenhed betaler Kommunen de bekendte Tuberkuloseattester ved Optagelsen for alle de Plejeforældre og Plejebørnsforældre, for hvem denne Udgift vilde være en væsentlig Gene; hvilket iøvrigt har medført, at de saa godt som alle faar denne gratis. Plejhjemsforeningen lønner Læger og betaler Medicin til Plejhjem, hvor der ikke haves Raad til selv at betale dette, med samme Virkning som ovenfor nævnt, at de saa godt som alle faar denne Hjælp. Megen Hjælp ydes af Foreningen i Retning af Anskaffelser (Børnevogne, Klæder, Næringsmidler under særlige Forhold) til Plejebørnene. Endvidere opretholder Foreningen et mindre Optagelseshjem, hvor Børn for en lav Betaling midlertidig kan anbringes, dette Hjem er til Stadighed meget frekventeret.

1909

Af *Plejebørn* under Tilsyn er der i Aarhus c. 250.

⁴ Forinden der meddeltes en person tilladelse til at modtage et barn i pleje måtte fremlægges attest for, at der i det modtagende hjem ikke var tuberkulose, eller at plejebarnet ikke selv led af denne sygdom. Rigsdagstid. tillæg C 1905, 1747 ff.

Sundhedskommission og sundhedsvedtægt

I henhold til lov af 12. november 1858 indførtes der efterhånden sundhedsvedtægter i købstæderne. Århus fik sin første vedtægt i 1861 og hermed sin permanente sundhedskommission. Vedtægten blev fornyet i 1878, 1887, 1901 og 1904 og blev i tidens løb suppleret med talrige tillæg og anordninger i overensstemmelse med sundhedslovgivningen¹. Sundhedsvedtægten pålagde sundhedsmyndighederne kontrol med en lang række offentlige hygiejniske forhold som vandforsyning, afløb, almindelig renlighed på veje og i gårde, latrinvæsen og møddinger, for sundheden skadelige næringsveje, næringsmidler, logihuse og lejeboliger, fattighuse, hospitaler og sygehuse, skoler og børneasyler, plejebørn, begravelsevæsen, bebyggelse, fabrikker, smitsomme sygdomme². Året 1861 blev et vendepunkt i Århus sundhedsvæsens historie. Herefter greb myndighederne stadig kraftigere ind for at forbedre den offentlige hygiejne, og fremskridtene blev meget betydelige især efter århundredskiftet.

1. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks statistik V (1881) 107. ÅgT 2, 440 f. - -
2. Århus byråds forh. 1878 tillæg 81 ff, 1887 tillæg 5 ff, 1901 tillæg 17 ff.

1861

Sundhedskommissionen, som ifølge Vedtægtens Bestemmelse bestaaer af 5 Medlemmer, har suppleret sig med 10 Borgere¹; desuden har den faaet en fast lønnet Betjent til sin Hjælp. Commissionen har med faa Undtagelser i Vinter holdt Møde hver 14de Dag; i sommeren holder den møde hver 8de Dag. Commissionen har med Hensyn til Vandforsyningen sørget for at flere Brønde ere forandrede, samt at Vandet i disse ikke bliver gjort ureent ved nærliggende Latriner etc. For den offentlige Reenlighed er sørget ved Tilhold om, at Byens Gader feies 3 Gange om Ugen, flere Møddinger i Byen ere omlagte; de Handlende, som handle med Been, Klude eller andre ildelugtende Stoffe, er det enten bleven forbudt at handle med deslige Varer eller ogsaa at have dem under Tag, saa at Veirliget ei kan indvirke paa dem. Med Hensyn til skadeligt Afløb fra Kreaturstalde have Alle, der holde Kreaturer, faaet Tilhold om at forhindre dette. Ogsaa med Hensyn til Latrinvæsenet ere paa flere Steder Forbedringer udførte. Flere Kjældere, som paa Grund af Fugtighed maatte antages at være skadelige for Beboernes Sundhed, maa ifølge Commissionens Bestemmelser ikke beboes, førend der i sanitair Henseende er skeet en tilfredsstillende Forbedring ved dem.

1868

Sundhedsvedtægterne existerer jo i alle de Kjøbstæder og Landsbyer af hvilke de i sin Tid bleve vedtagne, kun een Landsby, Værum i Randers Lægedistrict er efter Sogneraadets Ønske bleven fritaget for Vedtægt. Jeg frygter imidlertid for at de paa langt de fleste Pladser existerer mere af Navn end af Gavn; da det

¹ Disse assisterede sundhedskommissionen i dens tilsyn.

jeg deels selv seer, deels hører angaaende denne Sag, lader meget tilbage at ønske. Det kunde heller ikke ret ventes at Vedtægten i Almindelighed vilde blive alvorligt og vedholdende overholdt; thi for at dette skal kunde finde Sted, maa ikke alene Districtslægen have hygieinisk Sands og Kundskab, og Kraft og Villie til at belyse og paatale alle sanitaire Forhold, ogsaa der hvor denne Paatale er ilde seet, og Udholdenhed til at komme igjen, om han end oftere taler for døde Øren; men hvad der er lige saa nødvendigt, Politimesteren maa ogsaa have hygieinisk Sands; thi ellers gaar han ikke ind paa Districtslægens Forslag og bringer den ikke i Udførelse. Ere først disse 2 Embedsmænd enige i at Vedtægten skal overholdes, saa vil det ogsaa skee overalt, og saa vil Befolkningen villig gaae ind derpaa; men er den Ene passiv enten ifølge Mangel paa hygieinisk Sands, eller Magelighed, eller af andre Hensyn, saa skeer der kun lidet og ere de det begge saa skeer der intet; det hjælper da ikke om ogsaa een eller flere af de borgerlige Medlemmer af Sundhedscommissionen have nok saa megen Lyst at fremme Sagen. — Men det er vistnok meget sjældent at i samme By de nævnte Egenskaber findes hos de nævnte 2 Embedsmænd; jeg kjender i det mindste intet Exempel. — Jeg er derfor noget vantro ligeoverfor de Lovtaler som i nogle Beretninger findes i deres ganske vist sparsomme hygieiniske Meddelelser. Disse berøre allene Kjøbstæderne, forsaavidt de berøre noget. Landsbyernes Vedtægter omtales slet ikke, hvad der vistnok er betegnende for Tilstanden. Det vilde vistnok fremme Sundhedsvedtægternes Overholdelse meget, dersom Commissionerne holdt hyppigere og regelmæssige Møder. I Almindelighed vilde da Een eller Anden af Medlemmerne hver Gang have noget Sundhedsvæsenet vedkommende at bringe under Discussion, dette Noget vilde fremmes og Medlemmernes hygieiniske Interesse vilde forøges ved denne jevnlige Discussion, medens, naar Møder ikke holdes, naar paatrængende Sager fordre det, mange maaskee just ikke iøinefaldende men alligevel vigtige sanitaire Spørgsmaal aldrig blive afhandlede end sige afgjorte og Medlemmerne aldrig vinde nogen stor Interesse for den til deres Forsorg betroede Hygieine.

Sundhedskommissionens Arbejde har især i den varme Sommertid været rettet paa Overholdelsen af almindelige Renlighedsforanstaltninger og Forebyggelse af skadelige Uddunstninger. En paatænkt Vanding af Gaderne fandtes utilraadelig, da Byens Vandforsyning ej var tilstrækkelig til Overskylning. Man maatte indskrænke sig til at paabyde at der vandedes med Vandkande, naar Gaderne fejedes. Der foretoges ligeledes i den varmeste Tid Eftersyn af det paa Torvet falbudte Kjød, Kartofler m. m.

1869

Sundhedscommissionens Forretningsgang er efter Indførelsen af den ny Ordning af Politiet bleven forandret derhen, at sammes extraordinaire Medlemmer, som distriktvis havde overtaget det stadige Eftersyn i Byen, ere fritagne for deres Hverv, som nu besørges ved Politibetjentene. Medlemmer af Commissionen foretage ugentlige Undersøgelser i de forskjellige Distrikter. Som Resultat af disse

foreligger for afvigte Aar en i et betydeligt Antal Tilfælde foretagen Forandring af mangelfulde Latriner fra Grube til Tøndesystemet, desuden Regulering af Afløb for Spildevand. Afskaffelse eller bedre Ordning af Møddinger, Forbud mod Brug af uforsvarlige Huslejligheder, og forskjellige andre Sager sigtende til Renligheds Fremme.

1873

Iøvrigt har Sundhedscommissionen efter Modtagelse af ugentlige Rapporter fra Politibetjentene over de af disse foretagne »Sundhedseftersyn« i Huse og Gaardspladser foranlediget de paa pegede Mangler undersøgte og afhjulpne. Disse Sager angaa især Latriner, Møddingsteder, Skarnkasser, Rendestene, Pissoirer, usunde Beboelseslejligheder o. lign.; de af Sundhedscommissionens Sekretair i deslige Sager udfærdigede Skrivelser beløbe sig til omtrent 200, i hvilke der gives Vedkommende en Tidsfrist af 8 a 14 Dage, inden hvilke de paaankede Mangler skulle være rettede.

1874

I Betragtning af den stedfundne Udvidelse af Byens Grændser, som er en Følge af en stor Del Bygningers Opførelse og Dannelsen af hele ny Kvarterer, udgik Forslag fra Byraadet om at udvide de i Sundhedsvedtægtens I. § 1 fastsatte Grændser, indenfor hvilke samme gjælder. I et Møde af Udvalgte fra Byraadet med Sundhedscommissionen enedes man om en saadan Udvidelse. Herved opnaedes blandt andet, at Vandværket og den nærmeste Del af Aaen, hvorfra Vandforsyningen erholdes, bragtes under Sundhedsvedtægtens Omraade.

Sundhedscommissionen har iøvrigt under sin stadige Virksomhed fulgt Forretninggangen fra de foregaaende Aar, ifølge hvilken de i Politibetjentenes Rapporter over deres ugentlige »Sundhedseftersyn« anførte Mangler undersøges, og Paalæg gives Vedkommende om inden en opgiven Tidsfrist under Mulkt at afhjælpe hvad, der er befundet utilbørligt. Paa denne Maade er i Aarets Løb indført talrige lokale Forbedringer i de hygiejniske Forhold.

1875

Sundhedscommissionen har stadig været i Virksomhed paa sædvanlig Maade for at gennemføre Vedtægtens Bestemmelser. Politibetjentene foretage navnlig om Sommeren efter en for dem i den Anledning udarbejdet Instrux, stadige Sundhedsvisitationer, hvorover afgives Rapporter. Mange mindre Mangler afhjælpes efter alene at være paa talte af Betjentene; hvor der er Tale om videre gaaende Foranstaltninger, eller i Tilfælde, hvor vedkommende Husejere vise Uvillighed, undersøges Forholdene af Commissionens Medlemmer, hvis Paalæg med en given Tidsfrist gennemføres ved Politiet. Grændserne for Sundhedsvedtægtens Omraade ere allerede tidligere foreslaaede udvidede, og en Udvidelse har i den senere Tid erholdt Ministeriets Sanktion.

1876

Sundhedscommissionens Virksomhed er fortsat Aaret igjennem efter samme Plan som i de foregaaende Aar. En Omarbejdelse af Sundhedsvedtægten er under Discussion; herved tilsigtes blandt andet at opnaa en større Myndighed til Gjennemførelse af Sundhedskommissionens Paalæg.

1878

Hygieine. Den 13. August 1878 blev den nye Sundheds-Vedtægt for Aarhus-Kjøbstad stadfæstet af Justitsministeriet; ifølge denne skulde Sundheds-Kommissionens Medlemsantal forøges med 2 Læger, som den 28. August bleve valgte af Byraadet, og da jeg var den ene af de Læger, paa hvem Valget faldt, skal jeg kortligen omtale, hvad der fra Kommissionens Side er udrettet, siden den nye Sundheds-Vedtægts Ikrafttræden: *Tøndesystemet* er paabudt og tildeels indført i alle Latrinhuse, samtidig med at der fremtidig er paabudt Tønder af et eensartet bestemt Maal; Svineholdet er bleven flyttet udenfor den nye Sundheds-Grænse; Byraadets Opmærksomhed er bleven henledet paa Ønskeligheden af *Aaløbets Regulering* og *Aaens* Opmuddring, i hvilken Anledning der fra Byraadets Side er gjort Skridt for at faae Løbet reguleret, medens Aaen mellem Frederiksbro og Mindebro i Efteraaret blev opmuddret; *Leieboliger*, *Logishuse* & *Kreaturstalde* ere blevene undersøgte af den samlede Kommission, og Uovereensstemmelser med Sundhedsvedtægten's Forskrifter paabudte ændrede; en Mængde *Afløbsforhold* fra Bygninger og Gaardrum er blevet undersøgte og ordnede og enkelte Boliger navnlig Kjælderleiligheder, der bleve anseete for meget usunde, erklærede for ikke at maatte beboes. —

Af andre hygieiniske Foranstaltninger, som i 1878 ere paabegyndte eller udførte nærmest fremkaldt ved det combinerede Sundheds-Udvalgs² Indstilling af 23 Mai 1877 skal jeg nævne: Flytning af Møddingspladserne til et fjernere Sted, Opførelse paa Aarh. Mark af en hensigtsmæssig Bygning til Opsamling af Latringjødning samt Paabegyndelsen af *Borrebækkens Overbygning*. Desuden er der ved *Vandværket* skeet en Deel formentlige Forbedringer ved Bundfældnings-Bassinerne og Filtreer-Apparaterne, om hvis gavnlige Indflydelse endnu Intet vides, da de først er blevet færdige i Efteraaret, og da der ikke efter den Tid er foretaget nogen Vand-Analyse. Endvidere har man anlagt Kloaker i de Gader, hvor Brolægningen er bleven omlagt saaledes i 1878 den øvre (søndre) Deel af Frederiksgade og Sønderalle.

1879

Aarhus Sundhedsvedtægt er ministeriel approberet d. 13. Aug. 1878, og dens successive Gjennemførelse vil upaatvivlelig kunne drage de bedste Resultater

2 Nedsat af byrådet 15. sept. 1876 for at tage byens sundhedsforhold under behandling, afgive erklæring derom og fremsætte forslag. Dette medførte bl. a. forslag om ny sundhedsvedtægt. Udvalget bestod af sundhedskommissionen, vandværksudvalgets og markudvalgets medlemmer. Byrådets forh. 1877 tillæg 71 ff.

efter sig, navnlig i en By, som indtil de senere Aar har været ikke lidet hjem søgt af epidemiske Sygd. — Sundhedscommissionen bestaaer af Politimesteren som Formand, Stadslægen og 5 af Byraadet valgte Medlemmer, hvoriblandt mindst 2 Læger; Appel over de af Commissionen truffne Bestemmelser kan alene skee til Justitsministeriet. Vedtægternes Fortrinlighed i saa mange Henseender er mig indlysende, men der er en omtvistet § i samme, som angaar *Besigtigelsen af nyopførte Bygninger* med Hensyn til deres Tørhed og Skikkethed til Beboelse, og som saavidt vides ikke før har været optaget i nogen Byes Sundhedsvedtægt. For Tiden er Sagen under Forhandling til en Forandring af Vedtægten, idet Spørgsmaalet nærmest drejer sig om, enten det er Bygningskommissionens eller Sundhedskommissionens Sag, at foretage den ovennævnte Besigtigelse. For mit eget Vedk. har Sagen privat Interesse, thi hidtil har i de fleste Provindsbyer Distrikts- eller Stadslægen været reqvireret til, sammen med Bygningskommissionen, at foretage saadan Besigtigelse, og Lægen har derfor erholdt sit Salair i Overensstemmelse med Canc. Pl. 4 Octob. 25 § 8.³

Ting overhovedet, der fordrer særlige Indsigter, baserede paa Videnskabens Resultater, burde vel ogsaa altid være forbeholdt Embedsmanden, som er pligtig at forstaae sig derpaa, imedens det kun er tilfældigt, og ikke antageligt, at de øvrige Medlemmer af Kommissionen have den tilstrækkelige Indsigt i en Sag, som ofte kan være af stor Betydning for Individernes Vel og Vee. Denne Betragtning maa faae saa megen større Betydning som det ogsaa kan være ganske tilfældigt hvem eller hvormange af Kommissionens Medlemmer, som give Møde. —

1881

Næringsmidlers Forfalskning saavel som *Forhandling af slet usundt Kjød* anseer jeg for at være meget almindeligt her paa Stedet, men Lovgivningen har ikke tilstrækkelig Magt til at skaffe en Forandring tilveje, og det har i 1881 kun været i et par Tilfælde at jeg er bleven raadspurgt om herhid hørende Sager. — Her skal jeg tillade mig at indflette den Bemærkning, at *det ikke er tydeligt hvad der ligger under Embedslægens og hvad under Sundhedscommissionens Ressort*. I Instrux for Stads- og Distriktslæger, saavel som paa andre Steder i Lovgivningen, forudsættes det, at disse Embedsmænd ere Indehavere af den specielle Sagkundskab, og denne kan jo ej heller antages at være tilstede hos en Sundhedscommission som Hele. Sagen har i alle Tilfælde sin Betydning forsaavidt angaaer *Sportelindtægter*, der skulle tilfalde Embedslægen, men ville falde bort dersom Sagerne høre under Sundhedscommissionen. Jeg selv lider paa denne Maade hyppig Afsavn i Indtægter, der formentlig burde komme mig tilgode, og jeg vilde derfor ønske, at det Høje Collegium ville værdige disse Bemærkninger Opmærksomhed. —

3 Besigtigelse af nyopførte bygninger med henblik på deres tørhed og egnethed til beboelse tillagdes i 1880 sundheds- og bygningskommissionen i forening. Ved plakat 4. okt. 1825 om takst for lægers forretninger for det offentlige var fastsat betaling for lægers tilsyn med nyopførte bygninger. Byrådets forh. 1880, 26 f. Schous forordninger 19, 271.

Stadslæge H. C. E. Schmiegelow.
Foto tilhørende læge E. Vosbein.

1882

I Anledning af det »Udkast til Lov om Foranstaltninger imod Udbredelse af smitsomme Sygdomme«⁴, som jeg i Slutningen af forrige Aar modtog fra Physikus, for at ledsage samme med Bemærkninger, tillod jeg mig at fremhæve, *at det nuværende Forhold mellem Sundhedspoliti, Sundhedscommission og Distriktslæge, med hensyn til sammes Pligter og Rettigheder, er utydeligt, og Kollisionstilfælde derfor uundgaaelige.* Det være mig tilladt at komme tilbage til denne Sag, idet jeg skal fremhæve, at jeg tager al den Deel i Sundhedskommissionens Arbejder her paa Stedet, som Tiden levner mig fra min øvrige uopsættelige Lægegjerning. Men ofte, naar jeg helst kunde ønske at være tilstede, er jeg forhindret fra at komme til Møderne, og jeg vil bemærke, at er det en Sag af Vigtighed, som skal expederes, og jeg ikke kjender den fuldt ud, saa tilføjer jeg ikke mit Navn under Kommissions-Erklæringen, og det gjør jeg overhovedet ikke hvor jeg dissentierer fra den tagne Beslutning. Dette Standpunkt troer jeg er korrekt, og som selvsyvende kan jeg selvfølgelig ikke altid sætte det igjennem som jeg, overensstemmende med min videnskabelige Overbevisning anseer for rigtigt. *Men er det virkelig Lovgivningens Mening, at Distriktslægen, den eneste i Kommissionen, som er pligtig til at være sagkyndig, skal kunne overstemmes?* Jeg troer det ikke, og anseer Forholdet for uheldigt. —

Naar derimod Sundhedskommissionen ikkun er — hvad jeg troer Tanken

⁴ Loven kom i 1888.

ved Forslaget til Oprettelse af Sundhedskommissionen har været — en Støtte for Sundhedspolitiet, forudsat at dette bestaaer af Politimester og Distriktslæge, saa er Sagen i fuldstændig god Orden. Dersom Collegiet maatte ville nærmere undersøge denne hele Sags Sammenhæng, er jeg saa fri at henvise til Justitsministeriets Udkast til Sundhedsvedtægter i Henhold til Lov 12 Januar 1858⁵, og naar alligevel Aarhus og mulig flere Byers Sundhedsvedtægt lægger hele Magten i Sundhedskommissionens Hænder, saa synes jeg at dette hverken passer sammen med Distriktslægens Instrux eller med den Sundhedspolitiet hidtil tillagte Myndighed, og jeg tør maaske derfor indtil videre antage, at de respektive Byraad i deres Indstilling har gjort Overgreb, som atter paa højere Steder er blevet overseet. —

Ifølge Aarhus Sundhedsvedtægt, confirmeret af Justitsministeriet 13 Aug. 1878, bestaar Aarhus Sundhedskommission af Politimesteren, som Formand, Stadslægen og 5 af Byraadet i eller udenfor dettes Midte paa 3 Aar valgte Medlemmer, hvoriblandt mindst 2 Læger, og Commissionens Beslutninger, der skulle exequeres af Politimesteren, ere forpligtende for Alle, og Besværinger over samme kunne alene indankes for Justitsministeriet. — Dersom nu ved Sagerne Afgjørelse Politimester og Stadslæge (∴ Sundhedspoliti) komme i Minoritet, hvad da? eller dersom Stadslægen tilligemed flere af Medlemmerne ere i Majoritet medens Politimesteren, som den der skal exequere Beslutningen, er i Minoritet, hvad da? Som berørt ere en Sundhedscommissions Medlemmer ikke indsigtfulde i alle Sager, og det er en reen Tilfældighed, om de forstaae sig paa den omhandlede Sag, naar den fordrer specielle Kundskaber; ved mange Lejligheder burde derfor Distriktslægens Betænkning indhentes, thi han skal være Fagmand, og hans Instrux byder ham fremfor Nogen at have Indseende med Sundhedsforholdene. Under den nuværende Ordning synes derfor Embedslægens Stilling at være i stærk Kollision med den etablerede Sundhedscommission, og jeg *fatter derfor ikke med hvad Ret Distriktslægerne ved Love og Anordninger og særlig ved Instrux af 22 Oktober 1877⁶ regulerede Stilling kan forrykkes, og derved ogsaa deres Indtægter i Henhold til Canc.-Plac. 4 Oktober 1825⁷ blive dem i saa høj Grad beskaarne.*

Saameget mindre er det mig forstaaeligt, som »Lov af 28de Marts 1868, angaaende Forandringer i Loven af 12 Januar 1858 om Tilvejebringelse af Sundhedsvedtægter i sin § 2 indrømmer det vedkommende By- eller Sogneraad Ret til efter eget Godtbefindende at ophæve Sundhedsvedtægterne i hvert Aars Januar Maaned, og blot behøver at underrette Justitsministeriet derom.

5 Den her af stadslægen forfægtede opfattelse bygger ikke på noget konkret. Måske hentydes der til, at udkastet gang på gang taler om sundhedspolitiets og ikke sundhedskommissionens beføjelser. Følgeblad til Ugeskrift for læger 2 rk. 32 bd. no 8.

6 Stads- og distriktslægerne havde ifølge deres instruks indseende med medicinalforholdene i deres distrikter, og deres tilsyn lå derfor ofte nær op ad sundhedskommissionernes myndighedsområde. Særlig med hensyn til epidemiske sygdomme gaves der i instruksen embedslægerne adgang til at gribe ind på egen hånd, hvor forholdene krævede hurtig handling. Johs. Møller: Den civile medicinallovgivning 4, (1882) 327 ff.

7 Jvf. note 3.

1886

Efter langvarige Forhandlinger færdiggjordes omsider *en ny Sundhedsvedtægt for Aarhus Kjøbstad*, og den blev under 15 Januar 1887 ministerielt sanctioneret, for at træde i Kraft fra 15 Marts 1887. Den er i flere Henseender strængere end den forrige Vedtægt, og den har bl. A. inddraget under sig det hidtil udenfor Sundhedslinien værende Reginehøj Qvarteer⁸. Dette sidste maa anses for at være en særdeles heldig Foranstaltning, og nu vil man forhaabentlig blive istand til at ordne de derværende i hygiejnisk Henseende hidtil saare uheldige Forhold.

1898

Sundhedskommissionen i Aarhus bestaar af 7 Medlemmer; Politimesteren er Formand; Stadslægen skal have sit Sæde i Kommissionen; de øvrige 5 Medlemmer, hvoriblandt, der i Følge Sundhedsvedtægten skal være 2 Læger, vælges af Byraadet. I det sidste Fjerdingaar af 1898 (og iøvrigt til Dato) har kommissionen desværre maattet savne 2 Læger, idet der efter Stadslæge Schmiegelows Død endnu ikke er ansat nogen ny Stadslæge, (den konstituerede Stadslæge var allerede i Forvejen Medlem af Kommissionen); tillige blev der i Oktober ved et andet Medlems (Læges) Død en Plads ledig, som Byraadet endnu ikke har gjort Skridt til at besætte. —

Sundhedskommissionen holder ordentligvis Møde hver 14de Dag foruden extraordinære Møder og Inspektioner omkring i Byen enten af Kommissionen in toto eller ved enkelte af dens Medlemmer, hvor Forholdene gjør det nødvendigt.

En meget stor Del af de Sager, der behandles i Sundhedskommissionen, er Andragender om Dispensation fra Byggelovens § 21⁹ (Forhold mellem bebygget og ubebygget Areal). Her maa Kommissionen ofte i Betragtning af Forholdene særlig i den indre By, hvor Pladsen er trang, strække sig temmelig langt.

Til Gjengæld søger den saa ved at stille bestemte Fordringer om Lys, Luft og Renlighed, ved som Regel at fordre Gaardene belagte med Beton og Afløbsforhold omhyggeligt ordnede, ved i det hele at gjøre enhver Dispensation afhængig af forbedrede hygiejniske Forhold, at bøde paa Ulemperne ved den Overbebyggelse, der ikke altid kan undgaaes.

Desuden spiller Tilsynet med Næringsmidlernes Tilvirkning og Salg en betydelig Rolle i Kommissionens Virksomhed. Hvad angaar Kjødudsalg og Bagerier, er der naaet ret betydeligt frem i Retning af forbedrede Forhold. I Løbet af Aaret er der aabnet Lokale til Pølsetilvirkning paa det offentlige Slagtehus, hvor Fabrikationen foregaar under Kontrol. Det er dog ogsaa tilladt at have private Pølsefabriker, naar saadanne er godkendte af Sundhedskommissionen. Desværre savner vi tilstrækkelig Kontrol med Salg af Mælk fra Mælkevogne og Butikker.

⁸ Det nuværende Christiansbjerg.

⁹ Jvf. note 24 i afsnittet bygge- og boligforhold.

Sundhedskommissionen har tillige at varetage alt den offentlige Desinfektion vedrørende hvilket for det daglig forefaldendes Vedkommende er overladt til et enkelt af dens Medlemmer.

Iøvrigt stilles der i en fremvoxende By som Aarhus mange og forskelligartede Krav til Kommissionens Virksomhed. I det hele tør man sige, at den virker kraftigt, og at Vedtægten overholdes godt. —

1899

Aarhus Sundhedskommission, der ved Vacancer og Dødsfald en stor Del af Aaret manglede en Del i sit vedtægtsmæssige Medlemstal, var i den sidste Del af Aaret fuldtallig. En Revision af Byens Sundhedsvedtægt (fra 1887) er nær forestaaende, og der forelaa ved Aarets Slutning et Udkast til en ny Vedtægt, der oversendtes til Byraadet. Hvis dette Udkast bliver til Vedtægt, vil der indføres skærpede og mere præciserende Bestemmelser paa mange Omraader, hvor der trænges dertil, ligesom ogsaa helt nye Bestemmelser (f. Ex. angaaende Mælkerier og Mælkeudsalg) ville komme til, men man maa da haabe, at der vil blive stillet et større Politipersonale til Sundhedskommissionens Raadighed, end Tilfældet er nu, da der kun er een Mand til at besørge Sundhedspolititjenesten i hele den vidtstrakte By. Og man maa haabe, at den Tendens der er oppe i store Kredse af Byens Borgere, og som ogsaa har fundet stærkt Udtryk i Byraadet, til at reducere Lægernes Tal og Betydning i Sundhedskommissionen, ikke maa gaa af med Sejren. Den har sine Rødder i de mange Tilfælde, hvor sanitære Hensyn i Øjeblikket komme til at staa imod den enkeltes snævrere Privatinteresse, og hvis det lykkes at svække Lægernes Stilling i Sundhedskommissionen, vil det alt for ofte blive Særinteresserne, der komme til at beherske Afgjørelserne, selv om saa Sundhedsvedtægten i øvrigt er nok saa godt affattet. — For Tiden skal der foruden Stadslægen være 2 Læger i Kommissionen (blandt 7 Medlemmer i alt), de har altsaa uden at være i Flertal en vægtig Stemme, lykkes det at reducere deres Antal til 2 i alt, ville de altfor ofte være i født Mindretal.

1900

Den nye Sundhedsvedtægt for Aarhus, som udarbejdedes af et Udvalg af Sundhedskommissionen i Efteraaret 1899, er i 1900 endnu ikke naaet at træde ud i Livet. Talrige Ændringsforslag fra Byraadets Side — Forslag, der under Sagens videre Gang for en stor Del toges tilbage — til det oprindelige Udkast, Drøftelse i Byraad, Udvalg, Frem og Tilbagesendelser mellem Ministeriet og Byraadet har opholdt Sagen, saa at vi i 1900 endnu har maattet hjælpe os med den gamle Sundhedsvedtægt af 1887 med de i Tidens Løb tilkomne mangfoldige Tillæg og Ændringer, som det ikke er let altid at finde Rede i. Forhaabentlig kommer den nye Vedtægt i 1901, og den vil, — selv om adskillige af de Bestemmelser, som vi ansaa for gode og nyttige i det oprindelige Udkast, ikke har kunnet passere Byraadets og Ministeriets Kritik, — forhaabentlig frem-

træde som en brugelig og tidssvarende Vedtægt. Som et glædeligt Faktum, skal fremhæves at det, trods alle Stormløb mod Lægerne fra enkelte Sider i Byraadet, dog ikke lykkedes at reducere disses Tal i Sundhedskommissionen, og den Fordom, der var imod Lægerne som formentlig for stærkt og for meget theoretisk hævdede de sanitære Interesser paa de enkelte Borgeres Interesses Bekostning synes i det Hele at tabe sig. I Sundhedskommissionen, hvor de mest forskellige borgerlige Synspunkter er repræsenterede, er Arbejdet i det forløbne Aar gaaet godt og støt. Mest kniber det og vil det knibe med Udførelsen af Vedtægtens Bestemmelser, da Sanitetspolititjenesten hviler paa en Mand — en lidt ældre Overpolitibetjent, der umuligt kan føre et blot nogenlunde i Detailler nøjagtigt Tilsyn med hele Byen.

1901

I Løbet af Aaret er en ny Sundhedsvedtægt traadt i Kraft her i Byen. Den var udarbejdet af et Udvalg paa 3 Medlemmer af Sundhedskommissionen, naaede desværre ikke gennem Behandlinger i Byraadet og Ministeriet uden Beklippelse paa Punkter, som Sundhedskommissionen ansaa for væsentlige, men maa dog i det hele betragtes som god og brugelig. —

Som noget nyt er indført Bestemmelser angaaende Mælkehandel¹⁰, dog foreløbig kun kortfattede Bestemmelser, da der arbejdedes paa bar Bund og det ansaaes for heldigt at følge Udviklingen andetsteds, før for meget blev slaet fast. Gadesalget og Detailsalget rundt om i smaa (ikke særlig Mælke) Butikker er uheldigt og rummer Farer, men vil være vanskelige at gribe ind i uden betydelig Forstyrrelse af Næringslivet. — Paa Næringsmiddel-Væsenets Omraade er endvidere Tilsyn med Pøsemagerierne skærpet. Der er indført hyppig offentlig Tilsyn med disse paa Fabrikanternes Bekostning. Tilladelse til Indførsel gives kun efter forudgaaende omhyggelige Undersøgelser, og i selve Byen haabe vi at naa det Maal, at al Pøsefabrikation finder sted paa Byens offentlige Slagtehus, men Maalet er endnu lidt fjernt.

Heldigvis lykkedes det at bevare Lægernes Tal i Sundhedskommissionen, saa at der stadig er 3 Læger blandt dens 7 Medlemmer.

Hvad der hæmmer Gjennemførelsen af Sundhedsvedtægtens Bestemmelser er at hele den sanitære Polititjeneste er overladt til een Politibetjent, det er afgjort for lidt.

Bestemmelsen i Sundhedsvedtægten om, at en Bygning ikke maa tages i Brug før 6 Maaneder, efter at den er kommen under Tag, blev heldigvis trods Stormløb i Byraadet mod den, opretholdt i det væsentlige. Kun hvis en Bygning er kommen under Tag i Tiden mellem 15. April og 15. Maj, altsaa har staaet i den egentlige Sommertid, kan Tidsrummet forkortes til 5 Maaneder, alt under Forudsætning af, at Sundhedskommissionen giver Tilladelse. Enhver Bygning bliver, inden nogen Art af Beboelse af den kan tillades, synet af et Udvalg af Sundhedskommissionen bestaaende af en Læge og en Bygningshaandværker.

¹⁰ Jvf. s. 97.

1902

Byens Sundhedsvedtægt har i 1902 ikke modtaget Tillæg eller undergaaet nogen Forandring. Der mangler stadig et systematisk Polititilsyn eller paa anden Maade planmæssig organiseret Sundhedsinspektion. Overholdelsen af Vedtægten har ofte et altfor tilfældigt og derved vilkaarligt Præg.

1906

I Henhold til Tuberkuloseovens¹¹ § 6 er der ved Sundhedskommissionens Foranstaltning i 1906 indlagt paa Hospital 7 Mænd 8 Kvinder 2 Børn — ialt 17. — Indlæggelse paa Nationalforeningens¹² Sanatorier har i det forløbne Aar som tidligere vist sig meget vanskelig navnlig for Kvinders Vedkommende, og det er ikke let at blive klar over, hvilke Principper der følges ved Optagelsen, den Bemærkning derom, som findes i en af de medfølgende Medicinalberetninger (Korpslæge Löchtes)¹³, er sikkert et Udtryk for, hvad mange Læger tænker og taler indbyrdes om. Det er dog ikke alene »lokale Folketingsmænd« som Kritikken rettes imod. Af offentlig Desinfektion paa Grund af Lungetuberkulose er udført 95.

11 Lov om foranstaltninger til tuberkulosens bekæmpelse af 14. april 1905.

12 Nationalforeningen til tuberkulosens bekæmpelse stiftedes i 1900 med det formål at oprette folkesanatorier. Foreningen byggede først sanatoriet ved Silkeborg og senere talrige andre sanatorier for voksne og børn. I 1895 byggedes Danmarks første tuberkulosesanatorium, sanatoriet ved Vejlefjord. Salmonsen XXIII, 898.

13 Johannes Jacob Kield Löchte (1869—1935) senere overlæge i hæren. Löchte nævner en kvindelig tuberkulosepatient, som han forgæves havde søgt indlagt på sanatorium. Efter indgriben fra en lokal folketingsmand lykkedes det omgående at få patienten indlagt.

Smitsomme sygdomme

Bitre erfaringer høstet i tidligere epidemiår fremkaldte i anden halvdel af det 19. årh. bestræbelser for at undgå epidemiske sygdommes udbredelse.

De forskellige sundhedsvedtægter i Århus pålagde sundhedskommissionen over for smitsomme sygdomme at træffe de fornødne foranstaltninger til at hindre smittens udbredelse. Disse kunne omfatte tvangsmæssig indlæggelse på hospital af den syge — for visse sygdomme til vederlagsfri behandling — isolering, fraflytning af bolig, desinfektion af samme, af indbo, af klæder, lukning af skoler osv. Sundhedskommissionens kontrol reguleredes ved love om foranstaltning imod udbredelse af smitsomme sygdomme af 1888, 1900 og 1911¹.

1. Århus byråds forh. 1878 tillæg 96, 1887 tillæg 22 ff, 1901 tillæg 52.

1866

Da Cholera nærmede sig vore Kyster, blev forskellige Foranstaltninger truffede dels for at forhindre at cholerasyge eller mistænkelige Patienter ubemærket fik Indpas i Byen, dels for saavidt muligt at formindske Byens Modtagelighed for Smitte. I første Henseende indførtes i Henhold til Justitsministeriets Circulærer af 3. November 1865 og 25. Juni 1866¹ et regelmæssigt Eftersyn af Skibe, kommende fra cholerasmittede og mistænkelige Havne. De Havne, der vare at betragtede som smittede, bleve gennem Meddelelser fra Ministeriet opgivne Quarantainecommissionen som strax foranstaltede Underretning meddelt Havnecommissionen, hvilken derpaa ved Lodserne lod Skibe fra saadanne Havne standse indtil Lægeundersøgelse var foretaget. — Da det ej var bestemt angivet, hvilke Havne, der vare at betragte som mistænkelige, besluttedes det enstemmig i Quarantainecommissionen, for Aarhus' Vedkommende at behandle de i stadig Fart 2 Gange om Ugen fra Flensborg kommende tvende Dampskibe som mistænkelige, uagtet Flensborg ej var cholerasmittet, idet nemlig disse Skibe kort før deres Afgang modtage Passagerer kommende med Jernbanen fra Hamborg. Her til Byen kunde saaledes 4 Gange om Ugen efter neppe 1¹/₂ Døgn's Rejse komme Rejsende fra det stærkt smittede Hamborg. Dette Forhold maatte anses som ugunstigere end den sædvanlige Forbindelse ved Sejlskib med Størstedelen af de smittede Søsteder, hvorfra Rejsen med enkelte Undtagelser ville medtage længere Tid. — Denne Betragtningssmaade af Lægen har imidlertid ej fundet Medhold hos Justitsministeriet, som ikke har bevilget de med Lægeundersøgelsen af disse Skibe forbundne Udgifter, hvilke efter Cirkulaire af 21. September 1866 skulle udredes af Statskassen.

¹ I 1866 var de fleste østersøhavne hjemsoget af kolera. Lov af 1. maj 1868 om foranstaltninger mod kolera indbringelse ad søvejen indførte sammen med senere love nøje kontrol med, at skibe fra sygdomshærgede egne ikke fik mulighed for kontakt med land før lægeundersøgelse på skibet var foretaget. Rigsdagstid. tillæg A 1867—68, 1850. Justitsministeriets her nævnte circulærer af 1865 og 1866 var på linje med den senere lov. T. Algreen-Ussing: Kongelige reskripter og resolutioner for året 1865 (1870) 269 og året 1866 (1890) 207.

1868

Fnat er endnu en meget udbredt Sygdom, mest paa Landet, men ogsaa mere end ønskeligt i Byerne. En af de væsentligste Grunde til at denne Sygdom er saa vanskelig at faa udryddet er vistnok Manglen paa tilstrækkelige Desinfectionsapparater. De som lægge sig i Cuur i Sygehusene kunne vel faae deres Gangklæder i de derværende Tørreovne, men disse modtage ikke, og ere forsmaa til at modtage deres Sengeklæder, ligesom de ikke heller modtage Senge og Gangklæder fra alle de Fnatsyge, der behandles i deres Hjem. Disse henvises til Bagernes Tøreovne, men disse ere aldrig saa varme at Varmen kan dræbe Fnatmidden. De inficerede Klæder blive derfor ikke desinficerede, men forplante Midderne til de andre tidligere usmittede Klæder, som af anden Grund sendes til Tørreovnen. Ogsaa er der efter min Erfaring ingen Haandværker, der saa ofte lider af Fnat som Bagere, eller rettere hans Svende og Drengene hvad der jo ikke er meget appetitligt. —

1880

Desinfektion i Huse og Gaardrum er blevet befalet, og paaseet udført, et Par Gange, et Sted, hvor et mistænkeligt Cholerinetilfælde medførte Døden, og et andet Sted, hvor Scarlatina bortrev flere Børn. —

1881

I det afvigte Aar d. 19de Juni tilskrev jeg, efter forudgaaet Anmeldelse til Physikus, Stiftamtet saaledes: »Igaar ankom hertil med Dampskibet »Kjøbenhavn« en Familie, bestaaende af en ung Enke med 2 Børn og hendes Svigermoder; Enken havde været syg ombord, og *hendes Mand, som var Smed, var død af Kopper paa Blegdamshospitalet i Kbhvn.*, og blev begravet i sidstafvigte Onsdag; hun havde været hos Liget forinden Begravelsen. Familien medførte alt sit Bohave, da det er deres Hensigt at reise til og forblive hos deres Slægtninge i Landsbyen Herskind. Noget af Bohavet sagdes at være blevet desinficeret i Kbhvn, men det meste er ikke blevet rensset, og navnlig gjaldt dette de Lagner, som have været benyttede af den Afdøde. — Under Forholdene turde jeg ikke lade Familien rejse ud paa Landet, men *har holdt den tilbage her paa Epidemihospitalet til Observation* i en 8te Dages Tid ikkun, forsaavidt ikke Sygdom indtræder, imedens jeg samtidig skal foranstalte alt Bohavet desinficeret og Linnedet udkogt og vasket. Jeg har revaccineret begge Fruentimmer, hvilket ej heller var sket i Kbhvn. — Efter denne Fremstilling tør jeg antage at min Fremgangsmaade billiges, og at de paaløbne Udgifter kunne blive afholdte i Henhold til Lov af 2 Juli 1880, navnlig dens §§ 9 og 36².« — Jeg har fremsat Sagen lidt omstændelig, for at faae Anledning til følgende Bemærk-

2 Lov af 2. juli 1880 om foranstaltninger mod smitsomme sygdommes indførelse i riget afløste den ovenfor nævnte lov af 1868. Lovens § 9 gav søværts ankommende personer, der led af smitsomme sygdomme, adgang til behandling på stedets epidemihospital. I lovens § 37 pålagdes omkostningerne herved statskassen. Rigsdagstid. tillæg C 1879—80, 13 ff.

ninger. Familien blev ikke angreben af Kopper, og Ingen blev smittet, men alt Bohave, alle Senge og Gangklæder bleve deels vaskede, deels desinficerede ved Hjælp af stærke Svovlrygninger, thi var dette ikke skeet, havde meget rimeligt Sygd. faaet Udbrud. Det var en Fejl at slige Foranstaltninger ikke vare blevne udførte i tilstrækkeligt Maal i Kbhvn, forinden Familien afreiste, jeg søgte at raade Bod derpaa, og havde jeg undladt det, og Sygd. var udbrudt, havde man med en vis Berettigelse kunnet kaste Skylden paa mig. Jeg lod ogsaa Dampskibets Dæk vaske og desinficere ved Svovlrygninger *der* hvor Familien havde opholdt sig og Enken havde lidt af Brækninger, og alle Udgifter androg ialt 60 Kroner, men det holdt vanskeligt at faae dem betalte, og *i Byraadet blev det udtalt, rigtignok med Misbilligelse af enkelte Medlemmer, at en anden Gang burde Stadslægen vogte sig noget mere med at foranledige Udgifter for Byen.* —

1884

Desinfektion paa Kommunens Regning blev ifølge mine Ordre udført i nogle enkelte Huse, nemlig et Par Gange hvor der var mistænkelige Cholerinetilfælde, et Sted, hvor der var Tyfus, og et andet Sted, hvor der var Scarlatina [*skarlagensf.*] (Folkene, som beboede en slet fugtig Kjelderlejlighed, havde Mælkeudsalg). I to Tilfælde indvilgede paa mit Forslag Sundhedscommissionen i at Huset blev evakueret for sine Beboere og at de Syge bragtes til Sygehuset, men om de dermed foranledigede Omkostninger har der hver Gang været en ikke ringe Kontrovers og Uoverensstemmelse tilstede, hvilket er i fuld Samklang med hvad jeg ved tidligere Lejlighed har yttret om de Vanskeligheder der under saadanne Forhold møde Embedslægen, naar han stræber at gjøre sine Pligter. —

1885

Ligeledes omtalte jeg i beretningen for 1884 at jeg blandt flere Steder ogsaa fandt foranlediget *Desinfektion af en Kjelderlejlighed paa Nørregade, hvori var Mælkeudsalg, og hvor en Scarlatina-Patient havde henligget*; og da denne Sag har faaet et Efterspil, troer jeg ikke at burde lade den uomtalt. En Kollega havde officielt tilmeldt mig dette Tilfælde af Scarlatina, og efterat jeg havde taget Lokalteterne i Øiesyn, udtalte jeg til Folkene, at enten maatte Mælkeudsalget ophøre eller Barnet henses til Sygehuset, hvorefter Lokalernes Rensning foregaae. Belært af Erfaring med Hensyn til tidligere her i Staden indtrufne analoge Tilfælde, hvor det Spørgsmaal er blevet opkastet, om hvem der skal betale, og hvor Kommunen har villet skyde sin formentlige Forpligtelse fra sig, — indhentede jeg strax, forinden videre foretoges, Sundhedscommissionens Betænkning (jeg har her $\frac{1}{7}$ Stemme), der ogsaa gik i samme Retning som min, og Barnet blev ifølge heraf indlagt i Sygehuset. — Nu forholder det sig virkelig saaledes, at Betaling for Kuren er bleven affordret vedkommende Mælkehandler, som dog har gjort Indsigelser, og andraget hos Byraadet om Fritagelse for Betaling. Sagen har flere Gange været behandlet i Byraadet, og min Erklæ-

ring er bleven affordret; endnu er den ikke afsluttet, og der synes kun mellem Byraadsmedlemmerne at være Enighed om, at Manden er pligtig at betale, og at Eftergivelse for det hele Beløb, eller endeel deraf, maatte være en Naadesag. —

Jeg tillader mig her at hensætte min Erklæring: »Lignende Tilfælde ville næppe udeblive i Fremtiden, og da min Instrux forpligter mig til at søge at afværge smitsomme Sygdommes Udbredelse, anseer jeg mig, endog uden Sundhedskommissionens Mellemkomst, berettiget til at handle paa lignende Maade, idet jeg bør forudsætte, at Kommunen, paa Grund af Foranstaltingernes Udførelse i det Offentliges Interesse, heller end gjerne vil betale, fremfor at risikere skæbnesvangre Ulykker. Denne Betragtning formener jeg støttes af Forord. 17 April 1782³, og jeg veed ikke, om der maaske ogsaa eksisterer senere Bestemmelser, som direkte forpligte Kommunerne. Al Billighed og Konsekvents af forskellige Anordninger taler derfor, da ogsaa i modsat Tilfælde Instrux for Stads- og Distriktslæger af 22 Oktober 1877⁴ for dette Punkts Vedkommende vilde være temmelig betydningsløs. — Henseende til det specielle Tilf., hvorom Talen er, skal jeg anføre, at en Kjælder med Mælkeudsalg, i hvis umiddelbare Nærhed smitsom Sygdom er tilstede, er Arnested for Sygdommens Udbredelse, — fordi Mælk indsuger Smitstoffer, osv., men her er neppe Stedet til videre at indgaae paa Forklaring heraf. — Jeg vil derfor henlede Opmærksomheden paa, at der eksisterer forskellige ministerielle Svar paa Forespørgsler i lignende Retning, og skal jeg navnlig tillade mig at henvise til det Kngl. Sundhedscollegiums Skrivelse af 11. Septbr. 1874 til Indenrigsministeriet. Deri udtales Collegiets Formening i Anledning af en til Ministeriet indk. Forespørgsel om *de Omkostninger*, der vare medgaaede til en Families Kur og Pleje for Tyfus i Sygehuset i Horsens, og til dens Boligs Desinfektion, *burde ansees som medgaaede i det Offentliges Interesse*, og som saadanne udredes af Amtsrepartionsfonden, eller om de burde udredes af selve den paagældende Familie. Kollegiet udtaler, at *den* efter Distriktslægens Opfordring foretagne Flytning af Syge til Sygehuset, deres Behandling der, samt Boligens Desinfektion, m. v. med Grund maa ansees udført i det Offentliges Interesse, og at følgelig, da Sagen saaledes falder ind under Bestemmelserne i Forordn. af 17 April 1782, de med Behandlingen af de Syge, m. v., forbundne Omkostninger bør udstedes af Amtsrepartionsfonden. — Sagen herom er at læse i det Kngl. Sundhedscollegiums Aarsberetning for 1874 Pag 224—29. — Der er af samme Kollegium nylig udarbejdet et Forslag til en ny Epidemilov, hvori det udtrykkeligt udtales, at den Slags Udgifter ogsaa i Kjøbstederne skulle paahvile Kommunerne; og

3 Forordning angående smitsom og epidemisk sygdom af 17. april 1782. I justitsministeriets skrivelse nr. 111 13/6 1876 fastsløges, at i en købstad skulle udgifter til hospitalsindlæggelse og evt. desinfektion m. m. påhvile kærnerkassen. E. Müller: Nyt lovlexikon 6, 1885, 887 ff.

4 Heri instruks angående embedslægenes forpligtelse til at modarbejde smitsomme sygdomme, og om hvorledes de skulle forholde sig ved udbrydende epidemier. Jvf. note 6 under sundhedsvedtægt og sundhedskommissionen. Johs. Møller: Den civile medicinallovgivning 4 (1882) 333.

jeg tillader mig at formene, at Billighed og Retfærdighed næsten altid maae tale derfor, og i det nævnte specielle Tilfælde i høj Grad gjør det, paa Grund af Familiens Trang. — Da her imidlertid *handles om et Principspørgsmaal*, som baade jeg og sandsynligvis ogsaa det ærede Raad ikke har fuld Klarhed paa, vilde jeg meget ønske, at Ministeriets Anskuelser maatte blive indhentet«.

Den saaledes fremstillede Sag synes mig, illustrerer ret godt de Vanskeligheder, som en Embedslæge har, for at kunne opfylde sin Pligt. —

1886

I det afvigte Aar har jeg ikkun i eet Tilfælde paa Kommunens Regning beordret *Desinfektion af Husrum, samt Beboernes Udflytning*, nemlig paa Grund af en i Ejendommen udbredt Tyfusepidemi, hvorunder i faa Dage 13 Personer bleve angrebne. Men efter disse Foranstaltninger blev Ingen angreben.

1890

Jeg vil dernæst med et Par Ord i al Almindelighed omtale *Desinfektionsvæsenet*, Afvaskning, Skuring og Udluftning, kort Renligheds-Foranstaltninger anseer jeg for det vigtigste, thi under de almindeligste Forhold i det praktiske Liv vil en hvilkensomhelst Desinfektions-Methode blive i høj Grad mangelfuld, og det er næsten en Umulighed at udføre den efter Forskrifterne; det strander paa Isolationens Vanskelighed, paa den personlige Mangel paa Tid hos de Sagen interesserede Husbeboere, paa en naturlig Uvillie imod en Ordning, der dels ofte skader Sagerne, dels altfor hyppigt ikke frembringer det forønskede Resultat, og det strander endvidere paa Udgifterne, samt fremfor Alt paa Forholdene, thi hvorledes skal forholdes med Værelser, rettere Kamre, hvis Gulve ere opslidte, halvraadne eller med store Aabninger imellem de maa-ske engang sammenpløjede Brædder, og hvad vil al Desinfektion hjælpe naar f. Ex. baade i de offentlige og private Skoler Gulvenes Fejning og Vaskning, samt Bordenes og andre Møbblers Afpudsninger i højeste Grad forsømmes og kun foretages 1 Gang ugentlig eller endog langt sjældnere. Her er efter min Mening det svage Punkt, nemlig at der ikke fra det Offentliges Side, sideordnet Desinfektions-Foranstaltninger, er givet den Slags nødvendige Paabud og Instruktio-ner. —

Det ligger nær at indsee, at mange Slags Smitstoffer, f. Ex. Scarlatinas Afskalling, kunne samle sig paa de nævnte Steder, og at derfor Skolerne, kunne danne Arnesteder for Sygdommens Udbredelse. Thi selv om den hensigtsmæssigste Anordning udgaaer til Forældrene om at holde deres Børn fra Skole saalænge der er Smitte i Hjemmet, vil det alligevel ikke kunne undgaaes, at undertiden Børn have Sygdom uden at denne endnu kjendes, og om Skarlagensfeber f. Ex. gjælder det, at den kan have været tilstede i umærkelig Grad, og først giver sig tilkjende under Afskallingen, osv. osv. — Det er ikke nok at paabyde, men det er nødvendigt at kontrollere Paabudenes samvittighedsfulde Opfyldelse. Da jeg i de sidste Par Aar har foranstaltet Desinfektion udført i

flere Hundrede Beboelses-Lejligheder, kan jeg støtte mig til en større Erfaring, og gjør jeg derfor opmærksom paa, at det har sin store Vanskelighed med denne Sag, der i en stor By som Aarhus betinger, foruden et oplært Personale, en Overopsynsmand, men de dermed forbundne ikke smaa Udgifter vil vort Byraad vistnok kun nødigt indgaae paa. —

Kontrol med virksomheder og næringsmidler

Samtlige sundhedsvedtægter for Århus købstad fastsatte kontrol med næringsveje, hvis udøvelse kunne skade den offentlige sundhedstilstand. Kontrolleret var efterhånden en lang række virksomheder som f. eks. garverier, skindtilberedning, slagterier, cementbrænderier, fiskebløderier (udblødning af tørfisk), røgerier, salterier, lysestøberier, sæbesyderier, kemiske fabrikker og mange andre former for fabrikationer, hvis tilvirkning og bearbejdelse medførte affald i større mængder, udvikling af skadelige luftarter eller betydelig stank. Virksomhederne var underkastet sundhedskommissionens forskrifter, og en del af dem blev henvist til anlæggelse uden for byen.

Kontrollen med næringsmidler udvidedes stærkt i perioden. Næringsmidler, der var skadelige for sundheden, måtte ikke sælges, og sundhedskommissionen skulle foranstalte jævnlig kontrol, ligesom den skulle tilse, at tilbørlig renlighed iagttoges på udsalgsstederne. Særlig efter århundredskiftet tog udviklingen fart. I sundhedsvedtægten af 1901 er reglerne for kontrol med bagerier og brødsalg m. m., slagtning og forhandling af kød m. m. samt mejerier og mælkeudsalg m. m. meget detaljerede med nøje forskrifter om lokalernes indretning og renlighed, arbejderne sundhed, påklædning og renlighed og arbejdsredskaber. Mere specielt fastsloges det for kød bl. a., at slagtning kun måtte foregå på offentligt slagtehus, og at kødet skulle underkastes dyrlægekontrol. Ved tillæg til sundhedsvedtægten i 1904 om kødkontrol og i 1907 om mælkekontrol, iværksat fra 1909, førtes levnedsmiddelkontrollen et meget væsentligt skridt videre¹.

1. Århus byråds forh. 1878 tillæg S8 ff, 1887 tillæg 15 ff, 1901 tillæg 32 ff, 1904 tillæg 44 ff, 1906—07 C 7, 1909—10 A. 37, 54.

1862

For Sundheden skadelige Næringsmidler. Der er forefaldet et Par enkelte Tilfælde med fordærvede Næringsmidlers Falholdelse paa Torvene, som ere paa-talte.

1879

Næringsveje, som kunne ansees skadelige for Sundheden, blive efterhaanden alt mere henviste til Byens Udkanter. Den hidtidige *Kontrol med Næringsmidler* har været meget mangelfuld, navnlig for Kjødsalgs Vedkommende, hvad der ogsaa i sig selv er en vanskelig Opgave hvor offentlige Slagterhuse mangle, og desuden har den hidtil normerede Politistyrke været for ringe til at overkomme Alt. Kun i 1 Tilfælde er min Mening æsket paa dette Omraade, nemlig i Anledning af et Pøsefabrikat af mistænkeligt Udseende. —

Den tidligere jævnlige *Kontrol med Bagernes Kornoplæg* er ophørt efterat disse her paa Stedet finde deres Regning ved at købe Melet hos Grossererne. Hvad Rugmelet angaar, saa er den største Part heraf i Reglen af indført øster-

søisk eller russisk Rug, en Kornsort som oftest af en ringere Beskaffenhed en vor danske Rug, men fordi samme er soltørret, bedre til Bagning. Grossererne kunne købe den billigere end dansk Rug, som de imidlertid ogsaa opkjøbe, alt om Efteraaret, hvorefter samme for største Delen forsendes til Udlandet, hvor den bliver tørret paa dertil bekvemmere Maade end vi ere istand til. Det meste Brød her, saavel som vistnok i alle større Stæder, plejer derfor at blive bagt af russisk Rug med Tilsætning af dansk. Paa Grund af det i Danmark fugtige Aar 1879 var den indavlede Rug de fleste Steder meget fugtig, og har derfor selvfølgelig været endnu mindre brugelig end sædvanlig til Bagning, og mindst til Bagning af Sigtebrød. Secale¹ var i 1879 stærkt tilstede i dansk Rug, men jeg har kun fundet lidt deraf i den indførte Rug. For endeel Aar siden, da vor egen Rug anvendtes mere til Brød end nu, erindrer jeg, at der har været megen Secale tilstede, uden at derfor Cardialgi² eller andre værre Symptomer ere blevne iagttagne, hvilket jeg har troet betød, som det af Under søgere er paastaaet, at Secalens giftige Virkninger i de fleste og navnlig fugtige Aaringer egentlig kun ere tilstede nogen Tid forinden Rugen modnes. —

I therapeutisk³ Henseende har jeg kun liden Tillid til Midlet, naar jeg skal slutte fra min i sin Tid hyppige Anvendelse deraf. —

1880

Kontrol med Næringsmidler, særlig med Kjøds Forhandling, har hidtil, saavidt Lovgivningen tillader, været Politiet alene undergivet. I et Par Tilfælde ikkun er mit Skjøn bleven æsket, betræffende saakaldte *Cervelat-* og *Leverpølser*, som her paa Stedet laves af flere Slagtere. En stadig Kontrol med disse Tillavningssteder synes meget nødvendig formedelst den medfølgende Urenlighed og Raadenhed samt Ingredientsernes Beskaffenhed.

For Sundheden skadelige Næringsveje, navnlig Slagterier, blive efterhaanden ved Sundhedskommissionens Foranstaltninger henviste til Byens Udkanter, og overhovedet søges Ulemperne ved de forskjellige Fabrikationer indskrænkede saavidt muligt ved Anvendelse af almindelig Reenlighed, Udskyllinger, Ventilation, Trækskorstene, o.s.v.

1881

Efterat jeg i Efteraaret havde haft endeel Patienter, navnlig Børn, lidende af Maveonder, og *der ofte af de Fattige var blevet klaget over det Rugbrød, hvormed de bleve forsynede fra Fattigvæsenet*, havde jeg min Opmærksomhed henvendt paa denne Omstændighed. Da jeg derefter tilstrækkeligt havde overbevist mig om, at det saaledes fra Fattigvæsenet leverede Rugbrød som oftest var meget daarligt, havde en ubehagelig Smag og var slet bagt, sandsynligvis

1 Secale ∅: Secale cornutum, en giftig art af meldrøjesvamp på rug, som kan fremkalde alvorlige forgiftninger (Ergotisme).

2 Cardialgi ∅: Trykken for brystet og mellemgulvet, der kan være begyndelsessymptom for Ergotisme jfr. note 1.

3 Therapeutisk ∅: i helbredsmæssig henseende.

fordi dets Bestanddele ikke tillod en god Æltning af Dejgen, saa henvendte jeg mig i Skrivelse af 3 Novbr derom til Udvalget for Fattigvæsenet. Leverandøren fik vel et skarpere Tilhold, og Brødet blev noget bedre, men var ikke tilfredsstillende, hvorfor jeg i det indeværende Aar 1882 foretog yderligere Skridt for at forskaffe de Fattige sundt Brød, men Resultatet deraf, som endnu ikke er afsluttet, vil jeg først kunne meddele i det følgende Aars Beretning.

1882

I min Beretning for det afvigte Aar 1881 omtalte jeg, at *det Rugbrød, som der her blev leveret til Byens Fattige, i den senere Tid ikke havde været godt*, og at jeg havde indledet Forhandlinger med Byraadet for at opnaa en Forandring heri, hvortil jeg i Skrivelse til samme, af 7de Marts knyttede følgende Bemærkninger: Da Rugbrød er de Fattiges vigtigste Næringsmiddel, og dersom det er af mindre god Beskaffenhed dels ikke er tilstrækkeligt nærende, dels er skadeligt, saa skal jeg gjøre opmærksom paa, at det er i Kommunens velforstaede Interesse at forskaffe de Fattige det bedst mulige Brød. Dette tror jeg ikke let kan opnaaes ved at udbyde Leverancen til Licitation, af Grunde, som ere saa indlysende, at jeg neppe behøver at dvæle derved, og denne min Henstilling gaaer derfor ud paa, at Byraadet for Fremtiden lader de Fattige under Fattigvæsenet forsyne med Brødkort, hvorefter disse kunde kjøbe Brødet hos enhver Bager, som maatte være villig til at indgaa en Forpligtelse i saa Henseende med Kommunen. Jeg tvivler ikke paa, at jo alle Bagere ville være villige dertil, samt villige til at give Rabat, ligesom de gjøre det i deres Udsalgssteder. Paa denne Maade synes jeg, at man kommer ud over alle Vanskeligheder, ihvorvel utvivlsomt Udgifterne derved ville blive noget forøgede. Jeg kan ikke noksom fremhæve Betydningen af godt Brød som Næringsmiddel, og jo bedre det er bagt, og af jo bedre Bestanddele det bestaaer, desto lettere er det at fordøje. Er det slet bagt, ere i Reglen dets Bestanddele ogsaa slette, eller, paa anden Maade udtrykt: ere Bestanddelene slette vil det i Reglen ikke kunne bages godt, og medens det under saadanne Omstændigheder optager meget Vand i sig, bliver det tungt, og taber derved i Næringsværdi i Forhold til Vægten af godt Brød. — Skjøndt det plejer at være let at kjende, om Brød er godt og godt bagt, bør Synet dog udføres forsvarligt af derpaa kyndige Folk, hvilket jeg fremhæver for det Tilfælde, at Byraadet alligevel maatte beslutte, at lade den hidtidige Fremgangsmaade bestaae. Men jeg foreslaaer indtrængende, at man bryder med dette Princip, thi for at de Fattige ikke skulle være altfor svage til deres Arbejde, eller de opvoxne Børn ikke skulle blive altfor skrøbelige, bør idetmindste det Rugbrød, som de spise, være godt. —

Med Licitations-Principet vilde Byraadet imidlertid ikke bryde, men foretog enkelte Forandringer i det hidtil bestaaende, saa at Sagen omsider kom i nogenlunde god Orden, og Brødet er nu godt — saalænge det varer — men Lovgivningen er ikke betryggende paa dette Omraade, og i den Tid som med-

gaar medens langvarige Oplysninger gives og Forhandlinger staae paa, hænder det let, at de Fattige vedblive at faae daarligt Brød. —

Det er derfor jeg har omtalt denne Sag noget vidtløftigt, thi, dens Vigtighed uagtet, kan en Distriktslæge ikke her formaae at opfylde sine Pligter i Henhold til sin Instrux, saalænge han ikke er udrustet med større Myndighed end hidtil. —

1888

Tilsynet med Levnetsmidler, der, som alle vegne her i Landet, er meget mangelfuldt, faaer særligt sin Betydning ved *Kjødsalg*. Forskjellige Anskuelser raade hos vore Dyrslæger, og medens f. Ex. en enkelt af dem kasserer alt Kjød af et bevisligt tuberkuløst Kreatur, mener andre, at naar den tuberkuløse Proces kun viser sig for Øjet med Afsætninger paa Brysthinden, bør Forkroppen kasseres, medens der ikke er tilstrækkelig Nødvendighed for at ogsaa Bagkroppen bliver det! — Orden paa disse Forhold vil umuligt kunne komme, forinden der anlægges et offentlig *Slagtehus* med behørig Kontrol. Her burde efter min Opfattelse, alle Kreaturer slagtes, hvis Kjød skulde forhandles i Aarhus, altsaa ikke blot Byens Slagteres men ogsaa alle Landforhandlers Kreaturer. — Først da ville Landboerne faae Øinene aabne for Nødvendigheden af at have heelt andre Stalde, nemlig tørre, lyse og luftige, end deres nuværende, som paa Grund af deres Fugtighed, Lummerhede og Mangel paa Ventilation foraarsager Tuberkulose hos hvert 2det eller 3die Kreatur. — —

1889

Den tyfoide Feber, som er opført med 145 Tilfælde, og har haft 9 Dødsfald, var i Reglen ikke ondartet. Tilfælde af samme indtraf spredte rundt om i hele Byen, uden at der dannedes egentlige Foci for Sygdommen. Vore forbedrede hygiejniske Forhold her paa Stedet — formedelst Vandværket og Afløbets Ordning — hjælpe sandsynligvis ret godt til Forebyggelse af denne Sygdoms stærke Udbredelse, saaledes som den tidligere har fundet Sted, men det bliver dog endel tvivlsomt, om alligevel ikke den hertil fra Landet indførte Mælk undertiden kan have Skyld i flere af Tilfældene, som ere indtraadte. Jeg antager, at Mejeriforholdene, særligt Fællesmejerierne, ikke alle vegne ere ønskeligst indrettede, og at Lovgivningen fremdeles burde paakaldes, saa at i Henseende til Udsalg fra bestemte Steder i Kjøbstæderne af Mælkeprodukter indførte fra Landet, til enhver Tid maatte kunne forbydes foreløbigt, naar Sundhedskommissionen fandt det nødvendigt.

1902

Det Felt, paa hvilket Vedtægtens Bestemmelser overholdes med størst Nøjagtighed og Konsekvens, og hvor der ogsaa findes et regelmæssigt systematisk Eftersyn, er utvivlsomt Kødkontrollen. Alle Pølsefabrikker i Byen inspiceres hyppigt af Slagtehusinspektøren, og ingen Tilladelse til at fabrikere Pølser gives, uden at Sundhedskommissionen har efterset Lokaler o.s.v.

Da der en Gang i Sommerens Løb fandtes Trichiner i et Svin, af hvilket der bl. A. skulde laves Pølser i Slagtehusets eget Pølsemejeri, — af hvilken Grund det var blevet trichinundersøgt —, blev det af Sundhedskommissionen henstillet og af Byraadet uden Tøven vedtaget at gøre Trichinundersøgelse obligatorisk for alle paa det offentlige Slagtehus⁴ slagtede eller ved Kødkontrollen synede Svin. At udstrække Kontrollen til Svineaffald, der indføres fra de større Svineslagterier, eller til indførte røgede og saltede Varer, lod sig ikke gøre; men der er i alt Fald opnaaet, at det Kød, der forsynes med officielt Stempel for at være sundt, ogsaa er underkastet en saa nøjagtig Undersøgelse som muligt. At man skulle kunne paadrage sig Trichinose ved at spise Kød, som er garanteret »fuldstændig sundt«, er i og for sig en Meningsløshed.

Slagteriffaldet er Kød, for hvilket der er mindre Garanti, men hvis Indførsel man af Opportunitetshensyn ikke kan nægte. Der er i øvrigt ogsaa mindre Fare for, at det af mindre Stykker bestaaende Affald ikke skal blive gennemstegt eller -køgt ved Tilberedningen.

Mælkekontrollen, — nok saa vigtig som Kødkontrollen, staar desværre paa et langt lavere Trin. Sundhedsvedtægtens skitserede Bestemmelser⁵ om Mælkeproduktion og Handel er ikke undergaaet nogen Udvikling — vi venter ogsaa til Dels paa, i hvilke Retninger Københavns Kommune vil vise os Vej. Mælkebutikkerne, — hvor Mælk alene forhandles —, ere gennemgaaende tilfredsstillende med Hensyn til Udstyrelse og Renlighed, ialt Fald i glædelig Fremgang; men Gadesalget fra Vogne drives ofte under lidet tiltalende Former. Byens Forsyning med Mælk sker dels ved direkte Import fra omliggende Gaarde ved Mælkevogne og Gadesalg, dels gennem Mejerier i Byen; — der er navnlig 3 større saadanne⁶, der modtage Mælk fra Landet, bearbejde og sælge den, navnlig ved Butiksalg. Disse Mejerier ere ogsaa ret tilfredsstillende. Koholderier i Byen ere ikke talrige. Hvad det skorter paa, er Kontrol med Leverandørerne, særlig med Hensyn til Renlighed i Staldene, ved Malkningen og under Transporten. De er udenfor Sundhedsvedtægtens Omraade, og Mejerierne i Byen ere altfor afhængige af dem. Endvidere er det en stor Fejl, at Mælk (og Mælkeriprodukter) maa føres sammen med andre Varer i Butikker ikke særlig og alene bestemte til Mælkehandel. Det burde ligesaa lidt som for fersk Køds Vedkommende — ja endnu mindre — være tilladt.

4 Offentlige slagtehus: Oprettet efter byrådsbeslutning af 1. marts 1894 og færdig til brug den 1. sept. 1895. Det første slagtehusudvalg valgtes i begyndelsen af 1896. ÅgT IV, 91.

5 Sundhedsvedtægt 1901 §§ 61—65 i Århus byråds forh. 1901, tillæg 45, der indeholder regler om sundhedskommissionens godkendelse af pladsen og plan for mejerier, kontrol med udsalgssteder, definitioner af mælk, fløde, kærnemælk og valle, forskrifter vedrørende mælkeflasker, mælkespande o. l., påbud om de ved mælkehandelen beskæftigede personers renlighed og sundhed, om ophængning af disse bestemmelser i sundhedsvedtægten i mælkeudsalget og på mælkevognen samt om sundhedskommissionens pligt til hyppige undersøgelser af den falbudte mælk.

6 Mejerier i Byen; — der var navnlig 3 større saadanne: Nemlig: De forenede mejerier, kontor Søndergade 3. Frederiksbjerg mejeri, Jærgergårdsvej 16 og Sct. Pauls mejeri, Sct. Paulsgade 4. Århus vejviser 1902, 42.

1903

En mindre, men ret vigtig Bestemmelse er indført i Sundhedsvedtægten⁷ (dog først stadfæstet af Ministeriet i Januar 1904), nemlig at saltet og røget Svinekød, som indføres til Forhandling, skal underkastes Undersøgelse for Trichiner. Der er nu kun tilbage Affald fra Svinelagterier, hvoraf der indføres ikke ringe Mængder, som ikke bliver undersøgt for Trichiner. At saadant Affald kommer i mindre stykker, som ved Tilberedningen lettere bliver gennemstegt eller kogt kan berettigge Undladelsen af denne Undersøgelse, hvis Gjennemførelse vilde støde paa alt for store Vanskeligheder, sandsynligvis umuliggøre Indførelsen af dette for Smaafolk navnlig værdifulde Produkt.

1904

I Aarhus Sundhedsvedtægt er i det forløbne Aar følgende Bestemmelser indført:

»Svinekjød, som indføres i røget eller saltet Tilstand, maa ikke findes i Forhandlerens Udsalgslokale eller paa anden Maade falbydes her i Byen, forinden det paa den herværende Kjødkontrolstation⁸ er underkastet en Undersøgelse for Trikiner og befundet frit herfor. Efter Undersøgelsen, der betales efter en af Byraadet fastsat Taxt, forsynes Kjødet, i Tilfælde af at ingen Trikiner er fundne, med et særligt af Byraadet bestemt Mærke, i modsat Fald kasseres det som utjenligt til Menneskeføde.«

I Henhold til denne Bestemmelse er siden 1ste Maj 1904, da den traadte i Kraft, bleven undersøgt 6199 Stk. indførte amerikanske røgede eller kun saltede Skinker og deraf fundet Trikiner i 15 Stk., 1514 amerikanske ligeledes behandlede Svinefileter og deraf fundet Trikiner i 1 Tilfælde; endvidere er der i 7249 Stk. indført dansk Spæk til Pølsefabrikation (med 1ste Klasses Stempel fra Kjøbenhavns Kjødkontrol) fundet Trikiner i 5 Stk. —

Første Gang Trikinerne fandtes i en amerikansk Skinke, blev der gjort Forsøg med at fodre Rotter med det trikinholdige Kjød, da Forsøgsdyrene nogle Dage efter Fodringen blev dræbte, fandtes talrige levende Trikiner i deres Tarmkanal, altsaa fremgik det til fulde, at den Behandling, der er givet det importerede Flæsk, ikke dræber disse Snyltere.

I de 2 Aar den obligatoriske Trikinundersøgelse ellers har været gældende her i Byen, er der paa det offentlige Slagtehus slagtet c. 18000 Svin og heriblandt fundet Trikinose 3 Gange. De 2 Tilfælde stammede fra Svin fra mindre Boelssteder ude paa Landet, hvor der kun holdtes et Par Svin, kun det 3die fra en større Gaard havde i en Periode af sit Liv levet under Forhold, der kunde retfærdiggøre Betegnelsen »Lossepladssvin fra Omegnen af en større By«. Samtlige Pølsefabrikker i Aarhus og Slagterbutikker, hvor Pølser tilvirkes, inspiceres til Stadighed af Inspektøren for det offentlige Slagtehus, som udfører c. 45

⁷ Sundhedsvedtægt 1901 § 56. 1. Århus byråds forh. 1904, tillæg 41.

⁸ Oprettet samtidig med slagtehuset 1/9 1895.

Den forbilledige slagterbutik ved århundredskiftet.
Fr. Hasles butik, Lille Torv 6 (nu hjørnet Lille Torv 1, Klostertorvet).

»Danske Byerhverv« 1904.

Inspektioner om Maanednen. Derved bødes der noget paa den Mislighed, at Pølsers og andre lignende Produkters Tilvikning overhovedet er tilladt andre Steder end paa Slagtehusets eget Pølsetilvirkningssted, paa hvilket gennemsnitlig c. 20 af Byens Slagtere fabrikere deres Pølser.

Paa den øvrige Næringsmiddelkontrols Omraade er der ikke skeet nogetsomhelst Fremskridt, navnlig ikke paa Mælkekontrollen, som dog staar paa et temmelig uudviklet Standpunkt. En større Mælkeforretning og en større Gaard i Omegnen har hver for sig indført en Kontrol med Børnemælk i Lighed med de større Mælkebedrifters i Kjøbenhavn, altsaa med en kontraktmæssig uafhængig stillet Kontrollkomité og med veterinært, lægekyndigt og almindeligt hygiejnisk Tilsyn med Besætning, Stald, Materiel, Malke og Mejeripersonale paa Produktionsstederne, hvorfra Mælken leveres paa Flasker i raa Tilstand til en Pris af 18 Øre Potten. — I øvrigt er der indbragt et Forslag til Sundhedskommissionen om Indførelse af almindelig paa lignende Principper (sagkyndigt Eftersyn lige fra Stalden til Udsalgsstedet) baseret Mælkekontrol for al Mælk, som i Salgsøjemed indføres i Aarhus. Først ved en Ordning, der mere eller mindre strængt gennemført gik i den nævnte Retning, vilde Mælkekontrollen naa op paa Højde med Kjødkontrollen, for hvilken den i Betydning ikke staar tilbage, snarere maa den siges at være af større Vigtighed. — Forslaget, der mødte megen Sympathi i Byraadet, er indsendt til Ministeriet med Spørgsmaal

om, hvor vidt en saadan Ordning kan forventes at faa Approbation. En i Anledning af Forslaget foretagen Undersøgelse af den Mælk, der forhandles her i Byen, viste for flere Mælkeprøvers vedkommende navnlig saadanne, der stammer fra Gadesalg fra Vogne, ikke ubetydelige Mængder af Smuds. Ved Kimtællinger fandtes i Handelsmælk fra c. 12000 til over 22 Millioner Kim pr. Kubikcentimeter, et af de højeste Tal stammer fra pasteuriseret Mælk fra et større Samlemejeri paa Byens Grund.

1907

Maj 1907 traadte i Kraft et Tillæg til Sundhedsvedtægten angaaende Mælk og Mælkehandel⁹. Den strikte Overholdelse af en saadan Vedtægt er paa Grund af de mangfoldige Produktions- og Salgssteder og manglende organiseret Tilsyn, (her som paa mange andre Omraader mangles tilstrækkeligt Sundhedspoliti eller andre kyndige sanitære Opsyn), ikke altid let. — Imidlertid er der bl. a. dog opnaaet: At saakaldt Børnemælk, der her i Aarhus kun sælges fra 2 Forretninger, er en bestemt defineret Vare, svarende til bestemte Fordringer og underkastet Kontrol. For Børnemælksbesætninger fordres der 2 Gange om Maaneden Dyr lægeattest til Sundhedskommissionen. En Del Udsalgssteder, som var absolut uegnede til Mælkeforhandling, er afskaffede som saadanne, og til Udsalgene i det hele stilles der større Fordringer. Gadesalgsvogne, som man desværre ikke kan slippe fri for, er underkastede bestemte Regler, hvad deres Indretning angaar og er under nøjere Kontrol. At Vedtægten gennem Bestemmelsen om, at Sundhedskommissionen til enhver Tid *kan* forlange Oplysning og Dyr lægeattest om al Mælk, der forhandles i Byen, giver Kommissionen Haand i Hanke med Producenterne ogsaa de udenbys boende, er et stort Fremskridt og vil være til Nytte under Epidemiforhold. — Alt i Alt indeholder denne Vedtægt mange gode Bestemmelser og er et godt Grundlag at bygge paa, efterhaanden som Udviklingen gaar i Retning af almindelig offentlig Mælkekontrol.

Paa det offentlige Slagtehus er foretaget Trikinundersøgelser: a) 12844 af Svin slagtede paa Slagtehuset eller indført i frisk slagtet Tilstand: b) c. 4500 af indførte røgede eller saltede Varer, heraf omtrent Halvdelen danske og Halvdelen amerikanske Varer. Trikiner er fundet: i Gruppe a) hos 2 Svin; i Gruppe b) i de danske Varer i intet, i de amerikanske i 9 Tilfælde.

1909

Levnedsmiddelundersøgelser. En mere omfattende Mælkekontrol end hidtil — efter Mønster fra Frederiksberg — er traadt i Virksomhed i Midten af Aaret. Der udtages c. 10—12 Prøver om Dagen, dels af Mælken, som den indføres, dels som den sælges i Byen. Undersøgelserne foregaar paa et paa Kommunens Foranstaltning indrettet, under Sundhedskommissionen sorterende Laboratorium, der tillige er belavet paa lejlighedsvis at kunne udføre andre Levnedsmiddel-

⁹ Århus byråds forhandlinger 1906—07 C. 1. Tillæg til §§ 61—65 af sundhedsvedtægt 1901.

undersøgelser af mindre sammensat Art, hvorimod de mere udviklede Undersøgelser, bakteriologiske Undersøgelser af mere speciel Art, foruden Vand — Luft — Jordbunds og lignende Analyser som Regel udføres paa Quists analytisk-kemiske Laboratorium her i Byen. —

Mælken undersøges kemisk og mikroskopisk. — Af en kortfattet Indberetning ved Aarets Slutning fremgaar, at der 20/7 — 30/12 var undersøgt 1691 Prøver, deraf 1) 1033 Mælk, som den indføres til Byen — til Mejerierne eller til direkte Salg, 2) 534 pasteuriseret Blandingsmælk, som den indgaar fra Mejerierne og sælges i Byen, 3) 124 Fløde. — Af 1) viste 204 Prøver rigeligt Bakterieindhold, Bakterier, der maatte tydes som pathogene, mere end tilladeligt Smudsindhold, daarlig Udseende og Lugt. Ved i den Anledning afkrævede Dyr lægeattester konstateredes i 42 Tilfælde Yverbetændelse i Besætningerne, i nogle Tilfælde Tuberkulose — spec. Yvertuberkulose, Børbetændelse¹⁰ og Diarrhoe, i alt paa-vistes Sygdom hos c. 80 Køer. Mangelfuld Renlighed og uheldige Staldforhold paa-taltes. — I den som Børnemælk falholdte Mælk er der nogle Gange fundet ondartede Bakterier — en forlangt Extra-Undersøgelse af Dyr læge (foruden den regelmæssige hver 2den Uge) havde konstateret Yverbetændelse hos nogle Køer, hvis Mælk strax tilbageholdtes, og Køerne isoleredes.

Enkelte Gange er der i Mælken fundet for ringe Fedtindhold, og den som pasteuriseret solgte Mælk har enkelte Gange vist sig ikke at være det, en Gang har dette været Genstand for retslig Tiltale. — 5 Gange er der paa-vist Stivelses-stoffer tilsat til Fløde.

Hvis man kan se noget Resultat i den korte Tid Mælkekontrollen har været i Virksomhed, saa synes det, som om pathogene Bakteriers Tilstedeværelse i Mælken er bleven sjældnere; med Hensyn til Smudsindhold i den Mælk, der indføres til Mejerierne i Byen er der neppe sket væsentlig Forbedring. Det mangler paa Sands for Renlighed i Stald og ved Malkning fra Producenternes Side. — Man maa dog haabe, at Kontrollen i det lange Løb vil virke ogsaa i denne Henseende.

Nye Regulativer for Koholderi paa Byens Grund og nødvendige Ændringer i Sundhedsvedtægternes Bestemmelse for at sikre Overholdelsen af de Paalæg som gives i Henhold til Kontrollen er under Udarbejdelse.

Ved *Kødkontrollens* Trikinundersøgelser er fundet
i 12541 stk. ferske danske svin 0 Tlf. m. Trich.
i 668 stk. salt dansk Spæk 0 Tlf. m. Trich.
i 1281 stk. amerik. Spæk og Skinker 11 Tlf. m. Trich.

10 Børbetændelse ☉: betændelse i koens livmoder.

Afløb, renovation og vandforsyning

Afløbet af såvel regnvand som spildevand fandt i det gamle Århus vej gennem de primitive rendestene til å, hav, eller hvor det kunne ende. På grund af bykernens lave beliggenhed blev spildevandet ofte stående og afsatte slam, ligesom de mindre bækløb gennem byen opfyldtes af alle slags urenheder¹.

Endnu i 1840'erne var der mødding i hver gård, og enhver lille familie holdt et svin. En gang om året kom natmændene og kørte møddingen bort. Hunde, katte, rotter, ænder og gæs snaskede rundt i rendestene og gadens snavs. I 1854 klages der over stinkende oplag af svineføde, som lå og rådnete på møddingerne. Natrenovationen kunne besørges for folk mod betaling; men bortskaffelsen af renovationssnavs voldte jævnligt vanskeligheder. Koleraårene 1853 og 1859 bragte lidt forbedring i forholdene. Svinehold blev forbudt i byens indre kvarterer, og dræning på særlig udsatte steder påbegyndtes. To gange egentlig skulle skraldevognene føre fejeskarn bort; først i 1859 blev det foranstaltet, at en vogn daglig kørte omkring i byen og modtog fejeskarn og skrald fra fattige mennesker til bortskaffelse for kommunens regning. I 1863 befalede sundhedskommissionen i overensstemmelse med sundhedsvedtægten, at byens gader 3 gange egentlig skulle fejes rene, og rendestene udskylles².

Omkring midten af det 19. årh., efter sundhedstilsynets ordning, begyndte man imidlertid at udføre spredte dræninger; dermed begyndte kloakeringen i Århus. Ledningerne udmundede dels i åen, dels i havnen og i strandkanten. Udbygningen skete lapvis og uden plan, og med byens vækst kunne efterhånden hverken åen eller havvandet langs kysten opspæde spildevandet i tilstrækkelig grad. Først i 1909 vedtog byrådet en samlet kloakplan med afskærende hovedledninger og udpumpning på dybt vand i bugten. I 1915 var anlægget i det væsentlige afsluttet³.

Drikkevandet blev fra gammel tid hentet i gravede brønde i ejendommens gårde, på grund af den manglende kloakering et yderst uheldigt forhold. Til trods for dette kom Århus ret sent i gang med anlæggelse af et vandværk. Vandværket ved Ceres, der var baseret på filtreret vand fra åen, anlagdes i 1872. Da vandet alligevel efterhånden viste sig ikke at være friskt nok og epidemimæssigt ikke helt pålideligt, lod byrådet i 1898 udføre boringsanlæg ved Stautrup, for at vand herfra kunne føres ind til vandværket. Arbejdet fuldendtes i 1902⁴.

1. AgT 2, 441. — 2. AgT 2, 439 f. — 3. AgT 2, 441 ff. — 4. AgT 2, 444 f.

1862

Vandforsyningen. Vandet dvs.: Drikkevandet, findes i tilstrækkelig Mængde og af god Beskaffenhed i den største Deel af Byen; dog maa herfra undtages den sydøstlige Deel af Byen, bestaaende af Frederiksgade, Søndergade, Østergade, Fredensgade, den sydlige Deel af Mindegade og en Deel af Fiskergade,

hvor Vandet paa nogle Steder er daarligt, paa andre Steder kun findes i ringe Mængde. Med Hensyn til offentlige Brønde har Commissionen ikke fundet Anledning til at foreslaa Anbringelse af nye offentlige Brønde. Hvor der har været Mangler eller Feil ved private Brønde, er det blevet paataalt og Manglerne ere afhjulpne.

Afløbets Ordning. Sundhedscommissionen har foranlediget bestemt, hvilke Afløbsrender, der maa betragtes som offentlige og hvilke der maa ansees som private. Derimod er Afløbet ikke ordnet paa nogle Steder, saaledes i Nørregade, hvor der findes flere Steder, hvor Afløbet er meget daarligt indrettet, men hvor de locale Forhold have lagt mange Vanskeligheder iveien derfor. Commissionen har søgt at overholde, at Afløbsrenderne, baade de private og de offentlige, ere rensede, uden at det derfor kan paastaas, at de altid have været saa regelmæssigt rensede, som det kunde ønskes.

Den offentlige Reenlighed. Ved bestandig at paasee, at Gader og Torve reenligholdes, og ved gjentagne Paamindelser til Byens Borgere, hvem det paa-hvilede at feie og holde Gaderne rene, har Sundhedscommissionen sørget for at gennemføre de i saa Henseende givne Forskrifter, men meget er der og har der været tilbage at ønske, da en stor Deel af Borgerne ikke have Sands for eller bryde sig om, at Gaderne holdes rene, og det kun ved ideligt Eftersyn og Paataale er muligt at bevæge disse til at gjøre deres Pligt. Det vilde vistnok være hensigtsmæssigt, om Politiet i denne Henseende hjalp til, f. Ex. ved Multer, at faae Vedkommende til at opfylde de til dem stillede Opfordringer. Saalænge der ikke indrettes en offentlig Gaderenovation, der udføres af faste Contrahenter, vil den offentlige Reenlighed ikke kunne controlleres med den Assistance, Sundhedscommissionen har til sin Raadighed, ligesom det heller ikke i sanitær Henseende er at anbefale, at Gaardeierne skulle føre Snavset fra Gaderne ind i deres Eiendomme, ligesom ogsaa de Vogne, der skulle passere Byens Gader for at optage Ureenlighederne fra Husene, ere meget svagt repræsenterede. I Byens Hovedgader troer jeg ikke, at disse Vogne eller maaskee rettere den ene Vogn kommer.

§ 6¹ angaaende Møddinger etc. er maaskee den, der er bedst overholdt og gennemført.

Borgbækken² renses, naar det gjøres fornødent, idetmindste 2 Gange om Aaret. Det maa ikke forstaaes saaledes, at den nogensinde er reen; det bliver den aldrig, førend den bliver brolagt i Bunden og paa Siderne.

1 Sundhedsvedtægten af 1861 angav regler for møddingernes placering, indhegning og isolering.

2 Borgbækken = Borrebækken = Borgerbækken, en bæk der havde sit udspring omtrent, hvor Nørrecalle krydses af Munke- og Ny-Munkegade, løb parallelt med Nørre Alle, krydsede Paradisgade og ramte Studsgade ved H. H. Brandts købmandsforretning, dengang købmandsgården »Bækkelund«, hvor den forenedes med Vennelystbækken fra den anden side. Den løb derfra videre under en bro over Studsgade og Mejlgade og ud i havet. Em. Sejr: Gamle Århusgader I (1960) 36—37 og T. W. Honum: Kort over Aarhus kjøbstads bygrund sammendraget og minoreret efter byens matrikelkort 1878—79.

Latrinvæsenet. Mange Latriner ere forandrede og Tøndesystemet³ bleven indført; flere Steder ere de flyttede, hvor Forskrifterne overtraadtes; ved Natrenovationen har der Intet været at mærke, da ingen Klage er indløben desangaaende. Dog gjælder dette kun om den, der udføres af faste Contrahenter. Det har nemlig flere Gange været paatalt, at Private have udført deres Natrenovation ved blot at udkaste den paa Gaderne eller i Aaløbet. Undersøgelser angaaende rette Vedkommende have ikke ført til noget Resultat. En ny Renovationsplads er udlagt efter Commissionens Indstilling af Communalbestyrelsen istedetfor den ved Randers Chaussee beliggende. Den gamle laae indenfor Linien, den nye ligger høiere oppe ad Randers Chaussée (et passende Stykke fra Landeveien), udenfor Grændselinien⁴. Svineholdet er forbudt, ligesom det er blevet paaset, at ingen længere Tids Opsamlen af Svineføde finder Sted. Ved de gamle Kreaturstalde ere de givne Forskrifter skjærpede og ved de nye anlagte er Afløbets Ordning strængt paaseet⁵.

1863

Hvad Aarhus Byes Hygieine angaaer, da staar den endnu i mange Henseender tilbage, men der arbeides med Iver paa at raade Bod paa de mange Ulemper. Den første Anstødssten, der møder, men som imidlertid ikke lader sig overvinde, er Byens Beliggenhed, idet Størstedelen af samme er beliggende langs en af høie Bakker omgiven Aabred og som Følge heraf modtager Byen en stor Deel af Afløbet fra det omgivende høie Terrain. Men denne Byens lave Beliggenhed bevirker tillige et saa ringe Fald i Byens Gader, at Vandet i Afløbsrenderne ofte bliver stillestaaende; herpaa er der i de sidste Aar for en Deel raadet Bod ved bedre Brolægning og Anvendelse af Kinnakulla-Steen til Rendestens-Bund, men disse Forholdsregler vise sig ingenlunde fyldestgjørende, hvor Vandfaldet kun er meget ringe, thi Rendestenene findes ligefuldt ofte fyldte med stillestaaende Vand, og skjøndt Gadefejning og Udskylning af Rendestenene er paabudt 3 Gange ugentlig, er denne Forholdsregel dog heller ikke tilstrækkelig, da Udrensningen ikke kan udføres til samme Tid af alle Beboerne, og Den der feier eller udskyller sidst, bevirker kun saaledes, at Uhumskhederne henflyttes til Naboens Plads og blive her liggende, til næste Udrensning finder Sted. — Gadernes Renligholdelse for offentlig Regning af dertil særligt

3 Tøndesystemet: Et system hvorved den menneskelige latrin direkte eller indirekte opsamles i tønder — i ældre tider af træ, senere af galvaniseret jern, der da med visse mellemrum udskiftedes med rensede tønder af natrenovation, der bortkørte tønderne til en renovationsplads, hvor de tømtes. Til forskel herfra fandtes i ældre tid »grubesystemet«, hvor latrinen udtømtes i murede gruber i gårdene, som da sugedes eller pumpedes op i en beholder på renovationsvognen. I sundhedsvedtægten af 1878 § 21 nævnes: »Latrinhuse skulle være forsynede med fuldkomment tætte og indvendig begede Tønder, omtrent 1 Alen høje og 18 Tommer i Gennemsnit. Disse skulle anbringes paa et fast Underlag bestaaende af Stenbro, Mur eller Beton, og saa højt, at de naa umiddelbart op under Sædet«. Salmonsens XX 9—10, Århus byråds forh. 1878 86.

4 Den daværende bygrænse krydsede Randersvejen lidt nord for Kirkegårdsvej. T. W. Hornum: Kort over Aarhus købstads bygrund, sammendraget og minoreret efter byens matrikelkort 1878—79.

5 Sundhedsvedtægten angav nøje regler for indretning af stalde og afløb herfra.

lønnede Folk vil saaledes være meget ønskeligt og et stort Fremskridt i Byens Hygieine.

Hvad Byens Vandforsyning angaaer, da er der over samme ført store og tildeels grundede Klager; af Sundhedscommissionen blev der derfor i Efteraaret anstillet Undersøgelse af alle Byens Brønde; det viste sig da, at Byen, der har c. 1200 Huusnummere, tæller 668 Brønde; for at faae en bedre Oversigt over Brøndene og deres Godhed, vil jeg skjelne mellem den Nord for og den Syd for Aaen beliggende Deel af Byen. Af de 668 Brønde fandtes saaledes 432 i den nordlige og 236 i den sydlige Deel af Byen, saa at begge Dele maa antages at være forholdsvis lige stærkt forsynede med Brønde. Enkelte Gader ere imidlertid meget ringe forsynede, og af disse skal jeg særlig fremhæve Ridderstræde, hvori aldeles ingen Brønde findes (men for Enden af Gaden findes en offentlig Brønd) dernæst Mindegade med kun 13 Brønde, Fiskergade 47, Frederiksgade 48, den mellem Porten og Graven beliggende Deel af Middelgade 50, Smedegyden, Havgyden og Fægyden med kun 1 Brønd hver og Møllestien med 11 Brønde. — Blandt de 668 Brønde fandtes 106 slette eller mindre gode (: hvor Aarsagen ikke ligge i slet Vedligeholdelse :) altsaa omtrent $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{7}$, og af disse 106 fandtes atter 76 i den sydlige og kun 30 i den nordlige Deel, saa at i den sydlige Deel omtrent $\frac{1}{3}$ i den nordlige derimod kun $\frac{1}{14}$ fandtes slette. I den sydlige Deel fandtes de fleste slette Brønde i Fiskergade, hvor der saa godt som ikke fandtes en eneste god Brønd, dernæst paa Frederiksgade 10, paa Mindegade 8, og i Fredensgade 6; i den nordlige Deel af Byen fandtes de fleste slette Brønde i Aagaden 4, i den nordlige Deel af Middelgaden 4, i Garvergyden 3, Møllestien 2, i Møllegarden 2 og den vestlige Deel af Vester-gade 4. Det viser sig saaledes, at det foruden i den nordlige Deel af Middelgaden navnlig er i de langs Aaen liggende Gader, hvor Vandet er slet, ligesom det ogsaa her af flere af Beboerne er anført, at Vandet i Brøndene falder og stiger med Vandet i Aaen, og at Vandet hyppig er saltholdig. —

For at raade Bod paa denne i hygieinisk Henseende saa betydningsfulde Ulempe, kan det jo ikke nægtes, at en Vandforsyning gennem en Vandledning, der førte godt Vand fra det høiere liggende Oplands Søer til Byen, kunde være ønskelig idetmindste for en Deel af Byen, men det er et saa kostbart Foretagende, at det under de forhaandenværende Omstændigheder næppe engang vil kunne bringes i Forslag. Jeg har derfor i Sundhedscommissionen foreslaaet Anlæggelsen af offentlige dybtgravede Brønde i de enkelte Gader, hvor Vandforsyningen er slet, men hvorvidt det langs Aaløbet er udførligt er endnu ikke undersøgt men af Sundhedscommissionen bestemt til Undersøgelse. — Paa den Bakke, der hæver sig op syd for Byen, er Kirkegaarden beliggende, og man har ved Undersøgelsen af Brøndene særligt haft Øie for, hvorvidt de nærmest Kirkegaarden liggende Brønde, skulle være særligt inficerede, men Undersøgelser har i den Henseende ikke ledet til noget bestemt Resultat; det synes imidlertid at det slette Vand i Brøndene paa den sydlige Side snarere maa have sin Oprindelse fra Aaen end fra Kirkegaarden.

Da Sagen angaaende en Vandforsyning⁶ for Aarhus Kjøbstad sagdes snart at skulle forhandles i Communalbestyrelsen, indsendte jeg til Aarhus Avis et Extract af det Udkast til en Commitebetænkning som findes indført [i] hygieiniske Meddelelser fra 1867—68 med følgende Tilsætning:

»Hertil kan endnu siges at Aarhus ikke har noget godt Navn som sund By, at derfor Mange, som ellers vilde lokkes til at nedsætte sig her ved den smukke og fordeelagtige Beliggenhed, derved lade sig afskrække. Det var saaledes væsentligt Sundhedsforholdene som i 1859 dreve Jernbane-Contoirene⁷ fra Aarhus til Randers, og det vil oftere være Sundhedsforholdene, som drive Nogle bort og afholde Andre fra at nedsætte sig her; og det vil ikke blive anderledes før vi selv forbedre disse Forhold. —

Men, spørger man, kunne denne Forbedring ikke skee paa en billigere Maade, end ved at faa dyr Vandforsyning? Vi see jo dog at Sundhedsforholdene i Randers ere ikke saalidt bedre end i Aarhus, og den har dog ingen forbedret Vandforsyning. Men den er for største Delen bygget paa bakket Terrain, har derfor som anført, gode Fald i Gader og Gaarde, saa at det urene Afløb ikke synker i Jorden, men løber videre. Aarhus er derhos for største Deel bygget paa flad Terrain, har ingen Fald i Gader eller Gaarde, hvorfor en stor Deel af det urene Afløb faaer god Tid til at synke i Jorden, medens Resten løber bort, meest til Aaen, der igjen afgiver en Deel af sit urene Vand til de nærliggende Brønde. Den Deel som synker i Jorden, gaaer deels til Brøndene, deels til Byggegrundene, eller bliver i det overfladigste Jordlag og det under dette i flere Qvarterer i Byen liggende organiske Lag (: Tang, Mosejord :) og fremkalde her forskjellige Gjæringsprocesser, der ere Oprindelsen til mange Sygdomme. —

Aarhus ligger desuden indeklemmt mellem og paa Skraaningen af 2 Bakker, paa hvis Top mod Syd findes Byens Kirkegaard mod Nord de offentlige Møddinger, og paa hvis Leerunderlag den Regn som falder paa Kirkegaard og Møddinger, løber ned mod Aaen og paa Veien passerer en Deel af Byens Brønde og Byggegrunde, til stor Skade for begge. —

Det synes heraf klart at det, for at forbedre Sundhedsforholdene i Aarhus fremfor Alt er nødvendigt at skaffe Vand, som ikke er udsat for de nævnte eller andre urene Tilsætninger, og som er tilstede i saa rig Mængde, at det kan bøde paa det slette Fald i Gader og Gaarde, og bortskylle alt urent Afløb; og før den faaer en Vandforsyning, som tilfredsstiller begge disse Fordringer,

6 Denne indberetning fra stiftsfysikus H. Chr. Weis er et led i den såkaldte vandværkssag, der stod på, hvorfra Århus vandforsyning skulle tages, enten fra Mølleåen eller fra skovbækkene i Marselisborg skov. Den førstnævnte opfattelse, som stiftsfysikus kæmpede for, trængte som bekendt igennem. Århus byråds forh. sagregister 1867—1900, 572. Erik Frederiksen: Aarhus vandværks historie (Østjydsk hjemstavn 1949, 175—86).

7 Formentlig de kontorer, hvorfra forarbejderne til jernbanens anlæg lededes. Disse må have befundet sig på det koncessionerede selskabs arbejdsplads i området mellem Sønder Alle, Ryesgade og Fredensgade. ÅGT II, 85.

Stiftsfysikus Chr. Weis.

Det skyldes Chr. Weis' energiske indgriben, at byens vandforsyning fra 1872 fandt sted fra åen og ikke, som af byrådet projekteret, fra skovbækken syd for byen, der hverken havde tilstrækkelig vandmængde eller var sundhedsmæssigt betryggende.

Foto i Den gamle By.

ville dens Sundhedsforhold neppe forbedres i væsentlig Grad, men dens Indbyggere fremdeles hjem søges af Sygdomme.« —

Sagen hvilede imidlertid hele Sommeren og kom først til Behandling i December. —

Under 3die December har jeg atter fremsendt følgende Erklæring til Aarhus Communalbestyrelse:

»Da jeg af Aarhus Avis har seet at Sagen om en Vandforsyning for Aarhus Kjøbstad af den sidste i denne Anledning nedsatte Committeeer er bleven forelagt Communalbestyrelsen, og at Committeeen har anbefalet til denne Vandforsyning at tage Vandet i nogle Bække⁸ i Marselisborg Skov, foreløbigt i de to som samles til eet Løb ovenfor Silistria Mølle og bruges til dennes Drift; og da jeg tvivlede om, deels at disse to Bække ville kunne afgive et til enhver Tid tilstrækkeligt Quantum Vand, deels at dette Vand er egnet til at anvendes til Drikkevand, saa har jeg ifølge min Instrux § 5⁹ undersøgt de locale For-

⁸ De omtalte to bække er Stampemøllebækken, der løb forbi stampemøllerne Pouls Mølle, Thors Mølle, Nymølle og Varna Mølle og Silistriabækken, der løb forbi Silistria Mølle. Peder Jensen: Marselisborg skovmøller, Århus stifts årbøger 1959, 18—59.

⁹ Instruks af 4/3—1818 § 5. Schous forordninger 1818—22, 30—31.

hold ved de to nævnte Bækløb, der bleve mig paaviste af eet af Committeens Medlemmer Hr. Farver Holm¹⁰. Bækken hvis Vand anvendes til Drift af Dhrr. Bechs Møller¹¹, blev ikke undersøgt, fordi Hr. Holm sagde, at den ikke vilde blive bragt i Forslag til Brug for Vandværket, idetmindste ikke før i en fjernere Tid. —

Min tvivl med Hensyn paa at Silistria Bækken vil kunne levere et tilstrækkeligt Quantum Vand til enhver Tid, er grundet derpaa, at den, ved de af Committeens foranstaltede Maalinger, er fundet at kunne levere mindst 7348 Tdr. i Døgnet, medens Stampemøllebækken fandtes at afgive mindst 8816 Tdr. Men jeg kan fra min Ungdomstid, medens der ved Stampemøllebækken kun fandtes to Møller, nemlig den saakaldte Thorsmølle og en saakaldet Vindmølle nede ved Havet, mindes, oftere at have seet det hele Bækløb og de til Møllerne hørende Damme saa godt som tørre, og andre ældre Folk, som ere fødte eller opdragne heri Byen, og med hvem jeg har talt om denne Sag, have den samme Erindring. Jeg maa derfor antage, at Tilstrømningen til denne Bæk tidligere undertiden er udeblevet, og altsaa muligen igjen vil kunne udeblive, samt at det, at den i afvigte tørre Sommer har havt et saa stort Tilløb, kun viser, at dette ikke er afhængigt af den nævnte Tids Nedslag, men rimeligen betinges fra en fjernere Tid eller af andre os ubekjendte Omstændigheder, for hvis Tilbagevenden vi ikke kunne vide os sikkre. Dersom nu dette forholder sig saaledes med den righoldigere Stampemøllebæk, saa synes mig nok, at der maa være nogen Anledning til at frygte at lignende Forhold med Hensyn til den nærliggende fra samme Bakkerække kommende Silistriabæk, angaaende hvilken jeg ikke har nogen tidligere Kundskab. En Omstændighed, der forøvrigt vil faae en væsentlig Indflydelse paa disse to Bækløbs Vandmasse er den Overrisling, som allerede nu begynder at komme i Gang paa en Deel af de tilstødende Enge, og som, naar den udvides til de øvrige Enge, særligt langs med det nordligste Løb op mod Skaade, vil ved Fordampningen af Vandet gjøre Tilløbet meget mindre.

Disse Forhold have ganske vist en ikke ringe Betydning, da det næppe, som i et af Indlægene yttret, vil blive saa let, at tage sin Tilflugt til Mølleedammen, om det virkelig i Tid skulde vise sig, at man havde forregnet sig. Thi deels vil det da afhænge af Eieren af Møllen, om han vil afgive det, deels vil en saadan Ordning altid tage Tid, og deels er ganske sikkert til den Tid en stor Deel af Byens Brønde forfaldne, saa at Byen da let vil være udsat for en temporair Vandmangel. Det synes mig derfor meget tvivlsomt, hvorvidt der fra disse Bækløb kan ventes et til alle Tider tilstrækkeligt Quantum Vand til Byens Forsyning. —

10 Holm, August Bartholin (1821—1912) ejer af farveriet ved Frederiksbro. Medlem af Århus byråd 1864—81. Rasmus Nielsen: Århus i 1840'erne (1959) 115 og ÅgT III, 90.

11 Samtlige møller ved Stampemøllebækken ejedes af købmand Marius Galten Bech (1784—1863) til brug for dennes kradsuldsvirksomhed. Efter hans død videreførtes de til 1877 af sønnerne Oluf Bech (1830—1905) og Marius Galthen Bech d. y. (1840—1918). Efter dette år flyttedes fabrikationen ind til ejendommen i Borgporten, da dampmaskinen havde gjort vandkraften urentabel. Peder Jensen ovennævnte artikel, jvf. note 8.

Grunden til at jeg frygtede for, at Vandet i disse Bækløb ikke vilde være skikket Drikkevand, var deels det, at det var mig bekendt, at al den Leer som anvendes til Muursteen og Drainrør, som aarligt forfærdiges i de store Teglværker¹² om Efteraaret og om Vinteren slemmes i det nordligste af Bækløbene, deels at jeg nogle Gange havde drukket af det sydlige Bækløb, og fundet Vandet ildesmagende.

Det nordlige Bækløb er over 1/4 Miil langt og for en stor Deel meget smalt neppe 1 Fod bredt, udspringer tæt nedenfor Skaade By, løber igennem en stor Eng, under Odder Chausseen, gennem et stort nyligen opdyrket Stykke Mark, der tidligere bestod af suur Mosegrund med mange Vandhuller og mange store Steen. Derefter løber det forbi de to nævnte Teglværker, og her anvendes Vandet til Slemming af de i næste Sommer forfærdigende Muursten og Drainrør. Tæt nedenfor disse Teglværker overrisler Vandet en stor drainet Eng og løber derefter gennem et langt snævert Dalstrøg deels mellem smaae tildeels sure Engstrækninger, deels mellem Pløieland, deels i Skovterrain, men altid saaledes at det Bækken omgivende Terrain skraaner stærkt ned mod den. Dette Bækløb har mellem Skoven og Teglværkerne 6 Naboer deels Gaardmænd, deels Huusmænd.

Det sydlige Bækløb er henved 1/4 Miil langt og endnu smallere ved det nordlige. Det kommer fra en Mose og løber deels over Mosegrund deels i Pløieland, men den længste Strækning gennem Enge, til hvis Overrisling det anvendes. Paa et Sted gaaer det tæt forbi et Boelsted. Hvor det løber i Pløieland er det kun 6 Tommer bredt. Denne Bæk løber overhovedet i mere fladt Terrain end den anden. Vandet havde paa et Par Steder Afsmag, paa andre ikke. Men jeg lægger ingen Vægt herpaa, da dette afhænger af de locale og temporaire Forhold, og da det har regnet meget i de sidste dage. Dette Bækløb har saamange Naboer, at den Mand, som ledsagede os (: en Mand som er Nabo til det nordlige Bækløb :) ikke kunde angive deres Tal. —

Det var mig ved denne Undersøgelse klart, at begge disse Bække, særligt den nordre, paa de fleste Steder vilde blive inficerede med Møddingvand, naar der henlægges en Mødding paa Skraaning af det Dalstrøg i hvis Bund bækkene løbe, og at dette vil skee selv paa længere Afstand, naar der efter forudgaaet Frost kommer stærk Regn, som udskyller Møddingen og paa den frosne Jord fører Møddingvandet ned i Bækken.

Det var mig endvidere klart, at den Overrisling af de mange smaae og større Enge, som findes langs med Bækløbene, og som endnu kun er i sin Begyndelse efterhaanden vil blive almindeligere og føre en stor Mængde tildeels saadant Plantestof med i Bækkene, deels efterhaanden ifølge fornuftigt Landbrug vil blive forbedret med Spredning af Gjødning i Engrenderne eller Udkjørsel af Gjødningsvand paa Engene og saaledes end yderligere tilføre Bækken en stor Mængde Gjødningsvand.

12 Næmlig Kragelunds Teglværk og et andet uidentificeret. Tegning i Peder Jensens nævnte artikel 19 jvf. note 8. Intet af disse teglværker findes mere på det angivne sted.

Det at Engen tæt nedenfor Teglværkerne er bleven drainet og overrislet af den nordre Bæks Vand, vil, saalænge Overrislingen varer, sprede det Leer paa Engen, som Vandet medfører fra Slemmingen, men naar Frostene kommer maa Overrislingen ophøre og Vandet ledes i en Grøft hen til Bækken, og Leeret vil da som før føres heelt ned gjennem Bækken. —

Der vil derfor neppe kunne undgaaes, at Vandet i Silistriabækken i Efteraar, Vinter og Foraar hyppigere medfører dels Leer dels Gjødningsstof, at det sidste vil træffes hyppigere og i større Mængde eftersom Engeierne lære at behandle Engene fornuftigere, og endelig at det saafremt disse Bække anvendes til Vandforsyningen for Aarhus, vil staae i enhver af de tilgrænsende Lodseiers Magt at tvinge Aarhus Commune til at afkjøbe dem deres Eiendomme til høje Priser, alene ved at anbringe Møddinger paa deres respective Marker eller Enge i Nærheden af Bækken. —

Nogen egentlig Fare for den offentlige Sundhed kan vel ikke frygtes deraf, at Vandet, som bruges til Vandforsyningen har Tilsætning af Leer, og dette kan jo tildeels fjernes ved Slemming, men ikke ved Filtrering, og Leeret afsættes let i Ledningsrørene. Derimod medfører Gjødningsstof en betydelig Fare for den offentlige Sundhed, særligt ved den Anledning den ofte giver til epidemiske Sygdomme, som Typhus, Skarlagensfeber, Cholera e.t.c., og Gjødningsstof kan ikke fuldkommen bortskaffes ved noget Filtrum. —

Som Indvending mod denne Mening vil det naturligen blive fremhævet, at Vandet i disse Bækløb er bleven undersøgt af en Chemiker og fundet brugeligt som Drikkevand, og der lader sig jo fornuftigviis ikke noget indvende mod Gyldigheden af denne Undersøgelse for den Tids Vedkommende, da Vandet toges af Bækken, hvilket var om Sommeren, da hverken Slemming af Teglværkernes Leer eller Henlæggen og Spredning af Gjødning finde Sted. Derimod yder Undersøgelsen ikke nogen Garanti for Vandets Egenskaber paa anden Tid særligt ikke for Efteraar, Vinter og Foraar —, naar der baade slemmes Leer og henlægges og spredes Gjødning. Min, som jeg troer, velbegrundede Frygt forat Vandet i Bækken vil blive inficeret af Gjødningsstoffer gjælder ogsaa mere den kommende Tid end den nærværende. —

Da jeg saaledes anseer det for meget usikkert at de nævnte Bækløb kunne levere et tilstrækkeligt Quantum Vand, og meer end sandsynligt at dette Vand af og til vil blive inficeret ved Tilsætning af Gjødningsstoffer, og da der ikke uden ved altfor stor Bekostning kan raades Bod paa nogen af Delene, særligt ikke paa det sidste, og vanskeligt paa fuldkommen betryggende Maade, saa kan jeg ikke undlade at fraraade Brugen af de her omtalte Vandløb til Vandforsyning for Aarhus. —

Da Hr. Holm har sagt mig, at jeg, dersom dette Raad bliver taget til Følge, rimeligviis vil forstyrre den hele Vandsag, med mindre jeg tillige paaviser et andet Sted, hvorfra Vandet kan tages, saa skal jeg kun tillade mig at henvise til den af den første Committee (: af hvilken jeg havde den Ære at være Medlem :) afgivne Erklæring, der gaaer ud paa, at Vandet ikke rimeligen kan søges

andetsteds end i Mølleaaen, og at det her er prøvet og fundet tjenligt til saavel Drikkevand som til technisk Brug, og jeg skal bringe i Erindring, at det fandtes bedst jo høiere op mod Jernbanebroen det tages, og særligt naar det tages 1 a 2 Alen under Overfladen af Strømmen. —

Naar det af Een af dhrr. Ingenieurer er anført, at en lavere Vandstand i Strømmen, saaledes som i Forhandling mellem Eieren af Vandet og Eierne af de tilgrændsende Enge er paatænkt; rimeligen vil bevirke en forøget Tilsætning af vegetabilsk Stof i Vandet; saa maa denne Mening formeentlig beroe paa en Misforstaaelse, da den lavere Vandstand naturligviis ikke formindsker Vandtilstrømningen til Mølleaaen, og snarere vil bevirke et hurtigere Vandløb, der bedre end hidtil fører alle Ureenheder bort og altsaa bedre befrier Vandet for vegetabilsk Tilsætning. —

Hr. Holm har gjort mig den Indvending, at jeg, naar jeg af Frygt for fremtidig Tilsætning af Gjødningsstof til de smaa Bække i Marselisborg Skov, forkaster disse til Vandforsyningen i Aarhus, ogsaa nødvendigen maa forkaste Mølleaaen. Dette maae jeg benægte, idet vel en Deel af de til Mølleaaen, til Brabrand Sø, Soelberg Sø og de tilstødende Aaer løbende Bække kunne ventes at blive inficerede paa samme Maade som Bækkene i Marselisborg Skov; men det Vand, som de fører til Søerne og til Aaerne, udgjør en saa ringe Deel af den hele Vandmasse, der væsentligt fornyes fra Væld i Bunden og ved de flade Engbredder, der ikke kunne inficeres, at den Tilsætning af Gjødningsstof, som Bækken kunne føre med sig ville blive uden Betydning. — Hertil kommer, at Gjødningsstof, som optages i et større Vand ikke længe vedbliver at være Gjødningsstof, men deels optages af Vandplanterne, deels som udvasket og uskadeligt Trævlestof bortføres med Strømmen eller bundfældes. — I Mølleaaen er man altid sikker paa at faae et tilstrækkeligt Quantum Vand af tilfredsstillende god Qvalitet, i Marselisborg Skovs Bække er efter min Mening begge Dele i høi Grad usikre. —

Borgmesteren¹³ har idag sagt mig, at den af mig fremsatte Indvending mod Skovbækkene af Adskillige vil blive betragtet som et Forsøg paa at fremtvinge Kjøbet af Vandet i Mølleaaen, og jeg har svaret, at jeg aldrig vilde tiltroe Nogen en saadan Tanke, og at den i ethvert Tilfælde ikke kunde afholde mig fra at gjøre min Pligt.

Hr. Holm har ligeledes idag gjort mig den Bebreidelse, at jeg først nu fremkom med disse Indvendinger, og jeg har svaret, deels at Committeén aldrig har spurgt mig om min Mening, hvortil der dog maatte synes at være nogen Anledning, saa meget mere som hele Vandsagen fra først af af mig er reist af Hensyn til Byens mindre heldige sanitaire Forhold; deels at jeg ofte til forskjellige af Committeéns Medlemmer har udtalt min Tvivl om det nu foreslaaede Project, endog til et Medlem yttret, at jeg rimeligen vilde blive nødt til at gjøre Modforestillinger; deels at jeg allerede i Foraaret gjentagne Gange har fore-

13 Generalkrigskommissionær U. E. Schmidten (1815—86) borgmester 1866—86. ÅgT II, 329—30.

slaaet Committeens Formand at tilkalde Professor Hornemann¹⁴, der er den Mand, som her i Landet har den største Interesse for og den største Indsigt i denne Slags Sagers sanitaire Side. —

Naar jeg nu indsender denne Erklæring gjør jeg det ganske vist ugjerne, da jeg ved hvormegen Modstand den vil møde tildeels fordi Sagen allerede er bragt saavidt, men jeg tør ikke bære Ansvar for ikke saa betimeligt som man har gjort mig det muligt, at have gjort opmærksom paa de Farer for den offentlige Sundhedspleie, som dette Project indeholder. —

Jeg troer, at det jeg i denne Erklæring har anført er fuldkommen rigtigt, men paa Grund af Sagens Vigtighed for Byen tillader jeg mig at foreslaae, at Communalbestyrelsen forlanger det Kgl. Sundhedscollegiums Betænkning, eller at den opfordrer Professor Hornemann til at komme herover og undersøge de locale Forhold og derefter afgive Betækning. Jeg ønsker for min egen Skyld, at en saadan Appel maa finde Sted, og jeg haaber det, da det jo maa være Bestyrelsen magtpaaliggende, at denne vigtige Sag bliver saa godt belyst som muligt. —

Sagen forhandlede den 3die December og udsattes paa Grund af min Erklæring til den 10de f. M. —

Under 9de December har jeg indsendt følgende Erklæring til Communalbestyrelsen:

»Da Borgmesteren har givet mig Leilighed til at gjøre mig bekendt med to fra Vandforsyningscommitteens technische Consulenter indkomne Erklæringer angaaende de af mig reiste Indvendinger mod den af Committeen til Communalbestyrelsen foreslaaede Vandforsyning fra Bække i Marselisborg Skov, troer jeg at maatte gjøre nogle Modbemærkninger. — Saavidt jeg har kunnet læse de to Erklæringer, gaar de begge ud paa den Paastand, at mine Betæneligheder ere uden practisk Betydning, fordi den Tilsætning af Gjødningsstof, som de nævnte to Bække vil kunne faae fra det tilstødende Terrain ved Gjødning af Agrene og ved Henlæggen af Møddinger i Nærheden, vil blive saa ubetydelig og kan bortskaffes saa let ved Filtrering at den vil blive aldeles uskadelig, og de anfører som Beviis herfor, at Hamborg, London, Paris og Altona tage deres Vand fra urene Floder. —

Jeg troer, at Gjødningen af den tilgrændsende Agerjord af og til vil gjøre Bækkene urene, da det er en Erfaringsætning, at Drainvand fra lette Jorde ofte indeholde Gjødningsstof og disse Jorde ere meget lette. Jeg frygter endmere for Møddinger, der henlægges i Nærheden af Bækløbene; og de ville nok blive henlagte her, naar Naboerne finde paa derved at brandskatte Aarhus Commune. —

Men jeg frygter meest for eventuel Gjødning ved Overrisling af de mange smaae tilgrændsende Enge og den da uundgaelige Tilsætning af Gjødningsstof

¹⁴ Hornemann, Claus Jacob Emil (1810—90) berømt dansk læge og hygiejniker. Dansk biografisk leksikon.

til Vandet i Bækken. Og denne vil ganske vist i Forhold til Vandets ringe Mængde blive for stor, til at Filtrum skulde kunne holde den tilbage.

Naar man anfører de nævnte 4 store Byers Vandforsyning fra store Floder som ogsaa have ureent Tilløb som Beviis for Uskadeligheden af ureent Tilløb i Marselisborg Bækkene, saa skal jeg derimod indvende, at en Bæk af $\frac{1}{4}$ til $\frac{1}{2}$ Alens Bredde næppe kan sammenlignes med en Flod paa mindst 300 Alens. — Den første vil inficeres af en ubetydelig Tilsætning, i den sidste vil en betydelig Tilsætning umærkeligt forsvinde i den store Vandmasse, særligt naar som i Elben, Floden hist og her breder sig stærkt, da derved en stor Deel af Gjødningsstofferne i det her mere stillestaaende Vand vil optages af Vandplanterne. Hertil kommer at det endda ikke er givet, at de store Floders Tilsætning af Gjødningsstof har været saa uskadelig for de respective Kunder. At man f. Ex. i London har bestemt sig til at hente Vandet langveis fra til en Deel af Byens Forsyning, er saavidt mig bekjendt netop begrundet i Temsvandets skadelige sanitaire Virkning og det samme er Tilfældet i Paris. Med Hensyn til Altona var den Underretning om Drikkevandets Beskaffenhed, som jeg som Medlem af den første Vandcommittee forskaffede mig, meget lidet anbefalende. —

Min Mening om Vandforsyning fra Marselisborg Skov er derfor fremdeles, deels:

1., at det er usikkert, om de til hver Tid ville kunne levere et tilstrækkeligt Quantum Vand, deels:

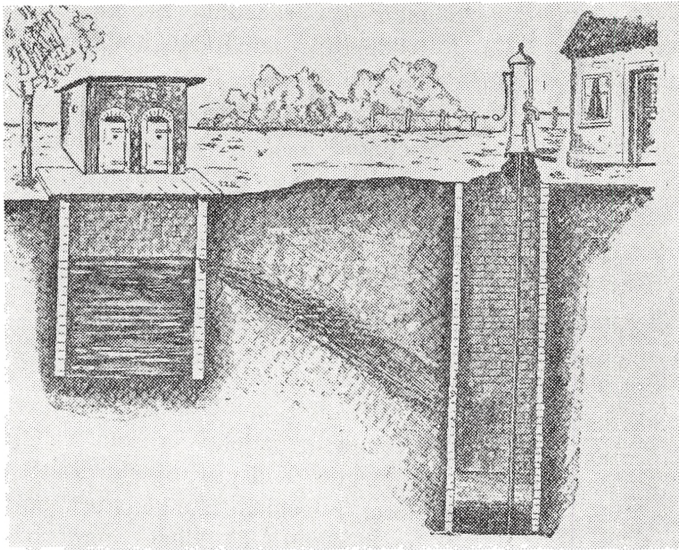
2., at dette Vand i Efteraar, Vinter og Foraar rimeligen vil faae en stærk Tilsætning af Leer, og endelig:

3., at det med stor Sandsynlighed af og til vil faae en i sanitair Henseende meget skadelig Tilsætning af Gjødningsstof. —

Min Paastand gaaer ikke ud paa at disse Ulemper uundgaaeligt ville finde Sted, men at det rimeligen vil skee. Men da Committeen med saa stor Sikkerhed mener, at mine Betæneligheder ere ugrundede, og da jeg nødvendigen vil bære Ansvar, saa tillader jeg mig at gjentage min Anmodning om, at de af mig reiste sanitaire Betæneligheder ved den foreslaaede Vandforsyning maa blive forelagt en sanitair Autoritet — det Kgl. Sundhedscollegium eller dets Medlem Professor Hornemann og ikke netop de to Forkæmpere for Marselisborg-Bækkene.«

Ved Sagens Forhandling i Communalbestyrelsen forlangte 8 Medlemmer den udsat og nøiere undersøgt, 10 forlangte den fremmet, og da derefter Committeens Forslag at benytte de omhandlede Bækløb til Vandforsyning for Aarhus blev sat under Afstemning vedtoges det mod 1 Nei. Jeg sendte derefter Sagen til Professor Hornemann og udbad mig hans Mening om den, og hans Svar har jeg med hans Tilladelse tilsendt Borgmesteren i følgende Skrivelse:

»Da Communalbestyrelsen ikke har villet appellere mine Betænkninger i Vand-sagen til Sundhedscollegiet eller dets Medlem Professor Hornemann, har jeg selv

Forurening af en brønd fra en nærliggende latringrube.
Billedet forekommer jævnligt som advarende illustration i tidens sundheds- og lægebøger.

Her efter »Sundhedsbogen« 1895.

sendt Hr. Obels¹⁵ og mine Betænkninger til Professor Hornemann og udbedt mig hans Mening, denne lyder saaledes:

»Jeg har nu gennemgaaet de tilsendte Betænkninger (: Hr. Obels saa godt jeg kunde :) og kan derefter give Ret i at Bækløbene altid ville være mistænkelige saalænge Communen ikke kan isolere dem for Nabomarkernes Overfladevand.

Der forekommer i Hr. Obels Betænkning en Bemærkning som det er besynderligt nok at Ingen har fastholdt, nemlig den, at det var Umagen værd at forsøge ved borede eller nedsænkede Brønde i Nærheden af Bækkenes rige Kildeforsyninger at skaffe en forøget Masse af underjordisk Vand (: der altsaa kunde ansees for fuldkomment reent og rimeligviis ved en Rørledning isoleres :).

Før dette Forsøg er gjort, burde efter min Mening Bækkeprojectet ikke være antaget.« —

Da jeg er enig med Professor Hornemann i at det Farlige ved Bækkeprojectet, der jo nu er antaget maaskee væsentligt vil kunne fjernes paa den ovenfor antydede Maade, har jeg troet endnu at burde uleilige Deres Høivelbaarenhed med dette lille Indlæg i Vandsagen«. —

Da Referatet i Aarhus Avis angaaende Forhandlingerne af Vandsagen syntes mig at have forbigaaet adskillige væsentlige Momenter, indførte jeg næste Dag

15 Obel, Poul Brejneberg (1839—1903). 1867—68 teknisk konsulent for byrådet, 1869—77 stadsingeniør. Em. Sejr: Gamle Århusgader II (1961) 28, Århus byråds forh. 1867—77. Personalhistorisk tidsskrift 1904, 19.

i Avisen en Berigtigelse, der imidlertid blev meget ilde optaget, bedømt i den næste Aavis. Jeg vedlægger disse 3 Nummere af Avisen, og skal kun til yderligere Oplysning bemærke at Eieren af Aarhus Mølle er min Broder¹⁶. —

Saavidt jeg veed har man derefter kjøbt de nævnte smaae Bækløb under Forbehold af Indenrigsministeriets Sanction, særlig med Hensyn til det i denne Anledning gjorde Laan.

Jeg vedlægger en Betænkning om denne Sag af Communalbestyrelsens tekniske Consulent den egentlige Forkjæmper for Bækløbene. —

1872

Da Tyfusedpidemien havde henledet Opmærksomheden paa de sanitære Forhold i Nørregade, gjordes disse til Gjenstand for nærmere Undersøgelse af Sundhedscommissionen. Der rettedes Opfordring til Beboerne om i fuld Udstrækning at benytte Vandindlæg og den samtidig hermed foretagne Dræning af Gaden til at dræne Husgrundene. Tillige anbefaledes Gadens Brolægning, som nu ogsaa er vedtaget af Byraadet. Dræning er tillige iværksat i en Del Gader, hvis Terrænforhold egnede sig herfor. Den daglige Kontrol med Renlighedsforholdene i Huse og Gaarde besørges af Politibetjentene. Anmeldte Mangler søges sikrede ved Overenskomst med Vedkommende. I de enkelte Tilfælde, hvor dette ikke er lykkedes, er Sagen sat igjennem ved at henvises til Retten. Der arbejdes stadig paa at fremme Overgangen fra Grube- til Tøndesystem.

1873

Aaret har, modsat det forudgaaende, ikke medført megen Sygdom, hverken i Byen eller paa Landet, saavidt min Erfaring rækker, og egentlige Epidemier har jeg slet ikke seet, og kun sporadiske Tilfælde af *tyfoïd Feber*. Sidsnævnte har i flere Aar stadig hjemsøgt Byen, og det tør derfor muligt tilskrives Byens forbedrede Vandforsyning at den er ophørt. —

Blandt Foranstaltninger sigtende til Forbedring af Sundhedsforholdene, som ere foretagne i Aarets Løb, maa nævnes den samtidig med Vandrørenes Nedlæggelse iværksatte Dræning af Nørregade og Teglgaardstræde¹⁷, samt Brolægning af disse Gader, hvilke under de foregaaende Aars Epidemier af typhoid Feber, især vare hjemsøgte.

I Skrivelse af 19 August henvendte Sundhedscommissionen en fornyet Opfordring til Byraadet om at lade foretage en bedre Ordning af den saakaldte Borgbæk, som paa sin Vej fra Munkeport til Havet, paa Grund af det ringe Fald, i den tørre Aarstid fyldes med Mudder og Dynd og ofte er meget stinkende.

16 Weis, Andreas Severin (1815—89), indehaver af Århus Mølle fra 1845. Em. Sejr: Gamle Århusgader II, 141.

17 1877 omdøbt til Teglgaardsgade, 1891 Sjællandsgade, det nugældende navn. ÅgT II 105. Em. Sejr: Gamle Århusgader I, 100.

Paa en Tid, hvor den almindelige Sundhedstilstand, var saa stærkt hjemsøgt, som det var Tilfældet i Sommer, da Kopper, Skarlagensfeber, typhoid Feber og gastrisk Feber forekom med de nævnte store Tal, er det naturligt at Publikum foruroligedes, og man søgte overfor Epidemien, som det sædvanlig sker i Anledning af det enkelte Sygdomstilfælde, at udfinde, hvor Aarsagen til Ondet var at søge. Og Vandet, hvormed Byen forsynes gennem sit Vandværk, blev da i den almindelige Bevidsthed mistænkt som den egentlige Aarsag, navnlig til de gastriske og typhoide Febre. Byraadet nedsatte en combineret Kommission¹⁸ for at undersøge Forholdene og gjøre Forslag til Afhjælp af mulige Mangler.

For at komme paa det Rene med Drikkevandets Værd i hygieinisk Henseende tør det, som udtalt af en hygiejnisk Forfatter, betragtes som den sikreste Vej at følge at iagttage dets Indflydelse paa Mennesker, en egentlig klinisk Prøve. For at gennemføre en saadan Iagttagelse saa nøjagtigt som muligt, vil det være nødvendigt at bringe et Antal Individuer, som stadig iagttages, under saadanne ensartede hygiejniske Forhold, af hvilke man ej kan vente nogen skadelig Indflydelse, idet man tillige drager Omsorg for at Vand udgjør en i kvantitativ Henseende væsentlig Del af de nydte Drikke. — En saadan Samling af, hvad man turde kalde Forsøgs Individuer forefindes i Arrestanterne i det herværende Raadhus, hvor Vandforsyningen sker gennem Vandværket. Disse ere vel stillede med Hensyn til de almindelige Sundhedsbetingelser, saasom Vaaningsrummets Størrelse, Ventilation og øvrige Beskaffenhed, regelmæssige, sunde og tilstrækkelige Maaltider, passende Bevægelse i fri Luft, Afholdelse fra allehaande Udskejelser og diætiske Synder m. m. Da Vandet for en Del af disse er den eneste Drik, der ydes, nemlig for dem, der sidde paa Vand og Brød, maatte man især her vente at finde udtalte Exempler paa Følgerne af et for Sundheden i nogen væsentlig Grad skadeligt Vand. De øvrige Arrestanter erholde om Formiddagen $\frac{1}{2}$ Pot Øl, men maa iøvrigt drikke Vand. Og det er en Erfaring at Arrestanterne i Almindelighed drikke meget Vand, især forfaldne Personer og saadanne, som udover den reglementerede Kost forbruge et Tillæg af Rugbrødportionen, hvilken benyttes i stor Udstrækning. Det er sædvanligt at en Arrestant forlanger sin Vandkrukke fyldt om Aftenen og tømmer den til om Morgenen, uden at være syg. I 1876 have 606 Personer tilbragt 6113 Dage i de herværende Arrestere, og af disse have 91 siddet paa Vand og Brød i 1046 Dage. Blandt disse Arrestanter er der i 1876 ikke forekommet noget Tilfælde af typhoid eller gastrisk Feber eller af nogen anden acut i Arresten opstaaet Sygdom. Sundhedstilstanden har været saa god som mulig. — Man synes, ifølge denne Iagttagelse, i sin Søgen efter de sjelden let opdagelige Aarsagsforhold til Epidemier her ej for udelukkende at maatte fæste Blikket paa Vandet, for ej at tabe andre Forhold af Sigte, som mulig ligge Spørgsmaalet nærmere.

18 Nedsat af byrådet 15/9 1876 for at tage byens sundhedsforhold under behandling, afgive erklæring derom og fremsætte forslag. Dette medførte bl. a. forslag om ny sundhedsvedtægt. Udvalget bestod af sundhedskommissionens, vandværksudvalgets og markudvalgets medlemmer. Århus byråds forh. 1877 tillæg 71 ff.

Dog bliver Fordringen til det renest mulige Drikkevand selvfølgelig ikke mindre paatrængende, fordi Vandet til en given Tid ej bevislig har fremkaldt Sygdom, og det er derfor med fuld Føje at Bestræbelserne mod dette Maal i den nærværende Tid blive fremmede af al Magt; og det saa meget mere som det er oplyst, at saavel Brabrand Sø, som Aaen, der forsyner Vandværket, ere udsatte, især om Sommeren, for betydelige Forurenselser ved forskellige Tilløb.

1879

I det hele taget have *Aarhus Byes Sundhedsforhold* bedret sig i de senere Aar, hvilket sandsynligvis for en Deel maa tilskrives den bedre Vandforsyning. — Chroniske Lidelser have været langt de overvejende Sygdomme, og jeg tilskriver disses Aarsag dels klimatiske Forhold — her er megen Blæst —, som giver Rheumatisme og Brystlidelser, dels, som ovenanført, en let og opmuntrende Adgang til Svir, hvoraf de mange Morbi hepatis [*leversygdomme*], Gastritides [*sygdomme i mavesækken*], etc.

Aarhus Vandværk — et Damptrykværk, som henter sit Vand fra Aaen før det naaer Byen, og har 2 Bundfældningsbassiner og 4 Filtre — har været i Brug siden Efteraaret 1872, og Vand er indladet i 1365 Ejendomme, imedens Byens samtlige Ejendomme udgjøre et Antal af 1866, og der mangler saaledes endnu en god Deel, som, paa Grund af Bekostningerne derved, ikke have indladet Vand. Om Vandets Beskaffenhed som Drikkevand have Meningerne været delte, men det er i alle Tilfælde blødt og rensmagende, særlig i den koldere Aarstid. Der er blevet anstillet forskellige chemiske og mikroskopiske Undersøgelser for at komme til Klarhed i denne Sag, og flere nødvendige Forbedringer af Værket ere foretagne, isærdeleshed i Retning af hyppigere Rensninger. I alle Tilfælde staaer dette Vand til Drikke langt forud for det tidligere Brøndvand, som paa sine Steder var under al Kritik slet og ofte havde tilløb af Urenligheder. —

Hvad derimod *Afløbsforholdene* angaaer, lader Aarhus meget tilbage at ønske, hvortil bidrager dels Terrainets Beskaffenhed, dels den upraktiske Maade, hvorefter man til den sidste Tid har bebygget hele Partier og anlagt mange nye Gader, uden forudgaaende Nivellement og uden at have et System, hvorefter Spildevandet kunde afledes og Jordsmonnet udtørres. — Sundhedscommissionen med sin virksomme Formand, Politimesteren¹⁹, har i de tvende sidste Aar havt noget Bryderi med at faae Orden i disse uheldige Forhold, og efter Kommissionens Tilskyndelser begynder man nu at anlægge Cloaker; Eierne bliver derfor tilholdte at forsyne deres Rendestene med en god Bund og særlig at bruge Kinnakullasteen dertil, og med Hensyn til Møddinger og Latriner blive de tilholdte at forsyne de første med fast Bund og med Dæksel, og de sidste med Tønder, saa at alt Afløb fra dem bliver forhindret.

19 Thorup, Chr. Julius (1835—1903). Byfoged i Århus 1878—95. A. Falk-Jensen & H. Hjorth-Nielsen: Candidati og Examinati Juris 1736—1936 m. v. IV (1958) 227.

1880

Drikkevandet er i Reglen godt siden *Vandværket* blev taget i Brug i Efteraaret 1872. Det er et Damptrykværk med 2 Bundfældningsbassiner og 4 Filtre, og Vandet tages fra Aaen før den naar ind til Byen. Vand er indtil nu indladet i 1394 Ejendomme, imedens Byens samtlige Ejendomme udgjøre 1870, og der er saaledes endnu en god Deel af disse, som paa Grund af Bekostningerne derved, ikke have faaet Vand indladet. Det er vel muligt og rimeligt, at man frem for Alt andet tør tilskrive Vandværket den heldigste Indflydelse paa Byens nuværende gode Sundhedsforhold. *Afløbsforholdene* lade derimod, paa Grund af tidligere slet Byggemethode, meget tilbage at ønske.

1881

Paa Grund af Aarets særegne men heldige klimatiske Forhold har Sundhedstilstanden i Aarhus ikke lidt under *Jordbunds Uddunstninger*, der saa ofte er blevet paapeget som et vigtigt Sygdomsmoment, og skjøndt *Byens Afløbsforhold* i det Hele ikke ere heldige, have disse af samme Grund ikke afstedkommet Fare. *Drikkevandet* er ialmindelighed godt, og hidrører for størstedelen fra Vandværket, som blev taget i Brug fra Efteraaret 1872. Efter de mig meddelte Oplysninger er Vand indlagt i noget over 1400 Ejendomme, imedens Byens samtlige Ejendomme udgjøre henimod 1900, og der er saaledes en god deel tilbage, som paa Grund af Bekostningerne derved ikke have faaet Vand indladet.

1886

Byens *Drikkevand* er hovedsagelig Vandværksvand fra Aaen, som, efterat være oppumpet og filtreret, tilføres Ejendommene. Siden 1872 er derved en bedre Sundhedstilstand bleven indledet, men der har dog jævnlig været anket over, at Vandet ikke til alle Tider var rigtig godt, og heller ikke kunde naa op i Ejendomme paa højt liggende Pladser. Derpaa har man nu, som det synes, raadet fuldkommen Bod ved en udført *radikal Forandring af Vandværket*, hvilken blev paabegyndt i 1885, og færdiggjort i Slutningen af 1886, og hvorfor Byraads-Udvalget med Assistance af Ingeniør J Bang²⁰ bærer Prisen. Paa det Sted, hvor Vandet tages ind fra Aaen, maatte det frem for Alt gjælde om at fjerne dyndagtige og organiske Stoffer, som Erfaringen havde lært netop samlede sig der, paa Grund af Strømningen naar Vandstanden var lav. Der er derfor blevet bygget en Indløbskanal med faste Vægge og Bund, der ved Hjælp af Sluser let kunne tørlægges og renses, hvorfor der er anlagt et saakaldt Forfilter af Smaasten, hvorigennem alt Vand passerer, inden det kommer ind til Pumperne, som dernæst bringe det op i det højereliggende Bassin, hvor en Bundfældning foregaar, og hvorfra det atter føres ind til 2 Filtre, for derefter at ledes ind til Byen, og det har saaledes paa sin Vej gennemgaaet forskjellig Rensning, nemlig gennem et Qvarter tykt Lag af Smaasten, et $\frac{1}{2}$ Alen tykt Gruslag, og

20 Muligvis J. Bang (1852—1920). Biografiske oplysninger angående Den polytekniske Lærestaltes Kandidater 1829—1929, 635.

tilsidst et 1 Alen tykt Sandlag. — Derved er nu opnaaet, ikke blot at Vandet er rent, men ogsaa, paa Grund af Maskinernes forbedrede Konstruktion og forstærkede Kraft, at alle højtliggende Ejendomme i Byen lettelig kunne forsynes. — De fleste Ejendomme i Byen have Vand indladet, idet Antallet aarlig forøges, og det daglige Vandforbrug i Aarhus By er om Vinteren omtrent 25000 Td. og om Sommeren indtil 35000 Td.

1898

Aarhus forsynes med Drikkevand af den fra Brabrand Sø kommende Aa. Vandet filtreres paa Vandværket tæt udenfor Byen. Der er i Aar vedtaget og gjort Forberedelser til Byens Forsyning med Vand fra artesiske Boringer, et Foretagende, der kan være fuldendt i Løbet af faa Aar. —

Drikkevandet, som det er nu, viste sig ved den ovenfor omtalte Undersøgelse, foretagen i Juni Maaned af Prøver, dels fra selve Vandværket, dels fra Vandhaner ude i Byen at være »i alle Prøver klart, lidt gulligt uden Lugt eller Afsmag, det afsatte ved Henstand et ubetydeligt brunt Bundfald«. Det indeholdt ikke Ammoniak eller Salpetersyrling, kun Spor af Salpetersyre, og af Svovlsyre c. 0,02 Gram, af Saltsyre c. 0,031 Gram, af Kalk c. 0,07 Gram pr. 1000 Gram. Ved Undersøgelsen af Kimholdigheden fandtes i de fremsendte Prøver mellem 100 og 30, gennemsnitlig 60—70 Kim pr. Kubikcentimeter.

Medens Vandforsyningen for Aarhus' Vedkommende saaledes har Udsigt til i en nær Fremtid at blive god og hygiejnisk betryggende, kan det samme desværre ikke siges om Affaldsstoffernes Bortskaffelse. Endnu strømmer flere Hovedkloakledninger ud i den langsomt flydende Aa, fra hvis Bund navnlig ved Sommertid stinkende Luftarter boble op, og vort Renovationsvæsens Forbedring, der for nogle Aar siden syntes at være nær forestaaende, er foreløbig skudt til Side. I det mindre sker der dog stadig nogle Fremskridt, Kloaker lægges i Gaarde hvor der hidtil ingen har været, det paasees saa vidt muligt, at Latriner findes i passende Antal i Ejendommene og holdes ordentlige, og løse Skarnkasser af Metal af en bestemt godkjendt Model, der tømmes et Par Gange om Ugen, afløse efterhaanden gamle faste Skarnkasser, og Møddinger, der sjældent tømtes og udbredte megen ilde Lugt.

1899

I hygiejnisk Henseende er der i 1899 ikke skeet betydelige Fremskridt i nogen Retning. Vi staa paa de fleste Omraader foran Reformer med mere eller mindre god Udsigt til deres snarlige Gjennemførelse. — Overgangen fra Vandforsyning med Overfladevand til Vand fra artesiske Boringer²¹ befinder sig endnu paa Forberedelsernes Stadium; det har dog vist sig, at der paa Steder, hvor Boringerne ere foretagne, er rigeligt og godt Vand, og at den derværende Vandaare vil kunne forsyne Byen i en længere Aarrække. Der er saaledes grundet Haab om

²¹ Boringer af brønde, hvori vandspejlet kommer til at stå højere end i de omkringliggende jordlag. Salmonsens IV 181.

snarlig Afløsning af vort iøvrigt under almindelige Forhold meget respektable Overfladevand.

Desværre har det derimod sikkert lange Udsigter med Forbedring af Byens Afløbsforhold. Stadig udgyde talrige Kloaker deres Slam i den gennem Byen løbende aabne Aa, der i den tørre Sommer i Fjor, da Bunden delvis laa tør, frembød et hæsligt og uhyggeligt Syn. Andre Kloaker løbe ud i Havnen og Havn udmundende umiddelbart i Kystlinien. Som Følge af disse Kloakforhold kan der ikke gives Tilladelse til Anlæggelse af Vandklosetter, som der ret ofte fremsættes Ønske om. Men selv et nogenlunde ordentligt, sanitære og æsthetiske Hensyn tilfredsstillende Tøndesystem savne vi stadigt.

1901

Derimod synes det, som om Spørgsmaalet om forbedrede Afløbs og Renovationforhold er ved at trænge sig frem igjen, særlig vakt ved Kravet om Vandklosetter — et af vor tids Løsenere. I en Del af det nye Marselisborgkvarter — særlig i talrige Villaer, der rejse sig der, er Afløbsforholdene indrettet paa Vandklosetter, som ogsaa indføres; i Kvartererne i Byens nordligste Udkanter vil Kloakledningerne ogsaa kunne indrettes derpaa. Umuligt vil det derimod være at indføre dem i den gamle Del af Byen med Kloakerne løbende ud i Aaen eller Havnen og dens nærmeste Omgivelser og med et paa mange Steder ufuldkomment System. Men Kravet rejser sig, Muligheden af og Forberedelserne til en fuldstændig Omlægning af vort Kloaksystem drøftes, — hvorved bl. a. det fortvivlede Forhold med de talrige Kloakudløb i Aaen vilde ophæves, — denne Tanke og derved Løsningen af Renovationsspørgsmaalet har antaget fastere Former, om end den vel ikke bliver fuldført i de første Aar. — Der har været forsøgt paa fra forskjellig Side at skyde en Gjenvej til Vandklosetsystemet ved Indførelsen af Septic-tanks, disse er dog ingen Steder blevne tilladte, Sundhedscommissionen har ment, at disse i det hele ikke — og særlig ikke med vort nuværende Afløbssystem — vil være sanitært betryggende. Gjennemførte som talrige Privat-Anlæg i Husene vil virksom Kontrol med disse ogsaa være uigjennemførlig.

1902

I Aarets Løb er der sket den Forandring med Byens Vandforsyning, at denne foregaar ved Vand fra artesiske Boringer c. 1½ Mil fra Byen; det underkastes en enkelt Filtration paa Vandværket. Brug af Overfladevand som hidtil vil altsaa ikke finde Sted under almindelige Forhold. Det ny Drikkevand har vist sig fuldt ud tilfredsstillende, viste for de opløste Stoffers Vedkommende lignende Forhold som Københavns Drikkevand. En Undersøgelse fra Boringsstedet viste: »Vandet ved Prøveudtagning klart, blev ved Henstand blakket, dannede et Bundfald af Jernilte, Ler og Sand, samt frit for vegetabiliske og dyriske Organismer«; det en Gang filtrerede Vand paa Vandværket var »klart, uden Lugt eller Smag, uden Bundfald med enkelte Stavbakterier og Infusorier«.

2 større Kloaksamleledninger, en til Aaen nedenfor Slusebroen²², en til Havet udmundende i Kystlinien ved Begyndelsen af Riis Skov²³ — for det nordligste Kvarter af Byen — er fuldførte. I Marselisborgkvarteret, hvor det ved Kloakens Udledning i Havet kan lade sig gøre, er der nogle Steder i Privathuse installeret Vandklosetter. Ellers er vore Afløbs og Renovationsforhold endnu paa det gamle meget utilfredsstillende Standpunkt. Imidlertid har der dog af Byraadet været nedsat et Udvalg²⁴ for at undersøge Betingelserne for en radikal Ændring af Afløbsforholdene.

1903

Med Hensyn til Afløbs og Renovationsforhold er der ikke sket nogen Forandring. Et Udvalg af Byraadet har med teknisk Assistance udarbejdet en meget tiltalende Plan til en radikal Omformning af vort Kloaksystem, i Følge hvilken alle Byens Kloaker skal udmunde i afskærende Hovedledninger langs Havet og langs Aaen, der skal forenes ved en fælles Pumpestation, hvorfra Kloakindholdet skal pumpes gennem en Ledning ud i Havet, foreløbig til en Afstand af 1000 Alen fra Kysten. Kloakledningerne skal foruden Afløbet fra Husene kunne tage Meteorvandet²⁵ indtil 1 Gangs Opspædning, beregnet efter de Tider, da Spildevandsmængden er størst, bliver den samlede Vandmængde i Ledningerne større, træder de gamle Ledninger med Udmundning i Aaen eller umiddelbart ved Kysten i Virksomhed. Videre end til 1 Gangs Opspædning mente Udvalget ikke at kunne gaa af økonomiske Grunde, større Fordringer er der jo heller ikke stillet i Kjøbenhavn.

Planen blev udarbejdet som et Forslag til Indførelse af Vandklosetter i Aarhus Kjøbstad, men byder jo ved den gennemgribende Forbedring af vort Kloaksystem og ved Fjernelse af Spildevandet fra Kysten og Aaen, hvor Kloaktløbene er en betydelig Fare og Ulempe, saavel i sanitær som æstetisk Henseende, mange flere Fordele end Muligheden for Vandklosetter. At faa Lov til at etablere saadanne i Ejendommene er jo ganske naturligt et brændende Ønske hos mange, og saa længe ikke Afløbsforholdene egner sig dertil, staar »Septic-tanks« som en Mulighed til Spørgsmaalets Løsning. Septic-tank er der givet Til-

22 Der hvor Vester Alle, tidligere Bag om Byen, krydser åen. Em. Sejr: Gamle Århusgader I, 99. Om kloakledningen se Århus byråds forh. 1901, 204.

23 Ved udløbet af den såkaldte Salten Bæk. Denne ledning findes også på den samlede kloakplan. Udløbet findes i dag, hvor dog en ny pumpestation er anlagt i skoven. Århus byråds forh. 1901, 199; 1902, 117, 168, 183; 1903—04, 32, 121, 222, 252.

24 Dette udvalg nedsattes 13. marts 1902 for at gennemføre en samlet kloakplan, hvis hovedpunkter var afskærende ledninger og en kloakpumpestation, da det nu påtænkte at indføre vandklosetter over hele byen. Århus byråds forh. 1903—04: 64, tillæg 51; 1906—07: A. 183, 205. 1908—09: A. 349, 436, 498, 501, 570, 830, C. 1, 119; 1909—10: A. 450. Forhandlingerne om denne kloakplan blev lige som i sin tid forhandlingerne om vandværket lange og udviklede, idet såvel tekniske, hygiejniske som økonomiske hensyn skulle tages. Omsider vedtoges den den 14. jan 1909 med følgende hovedindhold: Der anlagdes en kloakpumpestation syd for det gamle gasværk ca. hvor I/S Midtkraft nu ligger med fire forskellige hovedudløb fra fire forskellige distrikter samt udløb til afskærende ledninger for de øvrige udløbs vedkommende. Hele anlægget var dog først færdigt i 1915. Plan ÅgT II, 443.

25 Vand der hidrører fra enhver nedbør.

ladelse til 3 Steder her i Byen: 1) ved det nye Alderdomsasyll²⁶, hvor Tanken kan komme til at ligge paa frit Terræn, 2) ved det nye Ting- og Arresthus²⁷ (ligesom Alderdomsasylet endnu kun under Opførelse), hvor det samme gælder, altsaa 2 nye offentlige fritliggende Bygninger, samt 3) i Hotel Royal, der aabnedes efter Ombygning for et Aar siden. Her er der under stærkt Pres under Henvisning til Betydningen af at have et i alle Maader første Rangs Hotel i Byen o.s.v. gjort en Undtagelse fra det Princip, som Sundhedskommissionen ellers er stemt for at hævde: Ingen Tilladelse til private Septic-tankanlæg eller til Septic-tanks i sammenbyggede Bykvarterer. Forhaabentlig vil dette Princip blive opretholdt. Den omtalte samlede Kloakplan blev desværre af Pengehensyn foreløbig lagt hen, men alene, ved at Planen er udarbejdet, og at der ved nye Anlæg kan arbejdes hen imod, at disse føjer sig ind i Planen, er meget vundet.

1904

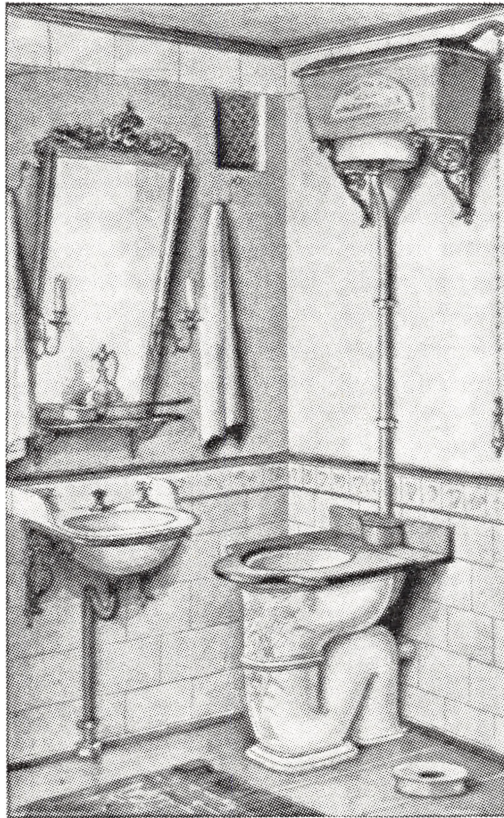
For Afløbsvæsenets vedkommende kan anføres, at en Hovedkloakledning syd for Byen, bestemt til at optage Afløbet fra Marselisborgkvarteret derimellem ogsaa Vandklosetafløb, nu i en dykket Træledning er ført 500 Fod ud i Bugten²⁸. For den nordligste højtliggende Del af Byen paatænkes Vandklosetsystemet gennemført, idet den Kloakledning, der tager Afløbet herfra, uden Pumpning kan føres langt ud. For den centrale Del af Byens vedkommende kan Vandklosetter ikke indføres uden gennemgribende Forandring af Kloaksystemet og Etablering af en Centralpumpestation til Udpumpning langt ud i Bugten paa dybt Vand. — Imidlertid er i det forløbne Aar Husseptic-tanken, alias den underjordiske Latrinsamlebeholder uden Filter, bleven knæsat her i Byen. For et Par Aar siden blev Tilladelse givet til Etablering af en saadan Indretning for et stort Hotel under Forudsætning af, at det skulde være den eneste Tilladelse af den Art, altsaa at Septic-tanks i de tætbyggede Kvarterer som Hustanks og uden Filter ikke skulde kunne indrettes andre Steder. Skjønt der kom Andragender om Anbringelse af Septic-tanks fra flere offentlige Bygningers og Institutioners Vedkommende, holdt Byraadet dog Stand, indtil et større *privat* Byggekonsortium²⁹ meldte sig med sit Krav, da svigtede Standhaftigheden, og trods indtrængende Protest fra Sundhedskommissionens Side vedtog Byraadet at anbefale og opnaaede Ministeriets Sanktion til Anlæg

26 »De Gamles Hjem« på Kirkegaardsvejen. Indviet 5. nov. 1904. Tidligere alderdomshjem i skoletandklinikken bygning på Graven. ÅgT II, 392. Århus byråds forh. 1904: 99 Referat for 1904: II, 161.

27 Opført på Bispetofte 1906. Før dette tidspunkt benyttedes til såvel ting- som arresthus Raadhuset på hjørnet af Mejlgade og Bag Domkirken, der nu udelukkende benyttes som politistation. ÅgT II, 319, 339.

28 Udløbet findes udfør den nuværende sporvognsremise. Århus byråds forh. 1903—04: 157; 1905—06: A 41, B 18 jvf. note 24. På dette sted blev hovedudløbet for den sydlige bydel.

29 Dette blev dannet med det formål at rydde vestre side af Guldsmædgade indtil Klostergade for de gamle huse og her bygge nye store ejendomme, således at gaden fik en bredde af 12 alen og derfor kunne gennemkøres af den nyoprettede elektriske sporvej. Em. Sejr: Gamle Århusgader I, 57; Århus byråds forh. 1904: 155. Referat for 1904: II, 340. 1905—06: A 13, B. 19.

Det elegante toiletrum.

Det beskrives således: »Et vandkloset består af en skål til at optage fækalierne, et lufttæt aflukke mellem denne skål og kloakledningen, og et apparat til udskylning af skålen«.

Emma Gad: Vort Hjem. 1903.

af underjordiske Jern Septic-tanks uden Filtre i et større tæt sammenbygget Huskompleks i en tætbygget og temmelig lavtliggende Del af Byen. Denne Til-ladelse har igjen trukket flere af de tidligere nægtede med sig. Man tør derfor nok sige, at Hustanken dermed er godkjendt ogsaa i den indre Del af Byen, hvor vi altsaa, naar Byggeriet atter tager Fart, og andre større Bygningskomplekser rejser sig, vil blive velsignede med talrige af denne Slags Indretninger, som det i Længden vil være umuligt at kontrollere og som vil bevirke, at den gode samlede Plan for Afløbets Ordning, som foreligger udarbejdet, bliver skudt længere ud i Fremtiden.

Ved Eftersyn af en dobbelt Jernseptic-tank i Hotel Royals Kjælder c. 1½ Aar, efter at den var taget i Brug, fandtes Tanken for saa vidt fungerende, som der var Afløb fra den af en ret godt opspædt fækalholdig Vædske, lig-

nende almindeligt Møddingvand, graaligt grumset, fækallugtende, men uden egentlig Forraadningsstank. — Selve Tankbeholderne var saavel foroven som med et tykt Lag paa deres Bund optagne af en ren Latrinmasse, den karakteristiske faste Skorpe paa Overfladen fandtes ikke som saadan, hele Massen var blød og jævn. Antagelig 2 Trediedele af Tankindholdet bestod af en saadan Masse med et mellemliggende flydende Lag. Da her ikke findes Filter, kan man altsaa ikke sige, at her findes tilstrækkelig Omformning af Afløbsstofferne Sted, og med den tiltagende Etablering af slige Indretninger vil vi i Fremtiden faa Udsigt til rigelig Udstrømning af fækalholdigt Kloakvand i Kystlinien lige ved Byen. —

Eftersynet og Tømningen af Tankbeholderen foregik i November Maaned; trods det, at den blev udført paa en ret primitiv Maaade, vides den ikke at have generet.

Paa Dag og Natrenovationens Omraade er der i det forløbne Aar ikke skeet noget Fremskridt, den foregaar paa samme utilfredsstillende Maaade som hidtil. Den fjerne Udsigt til Indførelse af Vandklosetsystemet tjener som Paaskud til ganske at undlade at tænke paa at forbedre Tøndesystemet.

Heller ikke er den af Kloak- og andre Udløb stærkt forurenede Aa undergaaet nogen Forandring. Hvert Foraar foretages der en ret primitiv Oprensning af Aabunden, der ikke destomindre i tørre varme Sommere afdækker sig i Form af et sort stinkende Slamlag.

1905

Vandværket med den artesiske Vandforsyning har vist sig godt i Stand til at svare til de Krav, der stilles til det. Vandforbruget har været gennemsnitlig omtrent 1 Tønde Vand daglig pr. Indbygger (Maximumsforbrug 28 Juni 75270 Td. Minimum 1 Januar 31910 Td.). De foretagne Vandanalyser og Undersøgelser har givet de mest tilfredsstillende Resultater.

Vandklosetter med Afløb gennem Jern-septic-tanks *uden* Filter er nu foruden i det store Bygningsanlæg (vestre Side af Guldsmedgade, 5 store Ejendomme), hvor Tilladelse til Installationen trods Sundhedskommissionens Modstand gaves i 1904, tillige indført i den nybyggede Latinskole³⁰ og i et nylig aabnet offentligt Nødtørftshus i Nærheden. Alle disse Afløb munder ud i en større Hovedkloakledning, der udtømmer sig i Kystlinien ved nordre Havnemole³¹; i Anledning af Tilstrømningen fra Vandklosetterne har dog Byraadet anordnet, at denne Lednings Udmunding bør fjernes mindst 100 Alen (!) fra det Sted, hvor Byens største offentlige Damp- og Varmtvandsbadeanstalt³² tager sit Vand.

30 Århus Kathedralskoles hovedbygning, indviet 1. sept. 1906, nu indbygget i det nye kompleks. ÅgT III, 183, IV 235—38. Århus byråds forh. Referat 1904 II: 359.

31 Dette udløb lå omtrent ud for Nørreport. Det nedlægges i forbindelse med kloakplanen. Århus byråds forh. 1908—09 C 1 (kort), ÅgT II, 443.

32 Sct. Olufs Badeanstalt på Kystvej 5, oprettet som sådan 1872, nedlagt som badeanstalt 1940, derefter privatbolig til 1946. Herefter korsetfabrikken »Kawo-Gaarden«. Nedbrændt 1962. ÅgT II, 448. Århus vejviser 1939—49. Kraks vejviser 1946.

1907

Hvad Afløbs og Renovationsforhold angaar, er der ikke sket nogen Forandring i det forløbne Aar. Endnu venter Byen paa den radikale Omordning af Kloaksystemet med deraf følgende Mulighed for Installation overalt af Vandklosetter, og den kan vist faa Lov at vente nogle Aar endnu. I 1907 er der ikke indrettet Vandklosetter med Septic-Tanks i den ældre eller den nordlige Del af Byen; men i Længden vil det vist blive svært at holde igen. — På Amtssygehuset³³ (i Marselisborgkvarteret) er indrettet Vandklosetter overalt; da der findes en Epidemiafdeling, er der indrettet Septic-Tank med Filter til det samlede Afløb samt Foranstaltning til Desinfektion af Afløbet, som til daglig ikke fungerer, men som kan sættes i Gang, naar det skønnes nødvendigt.

1908

Trods Byens gode Vandforsyning fra Kilder (Boringer) i Byens Nærhed, findes der dog rundt omkring paa Byens Grund i ikke ganske ringe Mængde Drikkevandsbrønde fra ældre og nyere Tid, som Sundhedskommissionen i det forløbne Aar har haft sin Opmærksomhed særligt henvendt paa. Desuden findes der større gravede Brønde til Brug ved Mejerier og Margarinefabrik inde i Byen. I Aarenes Løb har det af og til kunnet paavises, at Tyfus er optraadt udgaaende fra forurenede Brønde; men selv om der ikke har været Tale om inficerede Brønde, er dog ofte ved Undersøgelsen Vand fra Drikkebrønde, ofte gamle Træbrønde, fundet betydeligt forurenede og ganske uskikket til Drikkevand, og Vandet fra Fabriks- og Mejeribrøndene ved kemisk Undersøgelse bærende Præg af at stamme fra gammel, sur overmættet, for eventuel Infektion modtagelig Jordbund. Derfor er en Del af Drikkebrøndene blevne lukkede, og Vand beordret indlagt i Ejendommene, og Mejeri og Fabriksbrøndenes Brug indskrænket i væsentlig Grad.

1909

Vandforsyning. En højtliggende Vandbeholder³⁴ nord for Byen er opført for at sikre de højtliggende Bykvarterers Vandforsyning. — Undersøgelserne af Drikkevandet, som Vandværket mindst hver Maaned lader foretage, har stadig givet tilfredsstillende Resultat.

Afløbsforholdene. En samlet Kloakplan med afskærmede Ledninger, Pumpestationer og Trykledninger ud i Havet er i Begyndelsen af Aaret vedtaget af Byraadet. Ved alt Kloakarbejde og ved nye Byggeforetagender og Anlæg arbejder man nu med denne Plan for Øje og skal i indeværende Foraar tage fat paa Pumpestation og Hovedledninger; Udstillingen i 1909 har sinket Arbejdets Iværksættelse.

33 Det gamle amtssygehus, bygget 1882, beliggende på hjørnegrunden mellem Sct. Annagade og Ingerslevs Boulevard. Da Amtssygehuset flyttedes til Silkeborgvej benyttedes bygningen interimistisk til orthopædisk hospital. Under besættelsen tysk lazaret. Nu Sct. Annagade skole og børnehaven Sct. Annagaarden. ÅgT II 432 f; Århus vejviser 1936—52.

34 Det nu eksisterende vandtårn ved Randersvej (tidl. Niels Ebbesensvej). ÅgT II, 445, Østjydsk hjemstavn 1949, 181.

Medicinalvæsen

Endnu i det 19. århundredes begyndelse var der kun få læger i Danmark. År 1800 fandtes således af civile læger uden for København kun 16 medicinere og 58 eksaminerede kirurger¹. I Århus var der da en landfysikus og en distriktskirurg. Længe var praktisk talt alle læger embedslæger, der lønnedes af staten, og skønt de tillige havde privat praksis, var deres hovedopgave oprindeligt at virke som gratis fattiglæger. Embedslægernes offentlige og administrative pligter voksede betydeligt i løbet af århundredet; men funktionen som fattiglæge var knyttet sammen med embedslægestillingen indtil 1914².

Antallet af læger i provinsen var i stadig vækst i forhold til befolkningens størrelse; i 1880 var der 1 læge pr. 3.343 indbyggere; i 1912 1 pr. 2.128³.

København og Århus (og formentlig andre købstæder) var langt bedre forsynet med læger end landdistrikterne, men har bl. a. gennem hospitalerne dækket en del af landbefolkningens lægebehov. Antallet af læger fremgår af følgende tal:

	I Køben- havn	Fordelt på Københavns befolkning	I Århus	Fordelt på Århus' befolkning
1880	288	1:825	17	1:1461
1895	406	1:828	28	1:1302
1912	570	1:813	43	1:1442 ⁴

Efter 1880 følger lægetallet i København nogenlunde befolkningsstigningen, mens forholdet mellem læger og befolkningstal i Århus forringes mellem 1895 og 1912, formodentlig på grund af den kraftige befolkningsstigning 1895—1901 og 1907—09.

Sygeplejen udøvedes indtil midten af det 19. årh. ikke af kvalificeret hjælp. I begyndelsen af 1860'erne begyndte Diakonissestiftelsen i København, som var oprettet 1863, at uddanne diakonisser til deres eget hospital. Efterhånden blev der også udsendt diakonisser til provinsens sygehuse. I 1872 tiltrådte tre diakonisser ved Århus sygehospital som de første uden for hovedstaden⁵. Sygeplejen ophørte med at være et ringeagtet erhverv, da tidligere tiders berygtede vågekoner efterhånden erstattedes af sygeplejersker.

Uddannelsen af jordemødre begyndte ved oprettelsen af fødselsstiftelsen i København i 1787. Den virkede som læreanstalt for de vordende jordemødre; i 1810 ordnedes jordemødrevesenet således, at hver købstad med sit landdistrikt skulle udgøre et jordemoderdistrikt⁶.

1. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks statistik V, 75 ff. — 2. V. A. Fenger: Den almindelige danske lægeforening 1857—1957 (1957) 197 f. — 3. Lægetallets forhold til befolkningsstørrelsen er beregnet på grundlag af oplysninger i Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1880, 203, og 1912, 157; Kjeld Bjerke og Niels Ussing: Studier over Danmarks nationalprodukt 1870—1950, 142; Årsberetninger angående sundhedstilstanden i København 1880, 3, og 1912, 2. — 4. Antallet af læger i København er taget fra Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1880, 203; 1895, 201, og 1912, 157. Københavns folketal: Årsberetninger angående sundhedstilstanden i København 1880, 3; 1895, 3, og 1912, 2. Antallet af læger i Århus: Århus vejviser 1880, 27—28, Hof- og statskalender 1895, 518—20, Hof- og statskalender 1912, 596—97. Alle læger med bopæl i Århus er medtaget af hensyn til sammenligningen med København og provinsen. Folketallene for Århus: Stat. tabelværk 5 rk, litra A, nr. 5, 17, og Århus byråds forh. 1895, 85 og 1912—13 A 276. — 5. Festskrift i anledning af 50-års dagen for kommunehospitallets beståen (1943) 28. — 6. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks statistik V, 81 f.

1863

I Aaret 1863 er ingen Forandring sket i Jordemødrenes Antal i Aarhus Bye, ligesom alle Distrikterne ere besatte, og Byen i det hele taget er ret godt forsynet med Jordemødre, da her findes 2 Distriktsjordemødre, 2 practiserende Jordemødre samt en i et Landdistrikt ansat Jordemoder, der boer og practiserer i Aarhus. — Instrumenterne er eftersete og fundne i god Orden, ligesom Fødselslisterne er ordentligt førte.

1874

Sygeplejen i Hospitalet har ligesom i det foregaaende Aar været besørget af 3 Diakonisser. Paa Fattiggaarden Sygestuer har man siden Efteraaret ligeledes erholdt en Diakonisse til at forestaa Sygeplejen. Den Paalidelighed og utrættelige Omhu, hvormed de udfører deres Gjerning, har vundet en almindelig Anerkjendelse; hvad der maa tilskrives, at Interessen for Diakonissesagen er vakt her i Byen og har givet sig tilkjende ved Dannelsen af en stedlig Komité, for Indsamling af Bidrag til Stiftelsens Udvidelse¹.

1875

Til Hjælp for fattige Syge i Byen er der i det forløbne Aar tilvejebragt en Diaconisse, som har erholdt Station paa Fattiggaarden sammen med den derværende Diaconisse. Den fastsatte Lønning, som tilstilles Diaconissestiftelsen, samles ved Bidrag fra Private. Hun paakaldes især i Tilfælde af Husmoderens Sygdom, hvor denne for Børnenes Skyld nødigt forlader Hjemmet, for at indlægges paa en Sygestue. Hun er stedse meget søgt, og har gjerne flere Anmodninger, end hun kan overkomme. Hvor hun har været, høres kun én Mening af Erkjendtlighed for hendes Hjælp. — Som det vil ses, har man i Aarhus benyttet Diaconisse Pleje i saa vid Udstrækning som mulig, idet Sygehospitalet har tre og Fattiggaarden en foruden sidstnævnte. Den, der har havt Lejlighed til at anstille Sammenligning mellem Sygeplejens Udførelse af disse og hvad der præsteredes af Pluraliteten af de Individer, som tidligere antoges til denne Gjerning, maa saa meget mere glædes ved Byttet. Dette ligger i Sagens Natur — den tidligere Klasse Stuekoner valgte denne Tjeneste som et Erhverv. Da Lønnen var ringe nok, haabedes der paa Drikkepenge; og for at sikre sig disse, maatte Patienterne føjes med Opgivelse af den strenge Opfyldelse af deres Pligter.

Hos Diaconisserne derimod erkjender man snart en urokelig Paalidelighed og samvittighedsfuld Pligtopfyldelse, som lige saa lidt tænker paa at skaffe sig Fordel som paa at skaane sig selv. Diaconisserne forstaar at give Sygehusene en ligesom hjemlig Karakter for Patienterne, hvis Hengivenhed de i høj Grad vinde. Med Vigtigheden af en god Sygepleje for Øje maa jeg betragte Diaconisse Institutionen som et stort Gode.

1 Jvf. året 1875.

1876

I Aarhus findes for Tiden 4 militærlæger og 7 praktiserende Læger foruden de civile Embedslæger. Af Tandlæger er her 4.

I Byen findes 10 Jordemødre, hvoraf dog kun de 9 ere functionsdygtige. Ved Eftersyn ere deres Protocoller og Instrumenter fundne i Orden.

1879

Endnu skal jeg berøre en Sag af stor Betydning, nemlig *Sygeplejen*, som her i Byen i de senere Aar har faaet en god Støtte i *Diakonisser* og *Sygeplejerinder af det røde Kors*². Af de første findes her 5, nemlig 2 paa Byens Sygehus, 1 paa Fattiggaardens Sygestuer, og 2 saakaldte Menighedsdiakonisser til Tjeneste for Befolkningen. Af de sidste ere 4 udlærte, hvoraf 1 har Bolig paa det militaire Sygehus og 3 boe i Byen i et Fælledslokale og er til Befolkningens Tjeneste imod Betaling til Bestyrelsen³; endvidere ere af sidste Art Sygeplejerinder 2 under Oplærelse paa Sygehuset. — Overhovedet tiltale disse Sygepleje-Institutioner Befolkningen meget, og det synes ogsaa at maatte være en afgjort Sag, at særligt, dersom en større farlig Epidemi skulde hemsøge Stedet, vilde der paa denne Maade kunne stiftes stor Nytte. —

En meget stor Deel af Byens indvaanere ere indtraadte i *Sygeforeninger*⁴, der give Lægen en sikker, i Reglen meget beskeden Indtægt. Foreninger med fast engagerede Læger ere Jernbanernes, Vaabenbrødrenes, Haandværker- og Fabriksarbejdernes, samt Arbejdernes; de 2 førstnævnte have hver sin, medens de andre have kontraheret med flere Læger. —

Lægernes Antal i Aarhus er 17, nemlig Physicus, Distriktslæge, Stadslæge, Sygehuslæge, 4 Militærlæger og 9 private Læger. —

Af *Jordemødre* er her 10, og de ere alle privat praktiserende, et Antal som hidtil har været anset for tilstrækkeligt i Forhold til Byens Folkemængde, som dog nu efter senest Optælling andrager omtrent 25000 Indv. Jordemødrenes Instrumenter ere af mig gjentagne Gange blevne undersøgte, hvorefter Manglerne, som fandtes ved samme, snarest bleve afhjulpne. Ligeledes har jeg efterset og corrigeret deres Protokoller. Jordemoder-Conferencen⁵ blev af Physicus, sammen med mig, afholdt i Novbr. Maaned. —

Af *Tandlæger* findes 4. —

Apothekernes Antal ere 3, hvoraf

Svaneapotheket⁶ har 1 Principal, 3 Candid. og 2 Disciple.

2 Disse sygeplejersker blev fra 1877 sat under uddannelse på initiativ af en filial i Århus af foreningen til syge og såredes pleje »det røde Kors«. Århus vejviser 1886. Festskrift i anledning af 50-års dagen for kommunehospitalets beståen (1943) 30, 32.

3 D.v.s. bestyrelsen for ovennævnte forening.

4 Om sygeforeninger se afsnittet om »Sygekassen Århus«.

5 I sundhedskollegiets cirkulære af 5. oktober 1861 anbefaledes det fysici at holde konferencer med jordemødrene til disses videre uddannelse. F. A. Uldall: Den civile medicinallovgivning i kongeriget Danmark 2 (1863) 330 f.

6 Oprettet 1750. Beliggende i Vestergade 4 samme sted som nu. Århus vejviser 1879, Farmaceutisk stat 1915, 29. Em. Sejr: Gamle Århusgader I, 27, 28.

Officinet i Løve-Apotheket ca. 1904.
 »Danske Byerhverv« 1904.

Løve Apotheket⁷ har 1 Principal, 2 Candid 1 Examinat og 4 Disc.

Frederiksbjerg Apothek⁸ har 1 Principal 1 Candid. og 1 Disc.

De ere alle i Aarets Løb visiterede, og det sidst oprettede Frederiksbjerg Apothek taget i Brug fra Visitatsens Dato 21 Juli.

Til Slutning, *til Oplysning om det Embede jeg er* bleven allernaadigst betroet, skal jeg melde, at mine fleste og besværligste Forretninger bestaae i Soignement af de Syge, som ere under Fattigvæsenet eller af dette *midlertidig* tilstaaes Læge og Medikamenter, hvilken Foranstaltning fra Fattigforstanderens Side drives i vidtløftig Forstand, paa den Maade nemlig, at Mange, som slet ikke ellers faae eller have faaet Fattighjælp, i Sygdomstilfælde overgives til min gratis Behandling. Antallet af disse Fattigpatienter, indbefattet baade dem, som have søgt mig i mit Hjem, og dem som jeg har tilset i Byen, og den mindre Deel, som er bleven indlagt i Sygehusene, beløbe i det Aar, som jeg har været i Embedet, omtrent 800 Individuer, hvad der vist maa kaldes et ganske overordentligt stort Antal.

7 Oprettet 1596. Beliggende Store Torv 5 samme sted som nu. Århus vejviser 1879. Farmaceutisk stat 1915, 14. Em. Sejr: Gamle Århusgader I, 4.

8 Oprettet 1878. Lå oprindeligt på det nordlige hjørne af Ryesgade og Banegårdsvej i Ryesgade nr. 34. Omkring 1890 flyttede det til Ryesgade 49, i 1929 til Banegårdsplads 8. Allerede inden da havde det taget navneforandring til Jernbaneapoteket. Farmaceutisk stat 1915, 60; Århus vejviser 1879, 1887, 1891, 1909, 1919, ÅgT 2, 412.

Det ville være paa det nærmeste fysisk umuligt for enhver Læge, at komme til disse Syge, saa ofte det forlanges eller gjøres nødvendigt, naar ikke Vognkjørsel kunde afbenyttes, thi Afstanden mellem Byens Yderkanter, for ikke at tale om hele Byens Environs indbefattet Markjorderne — er henved $\frac{1}{2}$ Miil, og de fleste Fattigfolk boe nemlig ved disse Yderpunkter. Jeg har imidlertid altid holdt Befordring til Brug i min Landpraxis, og det er saaledes kun ved dens Hjælp at jeg er istand til at overkomme Arbejdet, — særligt naar hen-sees til, at jeg maa sørge for tilstrækkelige Indtægter ved en større privat Praxis.

Om Aarhus Byraad efter nærmere Henstilling vil finde sig foranlediget til at tilstaae mig Befordringsgodtgjørelse veed jeg endnu ikke, men da denne Sag i egentligste Forstand ikke vedrører Gageringen, som ved Opslaget om Embedet i sin Tid er stipuleret, har jeg indtil videre Haab derom. — Den store Tilstrømning til Aarhus, som er foregaaet i de senere Aar, og viist i ovenstaaende Tabel⁹, har især givet Befolkningen en Tilvæxt af et meget fattigt Proletariat, som er strømmet hertil i Haab om Arbejde. Derved er flere herværende Embeders og Bestillingers Karakter i høj Grad blevne forandrede i kort Tid, og dette gjælder neppe noget Embede i højere Grad end det af mig forvaltede, hvis Forretningers Mængde er steget i samme Forhold, som Fattigvæsenets Byrder ere blevne større. — Til mine Forretninger hører ogsaa Tilsynet med endeel gamle svagelige Qvinder i de saakaldte *Enkeboliger*¹⁰, som ere beliggende paa 5 forskellige Steder i Byen; og fremdeles er jeg Læge ved Byens »Hospital« (Kloster), hvori 28 Lemmer og 20 Pensionairer, samt, som ovenfor angivet, ved Byens Arresthus og ved Epidemihospitalet. Som *Medlem af Quarantainekommissionen* har jeg som oftest været tilstede ved Møderne og de foretagne Inspektioner omkring i Byen, i Reglen 2 a 3 Gange maanedlig og flere Timer ad Gangen.

Jeg har endnu kun at bemærke, at mine *Embedsbøger* ere iorden, og paa Forlangende foreviste Physikus i afvigte Novbr. —

1880

I Henseende til *Sygeplejen* er Aarhus By i de senere Aar bleven stillet godt, og under sædvanlige Forhold tilstrækkeligt hjulpet.

Paa Byens Sygehus fungerer nemlig 2 Diakonisser og oplæres for Tiden 2 Sygeplejerinder af det røde Kors. Paa Fattiggaardens Sygestuer fungerer 1 Diakonisse, og i Byen som menighedsdiakonisser 2. Af Sygeplejerinder af det røde Kors¹¹ er endvidere 1 fungerende paa det militaire Sygehus og to er i Funktion i Byen; ialt altsaa 10 Sygeplejerinder. —

Byens *Sygeforeninger*¹², som maa ansees for et ubetinget Gode for Befolkningen, og et betinget for Lægerne, hvis Indtægt deraf er meget beskeden, udgjorde i 1880:

⁹ Her udeladt.

¹⁰ Jvf. note 7, side 17.

¹¹ Jvf. note 2.

¹² Jvf. afsnit om sygekasser s. 200 ff.

1) Statsbanernes. 2) Østjydske Jernbaners. 3) Vaabenbrødrenes. 4) Haandværkere og Fabriksarbejdernes, samt 5) Arbejdernes. De førstnævnte have havt 1 Læge, medens de 2 andre have kontraheret med flere Læger. Alle disse Foreninger optage foruden Forsørgeren ogsaa hans Hustru og Børn.

Jordemødrenes Antal i 1880 har været 11, men inden Aarets Udgang erholdt en af dem Ansættelse i et Landdistrikt. Jordemødrene leve i Aarhus ikke under ganske heldige Forhold fordi de meget almindeligt forholdes deres fortjeneste hos det her stærkt tiltagende Proletariat, og derhos give de store Afstande i Byen dem megen Besvær. — Deres Instrumenter ere gjentagne Gange blevne undersøgte af mig, hvorefter Manglerne, som fandtes ved samme snarest bleve afhjulpne. — Jeg tillader mig at bemærke, *at det maatte ansees ønskeligt, om Jordemødrene vare forsynede med 2 almindelige Sprøjter, samt med en mindre.* — Ligeledes har jeg efterseet og korrigeret deres Protokol-Optegnelser. — Jordemoder-Konferencen blev af Physicus sammen med mig afholdt i Septbr. Maaned. —

1881

Jordemodervæsenet undergik i 1881 en Forandring til det Bedre. Byraadet havde til Stiftamtet indstillet til Afsked Byens eneste offentligt ansatte Jordemoder, som var gammel og sygelig, og havde foreslaaet Ansættelse af en anden Jordemoder. Men jeg greb Lejligheden til at foreslaae, at *enten* Kommunen tilpligtedes at betale enhver af Byens privat praktiserende Jordemødre efter en højere Skala end den taxtmæssige for de Forretninger, som de udførte under Fattigvæsenet, *eller* at der, i Forhold til Folkemængdens Størrelse, blev ansat 5 Distriktsjordemødre, idet jeg fremhævede, at en saadan Foranstaltning maatte ansees for at være Kommunens Pligt ifølge Loven, og at Jordemødrene har for en stor Deel levede under uheldige økonomiske Vilkaar, fordi de manglede Støtte fra det Offentliges Side. Efter mange Forhandlinger er det nu lykkedes at faae 3 offentlig ansatte Jordemødre, hvoraf de 2 dog ikkun er blevne Reserve-Distriktsjordemødre — for at Kommunen kunde spare. —

1882

Sygeplejen har her en god Støtte i — og i det forløbne Aar været udført af — 5 Diakonisser og 8 Sygeplejersker under det røde Kors¹³. Af førstnævnte vare 3 anbragte paa Sygehusene og 2 i Byen, og af sidstnævnte 5 paa Sygehusene og 3 i Byen. Under den megen Sygdom i Aarets Løb have de i Reglen den meste Tid været fuldt beskæftigede, og der er for det røde Kors' Vedkommende Tale om at udvide Virksomheden og derfor engagere flere til Oplæring, saa at ogsaa Landdistriktet i paatrængende Tilfælde kan erholde dem til Tjeneste. Jeg vilde iøvrigt ansee det for baade hensigtsmæssigt og nødvendigt, *om Qvinder, som udøve Sygeplejen, bleve kontrollerede* i Lighed med hvad der er Tilfældet med Jordemødrene. —

13 Jvf. note 2.

1886

Til Fremme for en god Medicinalordning maa utvivlsom *Sygeforeninger* henregnes, og af dem have vi adskillige, men de have en Ulempe ved sig, som jeg her kort vil berøre, fordi den synes mig overhaandtagende, idetmindste her paa Stedet. Medlemmer af Sygeforen. benytte Læge ved alle Slags Lejligheder, idet de tro, at der skal Medicin til overalt, og det staar ikke i den vedk. Læges Magt at forhindre denne Uskik, thi de ville da forlade ham og søge til en anden. Medikament-Forbruget bliver under disse Omstændigheder betydeligt større end det behøvede at være, og Udgifterne tilsvarende, og forsaavidt en saadan Trafik i enkelte Tilfælde berører Statsinstitutioner, f. Ex. Statsbanernes Sygekasser, var det nok en Undersøgelse værd, hvorledes der hensigtsmæssigt maatte kunne raades Bod derpaa. —

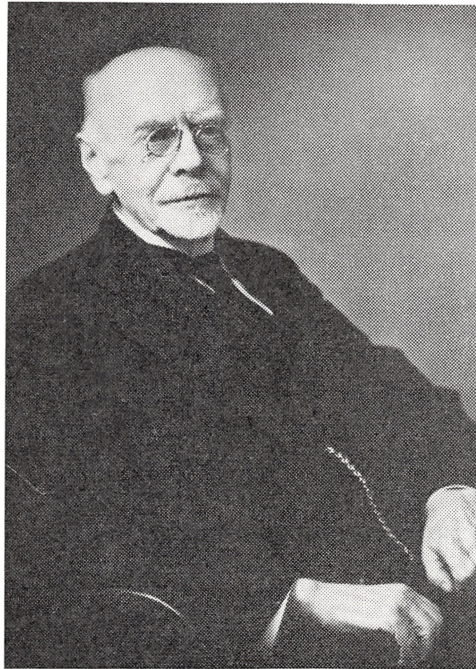
1888

I Henseende til . . . *Sygeplejersker*, hvorom Schema E giver Underretning [*ikke medtaget*], tillader jeg mig at bemærke, at ligesom den Ordning, der er bleven indført for det røde Kors' Plejersker¹⁴ synes hensigtsmæssig, saaledes formene jeg, at noget lignende burde være indført for Søstrenes (Diakonissernes) Vedkommende, der nu, overladte til sig selv, handle efter eget Godtbefindende, og ligesom de Førstnævnte gjøre Indtryk af at være godt oplærte, synes mig at ikke ganske det samme er Tilfældet for flere af de andres Vedkommende, hvad der ogsaa er naturligt, da de ofte beskæftiger sig med Ting, der ligge fjernt fra Sygeplejen, og medens de førstnævnte idetmindste ligeoverfor Lægerne synes disciplinerede, gjælder dette heller ikke de sidste, der i mine Øine er mere selvkloge end ønskeligt, og skjönt de som Menighedsdiakonisser særligt burde bistaae de meget Fattige og til Hjælp trængende, saa yde de dog sjældent disse ret længe deres Hjælp, idet de forklare, at de skulle saamange Steder hen, og have saameget at bestille andetsteds. Jeg mener, at disse Qvinder burde være under Kontrol, og have en Læge som deres Foresatte. Jeg for min Deel erholde aldrig nogen tjenstlig Meddelelse om deres Komme til eller Afgang fra Byen.

1891

Forinden jeg afslutter, skal jeg omtale *den Forandring, som der er blevet foretaget med mit Embede*. Under 1 Maj 1891 erholdt jeg følgende Skrivelse fra Aarhus Byraad: »Da det maa antages, ifølge hvad der er fremkommet i Byraadet, at Aarhus Stadslæge-Embeds Forretninger ere voxede saa betydeligt i den Tid der er forløbet siden Embedets Oprettelse, at der kan være Trang til at søge tilvejebragt en Lettelse i saa Henseende, og at det samme tildels gjælder Sygehushlægen er Byraadet betænkt paa at indgaae til Justitsministeriet med Indstil-

¹⁴ Der hentydes muligvis her til, at staten i 1880'erne gav en række tilskud til uddannelse af sygeplejersker uden for København og at disse sattes under tilsyn af fysikus i Odense og justitsministeriet. Joh. Møller: Den civile medicinallovgivning 5 (1895) 1880—88, 731 f.

Stads-, senere amtslæge Johs. Lunddahl.
Foto tilhørende læge E. Vosbein.

ling om, at de ved Knagl Resol. af 4/11 78 ordnede Lægeforhold her i Byen foreløbigt maa omordnes derhen, *at* Stadslægen fritages for de ham paa-hvilende Forretninger med Hensyn til Fattige, som bo i den Deel af Byen, der ligger Syd for Aaen (derunder paa Fattiggaarden) *at* Sygehuslægen fritages for Tilsynet med og Behandlingen af de paa Fattiggaardens Sygestuer indlagte Patienter, samt *at* der ansættes en af Kommunen lønnet, af Byraadet beskikket Læge, der overtager de ovennævnte Forretninger. — Forinden imidlertid videre foretages i denne Anledning, tillader man sig at anmode Hr Stadslægen, om at ville meddele Byraadet Deres behagelige Ytringer i ommeldte Henseende.«

Mit Svar gik selvfølgelig ud paa, at jeg ikke havde noget imod at afgive Fattigpraxis for den Deel af Byen, som Skrivelsen omtaler. — Byraadet søgte og erholdt derefter Ministeriets Approbation, og fra Nytaar 1892 er den nye Orden indtraadt, og herværende praktis. Læge J. L. Lunddahl ansat som Kommunelæge. — Den Lettelse for mig, som nu formentlig vilde blive Følgen, har allerede indtil nu, i et Tidsrum af 3' Maaneder, forsaavidt vist sig at være illusorisk, som den nye Fattiglov¹⁵ og Alderdomsforsørgelsesloven¹⁶ har paalagt mig en Tidsanvendelse, som vejer op dermed. —

15 Fattiglov af 9. april 1891.

16 Alderdomsforsørgelsesloven af 9. april 1891.

1892

Mine Embedsforretninger ere, tildels som Følge af Proletariatets Forøgelse, i betydelig Tiltagen, hvortil ogsaa Alderdomsunderstøttelses-Ordningen, og den frie Lægehjælp bidrager i høj Grad, og jeg mærker derfor egentlig ikke nogen Lettelse i Arbejdet, uagtet en Kommunalæge siden Nytaar 1892 har overtaget et mindre Distrikt af Byen. —

I Anledning af de forskjellige mindre Epidemier i Byen i de sidste 2^{1/2} Aar (Dysenteri, Variolæ¹⁷, Kolera) være det mig her tilladt at fremhæve, at ligesom Sundhedskommissionen incl. Stadslægen bør forudsættes at forstaae at ordne Forholdene paa rette Maade, saaledes optræder den stedlige Presse samtidig hæsbæsende med at bringe Nyheder og give Raad, begge i Reglen lige forkastelige, de første fordi de som oftest ere vildledende og indgyde Folk Skræk, de sidste fordi de næsten altid udvise mangelfuldt Kjendskab eller komplet Uvidenhed. Vistnok lade en energisk Embedsmand sig ikke forstyrre deraf, modsat Lægmedlemmer af Sundhedskommissionen, der hyppigt mangler hygiejnisk Indsigt. — Men overhovedet betyder *en Distrikts- eller Stadslæges Stilling* ikke det, som i tidligere Tid, da han i Egenskab af overordnet Embedsmand havde Indflydelse paa mange Omraader. — Baade Sundhedscommis. og Selvstyret, repræsenteret af Byraadet, have reduceret hans Betydning, og navnlig sidstnævnte anseer sig som oftest tilstrækkeligt kyndig paa alle Omraader, og det hører til Sjældenhederne at den medicinale Embedsmand raadspørges. — —

1906

Fra 1ste April 1906 er der i Aarhus indført en radikal Ændring i Byens offentlige Lægeforhold (Fattig- og Alderdomsunderstøttelsespraxis), idet der her er indført frit Lægevalg for et Aar ad Gangen mellem de Læger, som er villige til at paatage sig en saadan Praxis. Ordningen der foreløbig er truffet for 2 Aar, er kommen i Stand paa Initiativ af Byraadet og er bleven mulig ved Imødekommenhed fra Lægernes Side, idet de foreløbig er gaaet ind paa et udføre denne Gerning for en lav Betaling. (4 Kr. aarligt for hver Patient eventuelt med Familie, der faar Lægehjælp paa det offentliges Regning, saaledes at den fulde Betaling gives, paa hvilken Tid — tidligt eller sent i Finansaaret — Lægehjælpen bevilges og med Extrabetaling for visse Ydelser — Fødselspraxis, Attesters Udstedelse, Natpraxis o. l. — efter Lægeforeningens almindelige Taxter). Til denne Virksomhed har der meldt sig 20 af Byens Læger, omtrent saa mange som der er Sygekasselæger. At der ved denne Ordning er sket et overordentligt stort humant *Fremskridt* er uomtvisteligt, og den har saavidt skjønnes virket til Tilfredsstillelse for Klienterne og kan ikke antages at ville paaføre Kommunen uforholdsmæssige Byrder, selv om Honoraret til Lægerne ad Aare maa sættes noget op. — Ved Fattiggården og ved de gamles Hjem er der hvert Sted ansat fast Læge.

17 Kopper.

Desværre medførte Forhandlingen om den nævnte Ordning, at Byraadet med Skolekommissionens Samtykke trods indtrængende Forestillinger fra Fysikatet og fra Stadslægen for at spare nogle Kroner lod Skolelægeinstitutionen¹⁸ ophæve. Ganske vist havde denne Institution, der her i Byen fra Begyndelsen var indrettet paa en upraktisk Maade, ikke gjort den Gavn eller haft den Betydning, den skulde; men den bestod dog, kunde udvikles videre og benyttes, naar der var Anledning dertil. Ganske at ophæve den, berøve Skolerne ethvert regulært og stadigt hygiejnisk Tilsyn og sætte Byen udenfor det Arbejde, der i hele den civiliserede Verden gjøres paa Skolesundhedsvæsenets Omraade maa betegnes som et uforsvarligt hygiejnisk Tilbageskridt. — En Ordning gaaende ud paa, at Skolebørn, der antages at være lidende af Sygdom eller Svagelighed, paa det offentlige Foranstaltning kan henvises til Eftersyn og Bedømmelse af en af Kommunens Læger, har faktisk vist sig ganske betydningsløs. Den tager jo desuden kun Sigte paa en Side af Skolelægens Virksomhed. Det foretagne Skridt er saa meget mere uheldigt, som der hverken i Byraadet eller i Skolekommissionen sidder en enesie Læge.

1907

Den i 1906 indførte Ordning af offentlig Lægevirksomhed for Fattig- og Alderdomsunderstøttede med frit Lægevalg mellem c. 20 Læger har virket godt og vil sikkert blive stabil. Skolelægen savnes stadig, saa meget mere som der hverken i Byraad eller Skolekommission findes nogen Læge. Skolerne er saaledes ganske uden hygiejnisk Tilsyn. — Alene til en Kampagne mod Lusene, som er meget udbredte mellem Skolebørnene — for kun at nævne en enkelt Ting — vilde en Skolelæges Initiativ Raad og Hjælp være af stor Værdi.

18 Skolelægeinstitutionen eksisterede fra 1899—1906. Byrådets forh. 1905—06 A 428, 1906—07 A 84.

Sygehuse

I provinsen fandtes ved begyndelsen af det 19. årh. i alt kun 11 sygehuse, blandt disse et i Århus for Århus by og amt¹. Det oprettedes i 1789 af stiftamtmand O. Høegh-Guldberg i ejendommen Rosensgade nr. 11. Den gamle bindingsværksbygning ligger der stadig som nabo til Hotel Royal. I 1829 flyttedes Århus Hospital til Vestergade 51, hvor nu hotel Phønix ligger².

I koleraåret 1853 måtte man på grund af den betydelige mangel på hospitalspladser indrette et midlertidigt lazaret i den gamle realskole i Dyrnkarken, hvor nu Sabroes fabriksbygning ligger. Kommunen flyttede i 1856 sit sygehus hertil. Det var efter tidens forhold et vist nok ganske godt sygehus, til en begyndelse med 28 sengepladser³. Den to-etagers bygning havde 11 fag vinduer og 6 stuer i hver etage, hvoraf 2 var enestuer, 1 operationsstue og 1 eller 2 stuer til dagvagten og pigen. På loftet fandtes 2 sygestuer med tagvinduer til gaden. Sygestuerne lå mod nordvest til gårdsiden og var mørke på grund af manglende sollys, desuden var huset meget fugtigt. Ud til gaden lå gange, operationsstue, inventar- og linnedrum og klosetter. Økonomens (inspektør- og »oversygevogter« i een person) lejlighed lå på den anden side porten med 3 fag vinduer ud til gaden og fortsatte i en sidebygning i gården, hvor der fandtes køkken samt et kammer til 2 tjenestepiger, og hvor strygeovnen var sat op, desuden en rullestue, der samtidig var badeværelse og havde et træbadekar. I gården var der brændselsrum, vaskehus, obduktionsstue og klosetter. I sygestuerne var væggene i almindelighed dengang kalkede, og træsenge stod i to rækker ud fra væggene. De var forsynet dels med halmsække, dels med krølhårsmadrasser, hovedpuder med fjer, dyner, tæpper og blågarnslagner. Tranlamper og tællelys oplyste om aftenen det sparsomme indbo bestående af et par stole, sengeborde med natpotten under og et natskrin til opsamling af urin. Foruden et skab var der et lidt større bord mellem vinduerne, hvor de til lægens brug nødvendige genstande var anbragt⁴.

Sygehuset i Dyrnkarken fungerede indtil 1893, men tiden løb snart fra det, navnlig efter at amtet havde bygget et tidssvarende hospital i 1882. I efteråret 1893 blev Århus kommunehospital taget i brug. Med de mere moderne hospitaler ændredes befolkningens syn på hospitaler og hospitalsindlæggelse. Fattigvæsenets patienter havde tidligere udgjort en væsentlig del af belægningen, og det havde været en fremherskende fornemmelse, at sygehuset var et sted, hvor det offentlige anbragte de syge for at blive af med dem⁵.

Af andre hospitalsinstitutioner i Århus var der fra 1874 byens og amtets fælles epidemihus i Ny Munkegade; før dets bygning havde man klareret sig med tilfældigt lejede isolations- og behandlingslokaler. Hospitalet tjente efter 1893 som reservehospital for de utilstrækkelige epidemifdelinger på kommunehospitalet og vedblev at fungere, indtil Marselisborg hospital blev taget i brug som epidemihospital i 1913⁶.

På den nybyggede fattiggård fra 1870 blev der indrettet specielle sygestuer.

Militærtsygehuset fandtes ved det 19. årh. begyndelse i en gård på Guldmedgade, men flyttedes i 1805 til et tarveligt bindingsværkshus

på Frederiksgade. Der klagedes i en rum tid over det militære sygehus' brøstfældighed, før man i 1878 byggede et nyt og efter de tiders forhold godt og veludstyret garnisonssygehus ved rytterikasernen⁷.

Af private klinikker fik især det i 1901 oprettede katolske St. Josephs hospital betydning som et led i Århus hospitalsvæsen. Det rykkede i 1907 ind i bygningen på Tietgens Plads⁸.

Sindssyges behandling havde fra midten af det 19. årh. udelukkende haft karakter af forvaring og indespærring. I Århus gamle klostres dårekiste var sindssyge i 1819 indespærrede i rum, hvortil lys og luft kun trængte gennem en lille firkantet åbning i døren. I 1840 levede de dog under væsentligt bedre forhold, og i 1862 blev denne dårekiste nedlagt. I 1852 indviedes den nørrejske sindssygeanstalt »det jyske asyl« som statsinstitution uden for Århus. Herefter slog man ind på en mere human og hospitalsmæssig pleje af sindssyge⁹.

1. Scharling og Falbe-Hansen: Danmarks statistik V, 87. — 2. E. Vosbein (red.): Lægeforeningen for Århus og omegn 1859—1959, 763. — 3. Samme. — 4. Festskrift i anledning af 50-årsdagen for kommunehospitalets beståen (1943) 20. — 5. AgT 2, 427 f., 432. — 6. Samme, 429 f. — 7. Samme, 430. 8. Samme, 434. — 9. Samme, 435 f.

1861

Erhvervelsen af et hensigtsmæssigt Receptionslocale¹ er, efter at de forskellige Autoriteter ere hørte, bleven stillet i Bero, indtil det maaske kunde blive muligt for Commissionen uden altfor stor Opoffrelse i den nærmeste Tid at kunne erhverve et passende Locale, der kunde benyttes baade som Receptionslocale og tillige som Hospital under en Epidemie.

1868

Aarhus Sygehus var under den sidste Sommer herskende Typhus ikke til saamegen Nytte for Byens Beboere, som det burde, da Byraadet havde overladt en meget stor Deel af Bygningerne til Militairetaten, til hvilken det ikke itide havde skaffet Sygelocale. — Der var en saa stor Mangel paa Plads at de Syge jævnlige maatte vente i flere Dage inden de kunde modtages. Jeg havde saaledes paa een Gang 4 Typhussyge som ikke kunde modtages. 1 af dem døde i Hjemmet, 2 kom sig inden der blev Plads, og 1 blev nok indlagt. Uagtet at Bestyrelsen selv anseer dette Forhold for uforsvarligt har den dog iaar indvilliget i at et Par Stuer atter ere blevne overladte til Militairetaten. Disse Ordninger blev iværksatte uden at høre det daværende Overtilsyn: Stiftamtmanden og Physicus. Disse 2 Embedsmænd ere nu som Overtilsyn ved den nye Kommunallov² blevne remplacerede af Byraadet, og Districtslægen er ikke mere Medlem af Sygehusets Bestyrelse som alene bestaaer af 3 af Byraadet og af dettes Midte valgte Medlemmer.

1 For epidemisk smittede.

2 Kommunallov for købstæderne af 26. maj 1868. Lovens § 17 ophævede særlige kommissioner med kommunale anliggender under sig, og disse henlagdes under byrådet. Rigsdagst. 1867—68 A 1763.

[Tryksag indlagt ved beretningen for 1869:]
 REGULATIV FOR AARHUS KJØBSTADS SYGEHOSPITAL
Hospitalets Øiemed.

§ 1.

Hospitalet er bestemt for legemlig Syge, fortrinsviis fra Aarhus By og Amt. Adgangen er kun saadanne formeent, hvis Optagelse Bestyrelsen anseer for skadelig for de andre Syge.

§ 2.

Afdrag paa Forrentning af Hospitalets Prioritetsgjæld betales af Kæmnerkassen og holdes udenfor Regnskabet. Betalingen for de Syges Cuur og Pleie, Leie, Betaling for Bad etc. indgaaer i Hospitalets Kasse, og af denne bestrides alle dets øvrige Udgifter; kunne disse ikke dækkes deraf, tilskyder Kæmnerkassen det Manglende, ligesom muligt Overskud indbetales i denne.

De Syge.

§ 3.

Med Hensyn til Forpleining og Bespiisning inddeles de Syge i 2 Classer; i første Classe har Enhver sit eget Værelse, i anden Classe ere Værelserne fælleds for flere Syge.

§ 4.

De Syge, som ønskes indlagte i Hospitalet, maa forud anmeldes der; kun nylig tilskadekomne Syge kunne indlægges uden foregaaende Anmeldelse eller Caution. Kan en saaledes modtagen Tilskadekommen ikke selv tilviebringe Caution, gjøres strax Anmeldelse til hans Opholds-Commune, saafremt denne er i Aarhus Amt, eller til Fattigvæsenet i Aarhus.

§ 5.

Førend nogen Syg, med Undtagelse af de i § 4 nævnte, modtages, stilles en saadan Caution eller Sikkerhed for Betaling, som Hospitalets Inspecteur anseer for betryggende. Syge, som indlægges for kun at underkastes en Fnat-Cuur, kunne modtages mod en Forudbetaling for en Uge. Restancer af Betaling kunne med Amtets Approbation inddrives ved Udpantning, ogsaa hos Cautionisten.

§ 6.

De i Hospitalet behandlede Syge modtage Bespiisning, Vadsk, Forpleining, Lægehjælp, Medicin og Opvartning, og erlægge derfor en af Byraadet, efter Udvalgets Forslag, fastsat Betaling, der er forskjellig for de 2 Classer, og som for Tiden ansættes til 7 Mk. daglig for første Classe og 4 Mk. daglig for anden Classe.

Saavel Indlæggelses- som Udskrivningsdagen medregnes som hidtil. For et Pattebarn, der indlægges med sin Moder, betales 2 Mk. daglig.

De Syge, som søge Hospitalet for at opereres, maa desuden til Lægen erlægge

Betaling for Operationen efter Billighed; herfra undtages de, der indlægges af Aarhus Fattigvæsen og af Aarhus Amtsraadkreds's Communer.

§ 7.

Da Hospitalet leverer alle til Forpleiningen nødvendige Gjenstande, have de Syge kun at medbringe deres Gangklæder.

§ 8.

De Syge, som før deres Indlæggelse i Hospitalet under samme Sygdom have været under Lægebehandling, maa medbringe en kort Beskrivelse af Sygdommens tidligere Gang og Behandling.

§ 9.

Enhver i Hospitalet indlagt Syg maa rette sig efter de Bestemmelser, som med Hensyn til den indre Orden af Udvalget blive fastsatte.

§ 10.

De Syge, som dø i Hospitalet, besørger dette, naar forlanges, begravede for Vedkommendes Regning, naar der for Betalingen stilles betryggende Sikkerhed, under den i § 5 nævnte Udpantningsret.

Lægen er berettiget til at anstille Section, naar den Syge har været indlagt for offentlig Regning.

Hospitalets Bestyrelse.

§ 11.

Hospitalet bestyres, under Byraadets Overtilsyn, af et Udvalg, bestaaende af 3 Medlemmer, der selv vælger siin Formand; denne leder Forhandlingerne og indfører disse i en egen Protokol.

§ 12.

Udvalget sørger for Hospitalets Vedligeholdelse, Anskaffelse af Inventarium, Brændsel etc. Det udfærdiger Instrux for Inspecteuren og Oeconomen, affatter de specielle Reglementer, samt varetager overhovedet Hospitalets Tarv paa bedste Maade. Det samles i det Mindste een Gang hvert Qvartal i Hospitalet, for at raadslaa om dets Anliggender.

§ 13.

Udvalget antager og afskediger, efter Forslag af og Conference med Lægen, det nødvendige Opvartningspersonale og fastsætter sammes Løn.

§ 14.

Det indgiver aarlig og i betimelig Tid til Byraadet calculatorisk Overslag over det paafølgende Aars Indtægter og Udgifter, for at det Tilskud, som Communen

mulig vil komme til at yde, kan blive opført i Byens Budget og derefter optaget i den aarlige Ligning over Communalafgifter, hvorved bemærkes Bestemmelsen i § 2 om Renter og Afbetaling.

§ 15.

Udvalget controllerer Inspecteurs Regnskab og indsender samme til Byraadet, forsynet med sin Attestation.

Lægen.

§ 16.

Den for Byen ansatte Læge er tillige Læge i Hospitalet. Han leder alle de Forretninger, som vedkommer de Syges Placering, Udskrivning, Behandling og Disciplinen iblandt dem. Han vaager over, at Oeconomen og Opvartningspersonalet gjøre deres Pligt. Han fører, foruden de i Justitsministeriets Cirkulair-Skrivelse af 15. Juni 1849 befalede Sygejournaler, en Protokol, hvori anføres de Syges Navne, Alder, Bestilling, Opholdssted, Indlæggelses- og Udskrivnings- eller Dødsdag, samt for hvis Regning og af hvem de ere indlagte.

§ 17.

Lægen erholder af Hospitalets Kasse en fast aarlig Løn af 200 Rdlr.

Inspecteuren.

§ 18.

Under Udvalget ansættes en Inspecteur, som antages og, med 3 Maaneders Opsigelse afskediges af Byraadet efter Udvalgets Forslag, med fast aarlig Løn af 150 Rdlr. Han fører Regnskabet, incasserer Betalingen for de Syge og Hospitalets øvrige Indtægter, fører Tilsyn med dets faste og løse Ejendele og udfører alle de ved Hospitalet forefaldende Forretninger, som paalægges ham af Udvalget. Han har Opsyn med Inventariet, fører Regnskab over samme og controllerer Oeconomien. Han aflægger saavel Kasse- som Inventarie-Regnskabet. Han meddeler Udvalget Qvartalsextracter af Regnskabet og indbetaler den overflødige Kassebeholdning til dets dertil valgte Medlem.

§ 19.

Som Hospitalets Kasserer og Regnskabsfører modtager Inspecteuren Anmeldelse af de Syge, som ønskes indlagte i Hospitalet, bedømmer og antager den tilbudne Sikkerhed eller Caution. Naar de Syge udskrives, anmeldes dette for ham. Han besørger Restancer inddrevne og fører over de behandlede Syge en Protokol, som ved hvert Qvartalsmøde sammenholdes med Lægens. Han udarbejder Forslag til det følgende Aars Budget saa betids, at dette af Udvalget kan forhandles og vedtages, og aflægger Regnskabet for det forløbne Aar saa betids, at det kan gennemgaaes, forinden disse Sager skulle indstilles til Byraadet.

Sygehuset i Dynkarken, hvor nu Th. Ths. Sabroes fabriksbygninger ligger.
Foto i Den gamle By.

Oeconomen.

§ 20.

Hospitalets Oeconom, som tillige er Sygevogter, ansættes og afskediges, med 3 Maaneders Opsigelse, af Byraadet, efter Forslag af Udvalget, og er dette saavel som Lægen specielt underordnet. Han har fri Bolig, Afbenyttelse af det ham af Udvalget anviste Stykke af Haven, frit Brændsel og desuden som Sygevogter en aarlig Løn af 100 Rdlr. Han bespiser i Overensstemmelse med Hospitalets Bespiisnings-Reglement de Syge samt Hospitalets Opvartningspersonale mod en Betaling, som kvartaliter fastsættes af Byraadet efter Udvalgets Indstilling i Henhold til Levnedsmidlernes Priis. Iøvrigt ordnes hans Forhold ved Contract.

Aarhus Byraad, den 22. Juli 1869.

1872

Da Manglerne ved det hidtil benyttede Epidemilocal ved Knudrisbanke især blev føleligt under dets stærkere Belægning af Koppesygge i 1872, og da de tidligere begyndte Forhandlinger om Tilvejebringelse af et nyt, vare hændende, tilskrev jeg d. 3. Maj Byraadet. Dette optog atter Sagen; et Udvalg af samme

er traadt sammen med Medlemmer af Amdtsraadet, og der er nu tilvejebragt og antaget en Byggeplan og en Overenskomst mellem By og Land med Hensyn til Benyttelsen.

1873

Istedetfor den hidtil af Byen lejede uhensigtsmæssige Bygning ved Knudrisbanke er der nu opført et nyt Epidemilazaret³, fælleds for By og Land, som vil kunne tages i Brug til 1ste Maj. Beliggenheden er fri og behagelig. Nord for Byen, fjernet fra Nabohusene. Det bestaar af en Hovedbygning med 1 Etage, Facaden mod Syd, og to fra denne isolerede mindre Bygninger; i Hovedbygningen findes Pladser til 20 Syge med 700 Kubikfod Luft for hver; der findes flere mindre Værelser for Bedrestillede, hvortil Trangen har været følelig under de tidligere Koppeepidemier. I den vestlige af de mindre Bygninger, i 30 Alens Afstand fra Hovedbygningen, er anbragt et Værelse beregnet paa at modtage enkelte søværts fra kommende Koleratilfælde, paa Tider, hvor denne maatte være i Brug for andre smitsomme Sygdomme. Skulde denne Mulighed indtræde, kan hver Bygning med Hensyn til Opvarningspersonale, Økonomi, Vadsk osv holdes isoleret. — En virksom Ventilation kan gennemføres i alle Værelserne. Der findes selvfølgelig Badeindretning og Desinfectionsovn. Lazarettet har sin egen Vogn til at afhente de Syge.

Den samlede Udgift til dette Foretagende, Monteringen iberegnet, er mig af Arkitekten opgivet til 12.000 Rdl.

1874

I Slutningen af Aaret blev det fuldførte ny Epidemihospital paa Galgebakken⁴, hvilket er fælleds for By og Amt, afleveret til Brug. — Der har endnu ej været Anledning til at benytte det.

1879

Aarhus Byes Sygehospital er indrettet til henved 50 Patienter, og *Fattiggaardens* Sygestuer til mindst 30 Patienter, og begge disse Sygehuse bestyres af Kommunens beskikkede Læge. *Det militaire Sygehus*⁵, som er nyt opført i 1878, er indrettet til 75 à 100 Patienter, og er et fortrinligt indrettet Sygehus med Ventilation (efter Krarup), gode Badeindretninger, desinficerende Klosetter (med Nitro) og med Desinfectionsovn. — *Byens Epidemihospital*, som er overdraget til min Bestyrelse, kan optage 32 Patienter, men dette Hospital har i hele det forløbne Aar slet ikke været i Brug, hvorfor jeg heller ikke fremsender det befalede Schema C. udfyldt, og jeg skal kun her anmærke, at Hospitalet er

3 På Galgebakken, det nuværende Ny Munkegade, hvor nu Samsøgades skole ligger. Ved lov om foranstaltninger mod choleras indbringelse ad søvejen af 1868 påbødes, at i København og søkøbstæderne skulle et passende lokale stå rede til kolerasyge ankomne ad søvejen. Rigsdagst. 1867—68 A, 1850.

4 Jvf. note 3.

5 Garnisonssygehuset opførtes i Valdemarsgade, hvor nu socialkontoret ligger.

bygget 1874, og nærmest bestemt til Cholera og Koppepatienter; det er beliggende paa et Højdeparti nordvest for Byen, et godt Stykke Vej fra samme, og er bygget af lette Materialer, men dog meget godt, og de forskjellige Udbedringer og Forandringer som det kunde behøve, er af mig forebragt for det respektive Udvalg, som ogsaa tildeels har ladet dem udføre.

1880

Aarhus Sygehospital for By og Amt er indrettet til henved 50 Patienter, og er selvfølgelig for lille, men da der nu *agtes bygget et Amtssygehus* vil dette vel hjælpe noget, skjøndt ikke tilstrækkeligt; endvidere ere *Fattiggaardens Sygestuer*, til mindst 30 Patienter, ikke heller tilstrækkelige til at rumme dem, som burde afgives der, og derfor nu ofte maa forblive i Hjemmet under de uheldigste Forhold. Begge disse nævnte Sygehuse bestyres af Kommunens beskikkede Læge. — *Byens Epidemihospital* til 32 Pat., under min Bestyrelse, har i det forløbne Aar ikke været i Brug.

Hospitalet, bygget 1874, paa et Højdepunkt strax udenfor og til nordvest for Byen, maa ansees for godt egnet til sin Bestemmelse, men hidtil er det kun bleven benyttet for Cholera og Koppepatienter. — Ganske interimistisk blev der i samme ved Aarets Begyndelse ifølge mit Forslag til Byraadet, indrettet 2 *Detentionslokaler for Sindssyge*, hvortil der her i Byen haardt trængtes, da vor Sindssygeanstalt⁶ altid paa 3die Forplejnings-Afdeling er fuldt belagt, saa at alle Ansøgninger om Optagelse maa indføres paa Expektancelisten. Af den Grund har jeg i nævnte interimistiske Lokaler behandlet 3 mandlige Sindssyge. Senere, efterat det *Kngl. Sundhedscollegiums Skrivelse af 10 Marts 1880*, angaaende *Sindssyges interimistiske Behandling*, var bleven mig meddelt, henvendte jeg mig atter til Byraadet med Forslag om at der maatte blive oprettet en ny Bygning i dette Øiemed, eller 1 Tilbygning til Byens Sygehus og 1 til *Fattiggaarden*. Resultatet er blevet at der nu i *Fattiggaarden* er indrettet 3 Lokaler (med 7 à 8 Sengepladser) til foreløbig Modtagelse af Sindssyge, samt til Personer, som ere voldsomme og lide under Brændevinens Indflydelse.

Dette Arrangement er haltende, thi Familier af den bedre Klasse ømme sig ved at sende deres Paarørende til Fattiggaarden. —

1881

Aarhus Sygehospital for By og Amt er indrettet til henved 50 Patienter, og det maae ansees for at være meget for lille for en saa stor Kommune, men da der nu er bygget et Amtssygehus⁷, som vil blive taget ibrug til Foraaret 1882, vil dette sandsynligvis hjælpe endeel paa Plads. Samme Sygehus (som er den

6 Statshospitalet »Det jyske asyl«.

7 Amtssygehuset anlagdes paa Frederiksbjerg for enden af Godthåbsgade i årene 1880—82. Efter adskillige udvidelser flyttedes det i 1935 til sin nuværende beliggenhed ved Vestre Ringgade. Det gamle amtssygehus er i dag St. Anna gades skole. ÅgT 2, 432 ff. Århus vejviser 1939—47.

forrige Realskolebygning⁸) opfylder iøvrigt i de forskjellige Henseender ikke Nutidens Fordringer.

Fattiggårdens Sygestuer kunne modtage 30 Patienter, et altfor lille Antal, og mange fattige Syge maa under disse Omstændigheder forblive i Hjemmet, selvfølgelig til liden Baade for dem. Værelserne er lyse og rummelige, men der klæber dog endeel Mangler ved dette Sygehus, fEx at der kun er 1 Badekammer, hvilket meest bliver benyttet til de Mange, som indlægges for Scabies [*fnat*]. Jeg ordinerer jævnlig lunkne Bade, at tage sammesteds, til mine Patienter i Byen, som ere under Fattigvæsenet, men de ømme sig ofte og med Ret ved at skulle derhen, paa Grund af den nævnte Brug af Lokalet. —

Byens og Amtets Epidemihospital er indrettet til 32 Pat.; det er en let Bygning, men synes desuagtet at egne sig godt for sin Bestemmelse. Hospitalet er fuldt og godt monteret, men det er hidtil kun blevet benyttet til Cholera- og Koppepatienter, og har derfor staaet ledigt i de sidste Aaringer. —

Lokaler for Sindssyges interimistiske Behandling ere indrettet paa *Fattiggården*. Familier af den bedste Klasse ømme sig imidlertid ved at sende deres Paarørende derhen.

Naar dette og meget andet ikke er anderledes i Aarhus, saa er det ikke fordi der jo ikke er gjort Vedkommende opmærksom paa Sagen, men fordi Sparsommelighedssystemet hidtil her i Byen har gjort sig i saa høj Grad gjældende ligeoverfor medicinske, hygiejniske og lignende humane Foretagender. —

1882

Da Sygehusene her ere for smaa, saa at jeg navnlig under den besværlige Mæslinge-Epidemi⁹ ikke kunde komme af med farlige Syge, som trængte til Indlæggelse, tilskrev jeg derom d. 5te April Physicus, som i Svarskrivelse af 8de f. M. meddelte mig, at der var sørget for Plads i Øieblikket, og eventuelt vilde forhaabentlig Epidemihospitalet kunne blive stillet til min Raadighed. — Jeg benyttede mig imidlertid ikke af dette sidste Tilbud, fordi dette sandsynligvis ikke vilde være behageligt for Byraadet, paa Grund af de betydelige Udgifter, som ere forbundne med sidstnævnte Hospitals Drift. Jeg lempede mig fremdeles efter Forholdene, men jeg vil dog her som tidligere, udtale, at jeg anseer Sygehusene i Aarhus By for at være meget for smaa, hvad der ofte er Skyld i, at jeg soignerer fattige Syge i Hjemmet, medens de langt hellere burde henses til Sygehospitalet.

Aarhus Sygehospital, indrettet for hened 50 Patienter, er, som i mine tidligere Beretninger anført, ikke indrettet efter Nutidens Fordringer, og giver ikke Indtryk af Hygge, og det er derhos temmeligt lille. —

Fattiggårdens Sygestuer ere derimod lyse og luftige; de ere indrettede til

8 Statsskolen, Århus videnskabelige realskole eksisterede fra 1839 til 1853. Bygningen lå ved Mindeport, hvor nu Sabroes fabrik i Dynkarken ligger. Chr. Buur: Århus skolevæsen 1849—1929 (1930), 15 f.

9 Jvf. afsnittet »Var Århus en usund by?«

30 Patienter, men dette Antal forslaaer heller ikke ligeoverfor de mange, der kunde trænge til at indlægges, fremfor at blive i deres uheldige Hjem. — I Anledning af en forestaaende Omordning af det herværende Fattigvæsen, er der nu Tale om at forøge Sygestuernes Antal. Men dette bør vist søges forebygget forsaavidt det maa ansees for en Fejl at have et egentlig Sygehospital i et stort Lemmehospital. Jeg mener at det vilde være langt rigtigere om Aarhus Kommune opførte 1 stor Hospital for alle Syge med Undtagelse af den Slags, som bør sendes til Epidemihospitalet. — Hidtil er jeg ikke bleven raadspurgt, og det er derfor tvivlsomt, om jeg faaer nogen Indflydelse paa Sagens Ordning. — Fattigudvalget her i Byen har iøvrigt indført den Skik, at have 2 Slags Fattigpatienter, nogle som ikke betaler, og nogle, som betale halvt for deres Ophold i Sygehospitalet. Disse sidste forlanger Udvalget ogsaa at jeg skal undersøge og indlægge som Fattigpatienter, uagtet de fra Begyndelsen udsige, at de vel ville betale, men kun ønske at faa det saa billigt som muligt. Jeg har hidtil opfyldt dette Forlangende uden Paaklage, men jeg kan dog ikke tro, at Fattigudvalget er berettiget til at stille slige Fordringer til Distriktslægen, hvis Arbejder derved bliver end mere besværliggjort, og den Slags Patienter dog neppe i Egenskab af Fattigpatienter kunne vedkomme ham. En stor Deel af disse Personer, som ofte kun lide af ubetydelige og forbigaaende Onder, ere Haandværkssvende, og have et ret velhavende Udseende, men ikke destomindre møde de hos mig med Requisition fra Fattigforstanderen. Jeg skønner ikke hvorledes dette forenes med Fattiglovgivningen. —

Det militaire Sygehospital, indrettet til henved 100 Patienter, er et i alle Henseender fortrinligt Sygehus.

Lokaler for Sindssyges interimistiske Behandling ere indrettede paa Fattigaarden. Men baade paa Grund af Stedet og paa Grund af deres simple og højst primitive Beskaffenhed ømme Familier af den bedre Slags sig ved at sende deres Paarørende derhen. —

1888

En anden Side af Sagen bør samtidig omtales, den nemlig, at *Aarhus mangler et tilstrækkeligt stort Sygehus*. Allerede i 1880 gjorde jeg i en Skrivelse Byraadet bekendt med de Grunde, der maatte tale for Nødvendigheden af at oprette et nyt Sygehospital, og siden da har der ganske vist været Forhandlinger igang til Øjemedets Opnaaelse, men ligevidt ere vi, og der mangler meget ofte Plads til Syges Optagelse, særlig nu Regulativet¹⁰ er kommet istand. — Forinden imidlertid et tilstrækkeligt stort og et tidssvarende Sygehus vil kunne staa færdigt til Brug, maa der altid hengaae flere Aar, og det synes mig derfor paa-trængende nødvendigt, enten at man lejer et Lokale interimistisk, eller tager det herværende Epidemihospital i Brug. Dette er nærmest bestemt til at optage Cholera- og Koppepatienter, men ogsaa efter sin Vedtægt (approberet af Byraa-

¹⁰ Der hentydes til, at epidemiloven af 1888 gav adgang til at udvide den vederlagsfri behandling til flere epidemiske sygdomme end de af epidemiloven omfattede. Regulativ desangående kunne udfærdiges med justitsministeriets samtykke. Jvf. note 11.

det 18/11 75 og af Amsraadet 17/5 76) »andre Patienter naar de paa Grund af Sygdommens Beskaffenhed ikke kunne optages i det almindelige Sygehospital«. Jeg har paa Byraadet gjort opmærksom paa Sagen.

1889

Forinden det nye Sygehus bliver bygget, og hvorom Forhandlinger trække ud i det uendelige, burde Byraadet forlængst have lejet fleraarigt et interimistisk Lokale til Hjælp for det gamle Sygehus, som i lang Tid har været meget for lille til at optage alle Patienter, der maatte have været ønskede indlagte. Omsider besluttedes det dog at anskaffe et Døckersk Filt Telt, men foruden sin betydelige Kostbarhed er dette kun istand til at optage 18 Patienter, og siden samme blev taget i Brug har jeg desuagtet flere Gange ikke kunnet faae Fattigpatienter indlagte, fordi der manglede Plads, hvilket ikke er godt for de paa-gjældende Syge, og heller ikke for mig personlig, som ved at kunne indlægge endel dertil højlignende Syge, faaer mit Arbejde noget formindsket, hvad der under den herværende Sygeværns Ordning *burde* erkjendes haardt nødvendigt. — Jeg har itide og paa rette Sted gjort opmærksom paa hvorledes en foreløbig Udvidelse hensigtsmæssigt burde foretages, men »Udvalget« i Byraadet, som ledede denne Sag, fandt derimod at et Døckersk Telt af Størrelse som det anskaffede vilde være tilstrækkeligt. —

1890

Den vigtigste medicinale Begivenhed her paa Stedet er den i Aaret omsider tagne *Beslutning om Bygning af et nyt Sygehus*, hvortil Plan m. m. er approberet. Der har i de senere Aar været stor Trang til et saadant, som kunde være tilstrækkeligt stort til at optage anmeldte Syge, thi i Henhold til Epidemiloven¹¹ har Byraadet indrømmet Befolkningen vederlagsfri Indlæggelse af Patienter med *tyfoid Feber, Difteritis, Strubehoste og Skarlagensfeber* — »forsaa vidt Pladsen tillader det«. Nu er Følgen bleven at nogle Syge optages og slippe for at betale, medens andre maa forblive i Hjemmet og have alle Kurens Udgifter, hvorhos de saameget snarere bidrage til at udbrede Smitte. Vel har Byraadet, for at skaffe Plads, opsat et Døckersk Telt til 20 Personer, hvad der paa ingen Maade afhjælper Trangen, som indtil det nye Sygehus kan tages i Brug om et Par Aar, vil vedblive, og muligt blive endnu større. Det naturlige vilde være, at der blev lejet eller kjøbt en Bygning som Filial, men en Forestilling derom har Byraadet ikke paaagtet, ligesom samme overhovedet stædigt værger sig imod store Udgifter paa Medicinalværns Omraade. —

1893

*Aarhus nye Sygehus*¹² blev taget i Brug i Novbr 1893. Det er et Bygningskompleks af 7 Bygninger, og er bestemt til Optagelse af over 200 Patienter, incl.

¹¹ Epidemilov af 20/4 1888. Jvf. note 10.

¹² De ældste afdelinger af Århus kommunehospital opførtes på terrænet ved Nørrebrogade og Nørreboulevard.

Kommunehospitalet kort efter indvielsen 1893 – set fra Vennelystparken.

Foto i Den gamle By.

epidemiske. Men til Optagelse af sidstnævnte, særlig lidende af Difteritis og Scarlatina, har det allerede viist sig at være for lille. Iøvrigt maa det vistnok ansees for at være et særdeles godt indrettet Sygehus, skjøndt, det beliggene paa en Højdeskraaning i Byens nordøstlige Udkant, ganske nær Havet, til sine Tider er et koldt Opholdssted. —

1894

Aarhus nye Kommune-Hospital, ibrug siden Novbr. 1893, har i Hovedbyggn. Plads til 70-100 Pat., og i tvende Epidemibygninger til næsten ligesaa mange, — til Optagelse af Pat. med Difterit, Croup, Tyfus og Scarlat. Dets Oprettelse har i særlig Grad forandret Læge-Praktiken i Aarhus, thi der er nu, efter Byraadsbeslutning, vederlagsfri Indlæggelse af Patienter med nævnte epidemiske Sygdomme, og medens Læger tidligere havde mange af den Slags Patienter under Behandling privat, saa blive nu de allerfleste afgivne til Hospitalsbehandling, og det samme gjælder en stor Del chirurgiske Sygdomme, fordi det alt mere forstaaes af Publikum, at disse dog behandles bedst paa et Sygehus. Hertil kommer endvidere, at Medlemmer af anerkendte Sygeforeninger nu kunne blive indlagte for en betydelig nedsat Betaling. — Alt dette betænkes næppe af de unge Læger, som i de sidste Aar i et forøget Antal etablere sig her, hvor der ikke er Trang til dem, og ikke Sted, hvor de kunne finde Fortjeneste. — —

1899

Paa Hospitalsvæsenets Omraade er der heller ikke skeet noget væsentligt Nyt. Kommunehospitalet, der toges i Brug i 1893, og som den Gang ansaaes for at være fuldtud tilstrækkeligt for en Aarrække, slaar dog nu ikke længere til, og Planer til Udvidelser og Nybygninger har været drøftet i Aarets Løb. — Epidemihuset for søvårts kommende eller paa Stedet opstaaet Tilfælde af Kopper, Kolera, Pest o.s.v. har ikke været i Brug i det forløbne Aar, der har været forhandlet om dets Flytning, der nødvendiggiøres af Forholdene, da Hospitalet, der oprindelig laa paa Bymarken isoleret, nu ligger i en Bydel, der dels er, dels i nær Fremtid bliver tæt bebygget.

1900

Aarhus Kommunehospital som toges i Brug i 1893 og som foruden Hovedbygningen paa c. 100 Senge indbefatter 2 store Bygninger for smitsomme Sygdomme paa ialt c. 60 Senge har navnlig for de sidste Sygdommes Vedkommende i Aarets Løb vist sig at være for lille. Der har været fremsat Planer om at inddrage de to Epidemibygninger under de almindelige Sygeafdelinger og grundlægge et nyt Epidemietablisement, men ikke en Gang de første Skridt til denne Reform Nybygning af 1 eller 2 Pavilloner, har kunnet paabegyndes; ved Opførelse af et Par Barak-bygninger paa Hospitalets Grund, Benyttelse af et Døckersk Telt, og som omtalt, ved at tage Epidemihuset for søvårts kommende o.s.v. til Hjælp har det været muligt foreløbig at bøde paa Pladsmangelen.

Epidemihuset for søvårts kommende smitsomme Sygdomme og for ondartede smitsomme Sygdomme i det hele taget er ved Byens Væxt kommet til at ligge i en bebygget Staddel og vil i Tilfælde af ondartet Epidemi have en højst uheldig Beliggenhed. Omend Muligheden for dets Flytning i Aarets Løb — ved Overenskomst mellem By og Amt, der er fælles om Epidemihuset, er rykket noget nærmere, og en passende Plads for et nyt Etablissement er udseet, vil der dog vist endnu gaa nogen Tid, før der kan tages fat paa Sagen.

Medens Byens offentlige Sygehus altsaa ikke har været underkastet Udvidelser eller er forøget, er der derimod i den senere Tid dukket flere og flere Privatkliniker — oprettet af Læger — frem. Af større Privatklinikker er der 3 gynækologiske og 2 Øjenklinikker, til den ene gynækologiske Klinik er knyttet en Fødselsklinik, et andet Fødehjem er oprettet af en forhenværende Sygeplejerske og Klinikbestyrerinde¹³. Endvidere er der af de katholske St. Josephs Søstre i Slutningen af Aaret oprettet en Poliklinik for Ubemidlede, der varetages af flere af Byens Læger; til denne Poliklinik er knyttet en Hospitals-

13 Tiden fra 1880 og frem til efter århundredskiftet blev de private klinikkers store tid. De tre gynækologiske klinikker var a) Århus første kirurgiske privatklinik oprettet i 1885 af J. C. Vöhtz. Fra 1893—1901 videreførtes klinikken af dr. med. senere overlæge Emil Müller b) S. Prior havde en meget søgt gynækologisk privatklinik fra 1898—1924. c) Korpslæge S. L. Vogelius havde en gynækologisk klinik vistnok fra 1898—1904. Øjenklinikkerne: dr. med. J. Eriksens klinik fra i hvertfald 1890 og øjenlæge Grauers klinik oprettet i 1890'erne. Fødselsklinikken: Formentlig knyttet til S. Priors gynækologiske klinik, idet denne og Århus fødehjem begge havde bopæl i Vestergade 70. Det nyoprettede

afdeling paa 20 Senge, paa hvilken alle Byens Læger kunne indlægge Patienter for samme Betaling som paa Kommunehospitalet. Efter Oprettelsen af St. Josephssøstrenes Poliklinik førte Forholdene til, at der oprettedes en anden med denne rivaliserende Poliklinik — dog uden dertil knyttet Hospitalsafdeling. Endvidere fandtes der fra tidligere Tid en af Kommunen oprettet Børnepoliklinik¹⁴. Det kan da saaledes siges, at Adgangen til fri Lægehjælp her i Byen er let. —

1901

Koppeepidemien¹⁵ bidrog til at vise, hvor uheldigt det er at have et Hospital for ondartede smitsomme Sygdomme liggende tæt op ad stærkt befolkede Bydele. Planen er nu lagt og vil forhaabentlig snart blive begyndt udført til Flytning af Epidemihuset for søværts kommende og for de særlig ondartede Sygdomme, hvad disse Planer yderligere kan medføre, kan endnu ikke oversees men forhaabentlig vil de bidrage til det, der efter mit Skjøn vil være det Maal, der foreløbig bør stræbes hen imod, Deling af Kommunehospitalet i en chirurgisk og en medicinsk Service og Oprettelsen af et særligt Epidemihospital ganske adskildt fra Kommunehospitalet. Antituberkulosebevægelsen¹⁶ og dens Konsekvenser vil blandt andet medføre Krav om betydelig mere Hospitalsplads, som foreløbig bedst kan indvindes ved at skille Epidemifdelingen ganske ud fra Kommunehospitalet, og et særligt Epidemihospital med egen Administration og Besætning vil i alle Maader være det bedste.

Der findes i Aarhus et af de katholske St. Josephsøstre oprettet Hospital, hvor alle Læger kan indlægge Patienter, samt 2 chirurgiske Privatkliniker, en Øjenklinik for liggende Patienter, en gynækologisk Klinik¹⁷, der dog i Begyndelsen af 1901 er nedlagt, da Lægen (Dr. Müller) blev Overlæge ved Kommunehospitalet. Paa disse private Sygehuses Indretning og Virksomhed er der sikkert intet at udsætte, men det maa dog betragtes som en gavnlige Bestemmelse, naar det i den nye Sundhedsvedtægt udtrykkeligt er fastslaaet, at slige Etablissementer ikke maa opføres, ombygges eller indrettes, forinden Plan og Tegning har været forelagt Sundhedskommissionen, og at de i hygiejnisk Henseende er Sundhedskommissionens Tilsyn undergivne.

fødehjem: Der hentydes rimeligvis her til den fødeklinik, der i de følgende år var knyttet til dr. med. Nordentofts gynækologiske klinik. Denne oprettedes i 1901. E. Vosbein: Lægeforeningen for Århus og omegn 1859—1959 (1960) 765. Århus vejviser 1886, 1890, 1896, 1900, 1902, 1903, 1907. Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1889—1903 (oversigter over de civile sygehuse). Den danske lægestand (1915).

14 St. Josefs hospital grundlagdes officielt 1. jan. 1901 på Østergade 31. Det omtalte modstykke til St. Josefs hospitalets gratis poliklinik var Århus poliklinik, Rosensgade 28, hvor der var gratis konsultation for ubemidlede uden for fattigvæsenet. Kommunens børnepoliklinik oprettedes i 1883. Århus vejviser 1907. Århus byråds forh. sagregister 1867—1900, 85.

15 I 1901 var der en lille og forholdsvis godartet koppeepidemi.

16 Ved love af 1897 og 1905 sattes foranstaltninger igang til bekæmpelse af tuberkulose. Jvf. note 11 og 12 under Sundhedskommission og Sundhedsvedtægt.

17 Stadslæggen begrænser sig her til omtale af klinikker med indlagte patienter. Det drejer sig om læge S. Priors og dr. med. Vogelius' kirurgiske klinikker, dr. med. Eriksens øjenklinik samt dr. med. Emil Müllers gynækologiske klinik. Læge O. Høegh Guldbergs klinik,

Kommunehospitalet, der blev taget i Brug for 9 Aar siden, er nu for lille til Byens Behov. Der er bødet paa Pladsmangelen ved Opførelse af Barakker, hvorved Hospitalets Terræn er blevet mere, end heldigt er, bebygget. Under en Epidemi med blot nogenlunde stor Udbredning vil Manglen paa Hospitalsplads være særdeles følelig. Endvidere vil Brugen af Byens gamle Epidemihus under Tilfælde af Kopper, Cholera, Pest o. l. være faretruende for det omliggende nu stærkt bebyggede Kvarter; ligesom ogsaa selve Epidemihuset er absolut utidsvarende. Efter forskellige Forarbejder og Drøftelser blev der i Begyndelsen af Aaret nedsat et Udvalg bestaaende af Byraadets Sygehusudvalg, Byens 2 Hospitalsoverlæger: Prof. Tage Hansen¹⁸ og Dr. Müller¹⁹ samt Stadslægen for at overveje Planen om et nyt Epidemihus og fremtidige Sygehusanlæg i det Hele. Udvalget kom til det Resultat, at det vilde være heldigst at udskille alle smitsomme epidemiske Sygdomme fra Kommunehospitalet og benytte dettes nuværende Epidemiafdelinger med eventuelle Udvidelser som en særlig — medicinsk — Afdeling, dernæst at anlægge et særligt Epidemihospital paa en Grund syd for Byen paa Marselisborg Mark. Paa dette Hospitals Grund skulde der være en særlig indrettet Pavillon, der under Optræden af de ondartede smitsomme Sygdomme (Epidemilovens § 2, Stk. 1)²⁰ kunde isoleres fuldstændig, ogsaa hvad Administration og Betjening angaar, fra det øvrige Hospital, i Lighed med, hvad der findes paa Øresundshospitalet i København. — Endvidere skulde under almindelige Forhold den offentlige Desinfektion for Byen udgaa fra og foregaa paa Hospitalet, hvorfor der er planlagt en større Desinfektionsanstalt. Udvalget havde den Tilfredsstillelse, at Byraadet enstemmigt roste Planen og stillede sig velvilligt til dens Gennemførelse. Der syntes at være god Forstaaelse af, at vi i Ordningen af vore Hospitalsforhold bør gøre Skridtet fuldt ud og at halve Foranstaltninger ikke vil være til nogen Gavn; det eneste der vil kunne forhale Sagens Udførelse noget er at Anlægget (ved lidt vanskelige Terrænforhold), Opførelsen og Driften vil være dyrt — under Kommunens noget vanskelige Pengeforhold.

Foruden de offentlige Sygehuse findes der i Aarhus et St. Josephshospital med dertil knyttet Poliklinik, 2 kirurgiske Privatklinikker²¹, 2 Øjenklinikker for liggende Patienter²², 2 Fødehjem²³, samt endnu en Poliklinik²⁴ og en særlig

som ogsaa har liggende patienter i året 1901, indgår tilsyneladende ikke i stadslægens opgivelser. Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1899—1903 (oversigter over de civile provinssygehuses virksomhed).

18 Tage Algreen Tage-Hansen (1849—1920). Fra 1882 overlæge ved amtssygehuset i Århus. E. Vosbein: Lægeforeningen for Århus og omegn 1859—1959 (1960), 757. Den danske lægestand (1915) 631.

19 Emil Müller (1859—1912) dr. med., overlæge ved kommunehospitalet i Århus 1902—12. Den danske lægestand (1915) 452.

20 Hertil hørte: Asiatisk kolera, gul feber, dysenteri, plettyfus, børnekopper m. fl. sygdomme.

21 Jvf. note 17.

22 Foruden dr. med. Eriksens klinik havde nu ogsaa øjenlæge Grauers klinik liggende patienter. Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1902 (de civile sygehuses virksomhed).

23 Jvf. note 13.

24 Jvf. note 14.

Børnepoliklinik²⁵ (sidstnævnte en kommunal Indretning). Alle offentlige og private Sygehuse og Kliniker, hvor Patienter har Ophold, er Sundhedskommissionens Tilsyn undergivne og maa ikke opføres, ombygges eller indrettes uden Sundhedskommissionens Approbation af Plan og Tegning.

1903

Udviklingen af Byens Hospitalsforhold er desværre ikke naaet et Hanefjed fremad. Planen om et Epidemihospital, som en Tid syntes at have gode Udsigter til Gjennemførelse, er vel ikke officielt lagt ad acta, men vedkommende Byraadsudvalg har ikke arbejdet paa den, og det til Planens Drøftelse nedsatte Udvalg (Byraadets Sygehusudvalg, Overlægen ved Kommunehospitalet, Overlægen ved Amtssygehuset og Stadslægen) har i lange Tider ikke været sammenkaldt. At der i det forløbne Aar den meste Tid har været forholdsvis faa epidemiske Sygdomme, har vel nok bidraget til at holde Interessen for Oprettelse af et særligt Epidemihospital nede, idet Betydningen af at være beredt i Tide paa Eventualiteter, der før eller senere dog vil indtræde, og overfor hvilke manglende Forholdsregler kan komme Byen dyrt at staa, ikke i ønskelig Grad staa klar for Borgmester og Raad. At det har lange Udsigter med et Epidemihospital, er beklageligt i mere end en Henseende. Indretningen af et saadant vilde give Stødet til andre paatrængende Reformer af vort Hospitalsvæsen. At vi under en blot nogenlunde stærkt udbredt Epidemi vilde komme til at lide af Mangel paa Hospitalsplads, og at blot nogle enkelte Tilfælde af de sværeste epidemiske Sygdomme, dem der omtales i Epidemilovens § 2²⁶, vilde medføre Panik i den Del af Byen, i hvilken det ganske utidssvarende Epidemihus ligger, er en Side af Sagen; det sidste gjordes der nogle Erfaringer om under den lille og forholdsvis godartede Koppeepidemi i 1901. Men den anden Side af Sagen er, at Kommunehospitalet er for lille, og at Tiden er moden til at det deles i en kirurgisk og en medicinsk Afdeling hver med sin Overlæge. Som Forholdene nu er med den store kirurgiske Virksomhed, kommer de medicinske Patienter, uden at der kan rettes nogen Bebrejdelse mod Hospitalspersonalet derfor, ganske naturligt til at staa noget i Skygge. Den tidligere omtalte Forøgelse af de veneriske Sygdomme²⁷ kræver ogsaa, at den dertil bestemte Afdeling udvides og indrettes bedre, saaledes at ikke alene al Art af Kommunikation mellem de to Kjøen er udelukket, men ogsaa saaledes, at der kan finde en Sondring Sted mellem de ordentligere Patienter og de Bøller og Skøger, som saa talrigt befolker Afdelingen. Men frem for alt maa der sørges for, at Hospitalet ikke behøver at afvise Patienter med veneriske Sygdomme eller udskrive dem for tidligt. — Ogsaa Sindssygeafdelingen har gentagne Gange vist sig for lille, saa selv Patienter, der har været farlige, har maattet afvises.

25 Jvf. note 14.

26 Jvf. note 20.

27 Jvf. s. 40 og 44.

1904

Hospitalsvæsenet er vedvarende i sørgelig Stagnation. I Perioder med nogenlunde høj Sygelighed gjør Pladsmangel sig stadigt gældende. Afdelingen for veneriske Sygdomme og Hudsygdomme er som anført for lille til de stigende Krav. Med den store kirurgiske Virksomhed paa Kommunehospitalet kommer den medicinske Behandling til at træde noget i Skygge, der trænges i høj Grad til Sondring i en kirurgisk og en medicinsk Service. 2den Læge ved Hospitalet beklæder Stillingen som første Assistent ved Operationer og Vikar for Overlægen i dennes Fraværelse, tillige er han ledende Læge ved Epidemiafdelingen og ved Afdelingen for Hud og Kjønsygdomme — en ret ejendommelig Samling af Funktioner. En Udvidelse og Omformning af Hospitalet, helst med Udskyden af Epidemiafdelingen og Oprettelse af et særligt Epidemihospital er i høj Grad ønskelig.

I Løbet af 1904 er der givet Adgang til vederlagsfri Widalundersøgelser²⁸ for typhoid Feber paa Rekvisition af Læge. Undersøgelsen udføres af Kommunehospitalets Reservelæger.

1905

Indlæggelser paa Hospital af Tuberkulose ved Sundhedskommissionens Foranstaltning i Henhold til Tuberkuloselovens § 6²⁹ har ikke været talrige, og de stillede Krav har som Regel kunnet imødekommes fra Hospitalets Side. Dette Forhold vil dog selvfølgelig ikke i Længden kunne vare ved, og Oprettelsen af Tuberkuloseafdelinger vil blive nødvendig udover, hvad der findes ved Hospitalerne. For Tiden behandles største Delen af de Lungetuberkulose i nogle ikke særlig godt indrettede Barakker, som rejstes for nogle Aar siden, neppe i den Tanke, at de skulde blive i den Grad permanente Indretninger, som det for Tiden lader til.

1906

Hospitalsvæsenet, der trænger stærkt til Udvidelse og Omordning, er ikke naaet et Skridt videre i det forløbne Aar, og Udsigterne til, at denne Sag bliver taget op, er stadig smaa. Imidlertid kræver Tuberkuloseloven mere og mere indtrængende, at der skaffes Hospitalspladser, og Loven om Bekæmpelse af veneriske Sygdomme³⁰ vil, naar den ret faar Tid til at virke, ogsaa medføre forøgede Krav. I begge Retninger er vi uheldigt stillede i Aarhus. Tuberkulosepatienterne paa Kommunehospitalet behandles væsentlig i nogle Barakker, der i sin Tid er opførte uden Tanke om, at de skulde blive i den Grad permanente, som sket er, og som iøvrigt i deres Indretning er i høj Grad uheldige. For de

28 Blodprøveundersøgelse til påvisning af tyfus.

29 Ifølge denne paragraf i tuberkuloseloven af 1905 kunne tuberkulosepatienter, når forholdene i almindelighed eller i hans bolig indebar fare for videre smitte, indlægges på hospital til vederlagsfri behandling.

30 Lov om foranstaltninger mod offentlig usædelighed og venerisk smitte af 1906. Denne indførte vederlagsfri behandling for alle

veneriske Patienter savnes Plads, og der kan ikke sondres mellem de bedre og mindre gode Elementer blandt Patienterne.

Noget er der dog raadet Bod paa den stadige Pladsmangel paa Hospitalerne ved, at der paa Alderdomshjemmets gode og vel indrettede Sygeafdeling³¹, der langtfra fyldtes af de alderdomsunderstøttede Patienter, som normalt fandtes, er aabnet Plads for andre Syge, er indrettet en Filial af Kommunehospitalet, hvorved under almindelige Forhold c. 20 Senge er stillede til Disposition. De har væsentlig været belagte med Lungetuberkulose. — Endvidere har en Del af de Patienter, som ikke har kunnet faa Plads paa Kommunehospitalet (eller Fattiggaardens Sygeafdeling), været indlagt paa St. Josephssøstrenes Hospital, der for Tiden er installeret i et Privathus. Et stort nyt St. Josephs Hospital, som er under Opførelse og vil blive indviet i 1907, vil i ikke ringe Grad hjælpe paa Pladsmangelen paa Hospitalerne.

Iøvrigt findes i Aarhus 1 privat kirurgisk Klinik³². 3 Øjenklinikker³³ foruden en blandet Privatklinik³⁴ væsentlig benyttet af Specialister paa Øre-Næse-Svælgomraadet.

Aarhus Amtssygehus benyttes ogsaa i nogen Udstrækning af Patienter fra Aarhus By. Fattiggaardens Sygeafdeling belægges væsentlig af kronisk syge — deriblandt en Del Sindssyge — henhørende under Fattigvæsenet, derimod ikke mere af Lungetuberkulose, for hvilket der ikke kan træffes Isolationsforanstaltninger paa Afdelingen. — Det for By og Amt fælles Epidemihus har i 1906 ikke været benyttet.

1907

Noget har det bødte paa disse Mangler at der i 1907 er aabnet et godt og stort Hospital af de Katolske St. Josephssøstre her i Byen, til Afløsning af det tidligere primitive St. Josephshospital, som var indrettet i en lejet Privatlejlighed³⁵. Herved er der skaffet 80 gode Hospitalspladser. Til Hospitalet er knyttet en medicinsk og en kirurgisk Overlæge³⁶, og der foretages talrige Operationer. Selve Hospitalet har kun den Mangel at være bygget paa et temmelig indskrænket Terræn og er derfor bygget mere i Højden, end ønskeligt er. Det er iøvrigt fritbeliggende og særdeles vel indrettet med gode Rum og Bekvemmeligheder, særlig findes der et udmærket Baderum med meget fuldkomne Apparater til Badebehandling (derunder Lysbad). — Ved Overenskomst med Kommunen kan saadanne Patienter indlægges, som ikke kan finde Plads paa de andre Hospitaler, og særlig er det Lungetuberkulose, som Kommunehospitalet henviser til

31 Indrettet samtidig med bygningen af »De gamle Hjem« i 1904.

32 Læge S. Priors klinik.

33 Dr. med. Eriksens klinik, øjenlæge Grauers klinik og øjenlæge S. Sander Larsens klinik. Medicinalberetning for kongeriget Danmark 1906 (de civile sygehusets virksomhed).

34 Den blandede klinik er evt. Århus poliklinik.

35 St. Joseph hospital flyttede i 1907 fra Østergade til bygningen på Tietgens plads. Århus vejviser 1907.

36 Den medicinske overlæge var dr. med. A. Rahlff og den kirurgiske overlæge dr. med. Nordentoft. Århus vejviser 1908.

St. Josephs Hospital, en Anvendelse hvortil dette med sine udmærkede Liggehaller er særdeles vel skikket. Herved er den tidligere uheldige Ordning hævet, i Følge hvilken de Lungetuberkuløse, som ikke kunde faa Plads paa Kommunehospital, anbragtes paa Aldersomsasylets Sygeafdeling, og herved er det blevet muligt at imødekomme de stærke Krav til Indlæggelse af smittefarlige Phthisikere³⁷ i Henhold til Tuberkuloseovens § 6. I Henhold til denne § er der i 1907 indlagt 68 Patienter til Hospitalsbehandling, og Tallet er stadig stigende.

Aarhus Amtssygehus, som ligger i Aarhus, men ikke er beregnet paa Aarhus Befolkning, er blevet udvidet med en stor fortrinlig indrettet Hospitalsbygning, særlig beregnet til kirurgisk Virksomhed.

Sygeafdelingen paa de gamles Hjem, hvor der altsaa nu kun behandles Alderdomsunderstøttede fra Aarhus By, er en særdeles godt indrettet Afdeling; Fattiggaardens Sygeafdeling undergaar af og til mindre Forbedringer, men er stadig meget mangelfuld.

1908

Sygehusforholdene i Aarhus er stadig i Stagnation, hvilket med Byens raske Udvikling vil sige i Tilbagegang. Der er følelig Mangel paa alle Omraader undtagen maaske paa det rent kirurgiske. Til Behandling af Kopper, Kolera o.s.v. haves et uheldigt beliggende, primitivt Epidemihus, der forfalder mere og mere. Under eventuel Epidemi, eller blot sporadisk Optræden af Kolera f. Ex., er Udsigterne ikke hyggelige for den, der skal staa med Ansvaret. — Kommunehospitalets Epidemifdeling slaar ikke til ved blot nogenlunde stor Udbredning af en Epidemi. Under en noget hyppig Optræden af Skarlagensfeber i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aar har der maattet tyes til Döckerske Filttelte, der dog har nogen Ulempe om Vinteren, og man har maattet tage det nævnte Epidemihus i Brug. Paa Kommunehospitalets Grund er der for mange Aar tilbage opført Træbarakker, som man dengang ikke tænkte sig skulde faa saa lang en Levetid, og godt har det aldrig været, og de er ganske uegnet til den Brug, der maa gøres af dem (Belægning med veneriske Mandfolk, hvilket med den lette Adgang til Barakkerne har givet Anledning til slemme Skandaler).

Der mangler et anerkendt Tuberkulosehospital eller Afdeling. Saalænge saadan ikke findes, har under Behandling af Forsørgeren paa Hospital for Tuberkulose Understøttelsen til Familien Fattighjælps Virkninger. — Der trænges mægtigt til en Afdeling større end den, der findes, for veneriske Sygdomme, og til flere Celler; de der nu findes, slaar langt fra til, saa selv Patienter, der er farlige for sig selv og Omgivelser, undertiden maa afvises. Dette Forhold er særligt uheldigt i Betragtning af den store Pladsmangel paa Sindssygeanstalterne.

Ved Overenskomst med Aarhus Kommune fungerer det private St. Josephs Hospital som Tuberkuloseafdeling (men ikke som anerkendt, da det slet ikke

37 Lungetuberkuløse. Jvf. note 29.

kan opfylde Fordringerne hertil). I Løbet af 1908 er der indlagt 99 Patienter med smittefarlig Lungetuberkulose vederlagsfrit paa Sundhedskommissionens Foranstaltning i Henhold til Tuberkuloseovens § 6³⁸. Sundhedskommissionen har, formentlig i Overensstemmelse med Lovens Aand, givet denne Paragraf en ret vid Anvendelse. I øvrigt er der smaat med Foranstaltninger mod Tuberkulosens Udbredelse. Særlig trænges her til en Tuberkulosestation, hvis virksomhed skulde gaa ud paa Undersøgelser af de Tuberkuløses Hjem, Livsforhold og Omgivelser og paa at yde Hjælp og Vejledning i Samraad med Lægerne. Derved kunde de indgivne Tuberkuloseberetninger komme til nogen Nytte ud over den rent statistiske. Stadslægen og Sundhedskommissionens andre Læger kan ikke overkomme at inspicere Hjemmene.

Det gælder overhovedet her som paa saa mange andre Omraader det offentlige Sundhedsvæsen vedrørende: Vi har Love nok, trænger næppe til flere foreløbig; men det kniber med Overholdelsen. Vi trænger til Sundhedsinspektører efter engelsk Mønster til at varetage, at Love Vedtægter og Forordninger kommer til deres Ret, og at de kommer til at virke, som de skal. Før den Side af Sagen er i Orden, har vi ingen Ret til at rose os af vor fremskredne hygiejniske Lovgivning.

En hygiejnisk Inspektion af Skoler — offentlige og private — rettet paa Skolelokalerne, deres Indretning, Renholdelse o.s.v. samt paa Iagttagelse og Modarbejdelse af epidemiske Sygdommes og smitsomme parasitære Hudsygdommes Udbredelse blandt Skoleeleverne — derimod ikke saa meget paa den enkelte almindelige Helbredstilstand, hvilket maa være Hjemmets og dettes Læges Sag, — vilde være paa sin Plads, i Særdeleshed, da der hverken i Byraad eller Skolekommission findes en eneste Læge. — Af den for et Par Aar siden undlivede Skolelægeinstitution³⁹ kunde der have udviklet sig en saadan Inspektion. Skolelægerne havde, som Forholdene var, for lidt Magt til at gennemføre, hvad de fandt paakrævet i hygiejnisk Henseende, desuden var Skolelægevirkomheden knyttet som et lille Tillæg til en anden Stilling (Kommunelægestillingen); derfor kom de til at gøre saa lidt Gavn, og derfor blev Institutionen til Skade for den hygiejniske Udvikling paa dette Omraade ophævet.

38 Jvf. note 29.

39 Skolelægeinstitutionen eksisterede fra 1899 til 1906. Byrådets forh. 1905—06 A 428, 1906—07 A 84.

Badeforhold

Århus første søbadeanstalt var i 1827 blevet indrettet i Skolegade 32, hvis have dengang gik ned til stranden. Det var »en lille grønmalet bygning liggende lunt i en krog uden bølgeslag og med enkelte mindre rendestene udmundende i sin nærhed«. Anstalten eksisterede i en år-række, men måtte efterhånden opgive søbadene og nøjes med at tilbyde varme bade og dampbade på Skolegaden. I 1848 oprettedes et større etablissement Århus Søbadeanstalt med omfattende planer om at gøre Århus til et fashionabelt badested, hvad dog ikke lykkedes. Den nedlagdes i 1885. Ved siden heraf skød efterhånden andre private søbadeanstalter frem¹.

Kommunen rejste det første offentlige badeskur i 1867 syd for byen². Senere fulgte andre søbadeanstalter, således i 1880 en søbadeanstalt for kvinder og børn, i løbet af 1880'erne badeanstalter for skolerne og ved århundredskiftet to nye offentlige badeanstalter nord for byen. Efter 1909 kom yderligere flere offentlige badeanstalter syd for byen³.

Fra 1867 kunne hospitalets nyindrettede badeindretning ved lægehenvi- sning benyttes af ubemidlede⁴. I 1872 oprettedes St. Olufs badeanstalt på Kystvejen, hvor man kunne købe varme bade og dampbade⁵. I 1890'erne kunne også mindrebemidlede erholde kurbade i Århus vandkuranstalt⁶ og fra 1893 varme bade på kommunehospitalets badeanstalt for en billig pris⁷. Først i 1909 anlagde kommunen en lille og utilstrækkelig offentlig badeanstalt for varme bade⁸.

1. AgT 2, 446 ff. Århus byråds forh. sagregister 1867—1900, 21. — 2. Uddrag af Aarhus kommunalbestyrelses forh. 1867, 6. — 3. Århus byråds forh. sagregister 1867—1900, 20 ff og sagregister 1900—1915, 25. — 4. Uddrag af Aarhus kommunalbestyrelses forh. 1867, 20. — 5. AgT 2, 448. Århus byråds forh. 1885 tillæg 44. — 6. Århus byråds forh. sagregister 1867—1900, 23. — 7. Århus byråds forh. 1893, 266. — 8. Århus byråds forh. 1908—09 A 245 f.

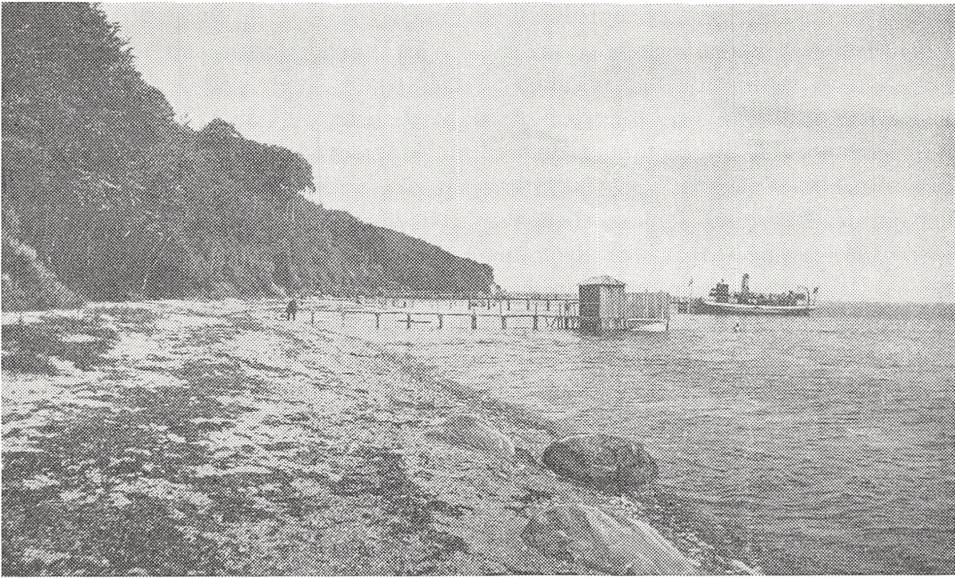
1879

Med Hensyn til *offentlige Badeindretninger* til gratis Afbenyttelse er der ganske vist indrettet et Sted for Søbade¹ i Aarets 3 à 4 Sommermaaneder, men dels indskrænker denne Foranstaltning sig alene til det mandlige Personale, dels er det af megen primitiv Beskaffenhed. — For almindelig billig Badning i opvarmet Vand til andre Aarets Tider er der derimod ikke sørget; dog kunne fattige Patienter i Byen paa Byens Sygehospital faae saadanne Bade, naar den vedkommende Læge anbefaler dem dertil². Derimod findes her 2 Betalings-Bade-Etablissements, der begge ejes af Aktieselskaber, det ene er et almindeligt Søbade-Etablissement³ for Sommermaanederne, det andet en saa-

1 Den offentlige badeanstalt for mænd oprettet ved Strandvejen i 1867.

2 Fra 1867.

3 Århus søbadeanstalt oprettedes i 1848 på belyningsvæsenets nuværende terræn. Forbilledet var intet mindre end datidens berømteste badested på Föhr. Der opførtes en bygning »med smukt møblerede venteværelser«, og en have med spadseregange anlagdes. Der var bygget svømmeflåde for herrer med 12 afklædningsrum; 5 badevogne for damer og 2 for herrer stod til rådighed, og man kunne erholde kar- og brusebade. Etablissementet blev dog aldrig, hvad man havde ventet; det blev efterhånden en ganske almindelig lokal søbadeanstalt, og i 1885 overtog kommunen grund og faste bygninger, og badeanstalten nedlagdes. AgT II, 447. Em. Sejr: Gamle Århusgader II, 47 ff. Byrådets forh. 1885 tillæg 44. Århus vejviser 1871, 104.

Søbadeanstalten ved Ørnereden.

Efter prospektkort i Den gamle By — formentlig fra omkring 1. verdenskrig.

kaldt Romersk Badeanstalt⁴, men hvis lunkne og varme Bade af Publikum bliver benyttet meget mere end selve de romerske Bade. —

1880

Af *Badeindretninger* findes her 2 Betalings-Etablissementer, der begge ejes af Aktieselskaber, *det ene for almindelige Søbade* i Sommertiden, det andet en saakaldt *Romersk Badeanstalt*, men hvis lunkne og varme Bade dog blive meget benyttede. Efterat der ogsaa i endeel Aar har været *en offentlig Søbadeindretning, af primitiv Beskaffenhed, alene for mandlige Personer* til gratis Afbenyttelse i Sommertiden, foreslog jeg i Skrivelse til Byraadet, at der ogsaa maatte blive oprettet *et Badested for den kvindelige Deel af Befolkningen og for Smaaabørn til gratis Afbenyttelse i Sommerens Tid.*

»Ligesom et saadant Anlæg neppe vilde være meget bekosteligt, vilde paa den anden Side Bekostningerne overvejes af den sanitaire Nytte, og den fattige Befolkning vilde blive taknemmelig for denne Yttring af Forsorg for den. Proletariatets Qvinder faae næsten aldrig deres Legemer rensede, og det er godt kjendt hvilken Smuds der klæber ved dem, fordi den gjør sig tydelig for Lugtesandsen og kan spores selv naar de ere iførte rene Klæder. Om Reenligheds Betydning til Sundhedens Bevarelse skal jeg her kun udsige, at den er en af Faktorerne, som meget bidrager til at yde Individerne Modstandskraft imod Sygdomme«. Byraadet gik ind paa Forslaget, og der blev bygget et Bade-

⁴ Sct. Olufs badeanstalt på Kystvej 5, oprettet som sådan 1872, nedlagt som badeanstalt 1940, derefter privatbolig til 1946. Herefter korsetfabrikken »Kawo-Gaarden«. Nedbrændt 1962. ÅgT II, 448. Århus vejviser 1939—49. Kraks vejviser 1946.

hus, som nu fuldkommen opfyldte Bestemmelserne, og jeg føjer til: *har havt stor Frequents i den afvigte Sommer.* — Jeg havde derfor endvidere tilføjet min Skrivelse følgende Bemærkninger: »Der findes intet Sted i Aarhus, hvorhen Lægerne kunne sende deres Syge til Bad, naar de lide af Hudsygdomme, indbefattet Fnat. Rigtignok er der i sin Tid givet Anvisning paa Sygehusets Bade, dog kun naar en Læge attesterer, at den vedkommende hans Patient er trængende, hvorefter lunkne eller varme Bade kunne erholdes til billig Pris, men deels kunne disse Bade ingenlunde erholdes hver Dag, og deels gjælder denne Tilladelse saaledes kun for en enkelt Deel af Befolkningen. *Her mangler overhovedet en Badeanstalt, hvor den store almindelige Befolkning hele Aaret igjennem kan faa lunkne eller varme Bade til godt Kjøb,* thi det private Aktieselskabs Romerske Badeanstalt har for høje Priser, og vilde, dersom Publikum almindeligt søgte derhen, ingenlunde kunne fyldestgjøre Kravet. Ligesaa lidt er det her i Byen muligt for Lægerne at lade deres Syge faae de saakaldte *medicinske Bade,* der jævnlig kunne finde Anvendelse, lad mig saaledes nævne Svovlbade, Jernbade, aromatiske Bade, Klidbade, osv. — Jeg skjønner ikke rettere, end at Alt dette er en Mangel i en saa stor By som Aarhus«.

Byraadet formeente imidlertid, at Alt dette ikke burde vedkomme Kommunen, men være en Sag forbeholdt den private Foretagelsesaaand. Ad den Sti tror jeg ikke noget vil opnaaes, thi det vil neppe kunne blive et rentabelt Foretagende. —

Interiør fra den kommunale badeanstalt, der lå bag belysningsvæsenets nuværende administrationsbygning – oprettet 1909.

Foto i Arhus Folkebibliotek.

VAR ÅRHUS EN USUND BY?
Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning

Ved
John W. Oldam

INDLEDNING

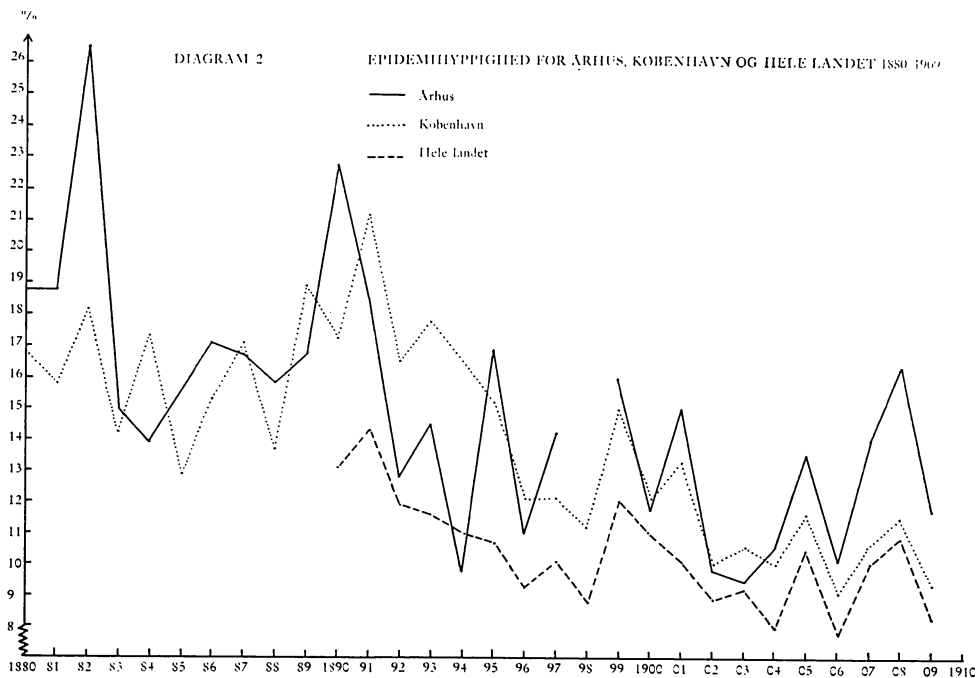
I perioden 1880—1909 var Århus i stærk fremdrift både økonomisk, kulturelt og socialt. Det var en epoke, der dannede overgang fra én tilstand til en helt ny. De store hærgende epidemisygdommes tid var overstået, på den anden side havde man endnu ikke fået de mindre farlige helt under kontrol, og det synes, som om denne proces skred langsommere frem i Århus end mange andre steder. Det er ikke umuligt, at netop den rivende udvikling, specielt inden for befolkningen har bidraget til i den henseende at hæmme Århus i forhold til andre byer.

Af forskellige udtalelser fra tiden før 1880 fremgår det, at Århus blev regnet for en usund by. Almindelig kendt er Horace Marryats udtalelse i sin bog »A Residence in Jutland, the Danish Isles, and Copenhagen« (1860), hvor det hedder, at »Århus var en væmmelig, snavset, smittebefængt by«. Mere detaljerede udtalelser i samme retning findes hos stiftsfysikus Hans Chr. Weis. Denne, der interesserede sig levende for Århus' vandforsyning, skriver 1868 i sin beretning til Sundhedskollegiet bl. a., at Århus ikke har noget godt navn som sund by, og at derfor mange, som ellers ville lokkes til at nedsætte sig her ved den smukke og fordelagtige beliggenhed, derved lader sig afskrække. Årsagen hertil mener han hovedsagelig skyldes vandforsyningsforholdene.

Otte år senere skrev dr. Weis til Århus byråd: »Så længe som jeg har været læge i Århus, i henved 39 år, har denne by mere end nogen ligestillet været hjem søgt af sygdomme og sygelighed, særligt af de sygdomme, som fortrinsvis stå i årsagsforhold til slet drikkevand, nemlig tyfoïd feber, diarrhø(!), kolerine, kirtelsyge, tæring lige som også andre epidemiske sygdomme her vare mere ødelæggende end i andre byer« (Århus byrådsforhandlinger 1876, s. 108 ff). Han anfører herefter nogle tal, der viser, at dødeligheden blandt de epidemiske syge i Århus i femåret 1860—64 var 8,6 ‰, i Randers 7,3 ‰, i Ålborg 7,0 ‰ og i Odense 6,7 ‰. Endvidere nævner han, at der i årene 1871—72 herskede en voldsom tyfusepidemi med langt højere hyppighed end i nogen anden by i fysikatet, og med langt højere hyppighed end i noget senere år. I 1872 anlagdes vandværket, og herefter skete en betydelig nedgang for de epidemiske sygdomme, siger han, dog med et enkelt »tilbagefald« i 1875. Dette skyldtes vandets forurening fra møddinger på arealerne mod åen, ikke mindst da der her var blevet anlagt en pudretfabrik; pudrette var tørret og pulveriseret latrin, der blev anvendt som gødning. Det vil nu være opgaven at konstatere, i hvor høj grad påstanden om Århus som en usund by var sand.

EPIDEMISYGELIGHEDEN

Kurven over epidemisygeligheden viser, som man skulle vente, faldende tendens som følge af den stadige forbedring i hygiejniske forhold, boligforhold, lægevidenskab etc., en tendens der også tydeligt fremgår af tabel 2 og kurverne for København og hele landet. Spændvidden for Århus' vedkommende er ganske betydelig; i 1882 havde godt hver fjerde Århusborger (26.3 %) været ramt af en epidemisk sygdom, i 1894 var det kun hver tiende (9.4 %). Kurven har i øvrigt et temmeligt »takket« forløb; men dette gælder også den københavnske og må i det hele taget antages at gælde for de enkelte lokaliteter med deres specielle ejendommeligheder. De lokalt betingede udsving fra tendensen må antages at ophæve hinanden, når det gælder en større helhed som hele landet. Særlig opmærksomhed vækker de to toppunkter 1882 og 1890 med hyppigheder på henholdsvis 26.3 % og 22.7 %, højdepunkter der ikke nåes senere i perioden. Det første maksimum skyldes en voldsom mæslingeepidemi med relativ høj, dog ikke enestående høj, dødelighed, det andet en kraftig influenza (og difteri-) epidemi, der dog havde en langt mindre dødelighed end mæslingeepidemien. Den københavnske kurve har ligeledes maksimum i 1882, det hidrører også fra en mæslingeepidemi, der dog var af betydelig svagere styrke end den århusianske. Influenzaepidemien i 1890 kommenteredes meget indgående af stads-lægen i Århus, H. Schmiegelow, der er overrasket over dens fremtrædelsesform, der ikke minder om de tidligere udslag af »La Grippe«, som influenza kaldtes på den tid, hvorfor han antager, at der er tale om en nyopdukket sygdom,

formentlig en nervesygdom. København har absolut maksimum for epidemi-hyppighed i 1891, også på grund af influenza. Epidemien i dette år kan spores på den totale kurve, Århus har altså været et af de først ramte steder. Til kurvens videre forløb kan der ikke knyttes bemærkninger angående en enkelt sygdom. Toppene sammensættes af flere sammenstødende epidemiske sygdomme, hvorfra det er umuligt at udskille de enkelte. Toppunktet i 1895 var muligvis en influenzaepidemi, dog ifølge stadslægen næppe af den tidligere, sjældne, art. Bundpunkterne kommenteres ikke særligt indgående, om 1894 siges blot, at sundhedstilstanden har været *særdeles god*. Det bemærkes, at der er et hul for 1898, grundet på den manglende oplysning.

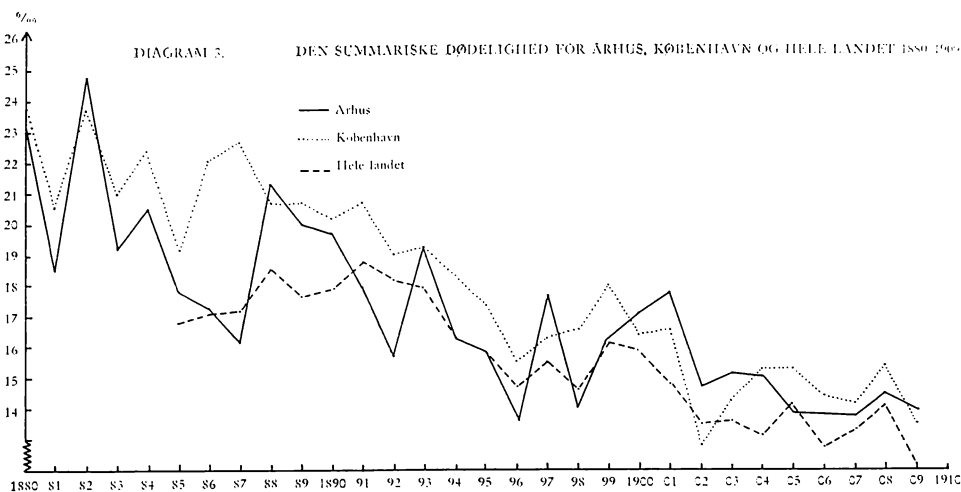
I indledningen opkastedes det spørgsmål, om Århus var en »usund« by eller i hvert fald mere »usund« end de fleste andre lokaliteter. For at svare herpå bliver det nødvendigt at se på tal og kurver for København og hele landet. Vi vil endvidere her og i det meste af det følgende dele den undersøgte periode i tre, så vidt muligt lige store, perioder, og sammenligne de forskellige lokaliteters gennemsnitlige hyppighed — hyppighedsniveau i de tre delperioder. Vi ser da for epidemisygelighedens vedkommende, at Århus i tiåret 1880—1889 har et gennemsnit på 17,5 %, i perioden 1890—99 15,1 og i tiåret 1900—09 12,3. Niveaueet synker altså ca. 5 %, grundet på de tidligere omtalte faktorer. Hele landet, hvis kurve først begynder 1890, jfr. p. , har i de to sidste delperioder haft henholdsvis 11,3 og 9,1 %, ligger med andre ord ca. 3 % under Århus. Nu er det imidlertid et spørgsmål, om denne forskel er reel, den kan skyldes fyldigere og nøjagtigere oplysninger fra stadslægen i Århus end fra de fleste andre steder. Hvis vi ser på tallene for København, så er dennes epidemihyppighed i første tiår 16,3 %, 1 % lavere end Århus', i andet tiår 15,5, her 0,6 % højere og endelig i tredje tiår 10,8, 1,5 lavere. Da København havde landets højest udviklede lokale medicinalstatistik kan disse forskelle næppe være formelle. Men der er betydelige forskelligheder i de to kurvers form, der kan øve indflydelse på det gennemsnitlige niveau. Forskellen i niveaueet i det første tiår kan til en vis grad, omend næppe totalt, skyldes den kraftige århusianske epidemi i 1882, hvor forskellen udgør 8 %. I det andet tiår ligger det faktiske niveau i årene 1892—94 betydeligt under det københavnske, og kun spidserne i 1895 og 1899 medfører, at den »gunstige« århusianske forskel bliver af så ringe gennemsnitlig størrelse. I det sidste tiår fjerner den københavnske kurve sig påny fra den århusianske, således at forstå, at medens den århusianske forbliver relativt konstant, synker den københavnske fortsat og nærmer sig hele landets. Svaret på det stillede spørgsmål må derfor blive: Der er noget om snakken, at Århus var en »usund« by, mere usund måske end gennemsnittet, sådan at forstå, at den var en »storby«, der var udsat for pludselige og heftige epidemier med deraf følgende højt langtidsniveau. I de sidste år af perioden synes det i øvrigt, som om resultaterne af den generelle forbedring af sundhedstilstanden ikke er slået så kraftigt igennem i Århus som andre steder.

Man kunne herefter spørge: Hvordan ser tallene for epidemihyppigheden ud i dag? Der viser det sig ganske overraskende, at Århus i tiåret 1950—59 udviser 18.8 % og hele landet i samme periode 19.3 medens København har 13.7. Epidemihyppigheden er åbenbart steget påny i sammenligning med begyndelsen af århundredet, og Århus ligger nu under helheden. Dette har dog sin naturlige forklaring deri — således som også fremhæves i Medicinalberetning for Kongeriget Danmark — at anmeldelseshyppigheden simpelt hen er vokset betydeligt. Muligvis kommer hertil, at lægerne indberetter en stadig større procentdel af de tilsete sygdomstilfælde. Når København ligger så lavt nu, skyldes det sikkert, at aldersfordelingen her er forskudt mod de højere aldersklasser, så børnesygdomme er mere sjældne.

Dødeligheden

Dødeligheden giver et mål for, hvor farlige epidemisygdommene var.

Også denne kurve viser faldende tendens, og af samme årsager som epidemihyppigheden. Spændvidden for dødeligheden er dog noget mindre end for hyppigheden, nemlig fra 25.8 ‰ i 1882 til 14.6 i 1896 (tabel 3). En sammenligning mellem kurverne for de to fænomener viser en langt mindre overensstemmelse for Århus' vedkommende end for hele landets i tidsrummet 1890—1909, således er det eneste sammenfaldende maksimum 1882. Det svarer til den store epidemi, men dødelighedstoppenes udsving fra det almindelige niveau er langt mindre end epidemihyppighedens, epidemien har altså ikke været så »farlig«. En sammenligning mellem den århusianske dødelighed i promille og dødeligheden for København og hele landet viser et noget andet billede end epidemihyppighederne. Tiåret 1880—89 giver for Århus' vedkommende et gennemsnit på 20.9 ‰, for Københavns 22.7 altså en forskel i Århus' favør på 1.8 ‰. I femåret 1885—89 havde hele landet 18.5 ‰, her er Århus altså 2.4 ‰ bagud.

Tiåret 1890—99 giver Århus 17.7 ‰, København 19.1 og hele landet 17.6. Århus har altså stadig forspring over for København, om end dette nu er reduceret til 1.4 ‰, og er næsten nået ned til hele landets niveau. En nærmere undersøgelse af kurverne viser, at forspringet over for København ikke er betinget af pludselige udsving. Endelig giver tiåret 1900—09 16 ‰ til Århus, 15.8 til København og 14.7 til hele landet. Nu er Århus pludselig blevet »ringest stillet«, men forskellen mellem Århus og København er sikkert tilfældig. En undersøgelse af kurverne i dette sidste tiår viser, at Århus har højere dødelighed i den første halvdel end begge de andre områder; 1904—08 ligger den under København og over hele landet, i 1909 ligger den påny over hovedstaden og landet som helhed. Kurven er i denne sidste periode endnu mere jævn end tidligere. Konklusionen bliver, at hvad den summariske dødelighed angår, er Århus ikke mere »usund« end gennemsnittet. Det er indres, at der her er tale om dødeligheden målt med folketallet. Et andet spørgsmål er, hvordan dødeligheden målt på antal sygdomstilfælde ville falde ud. Dette vises ved gennemgangen af de enkelte sygdomme. Et spring frem til nutiden viser, at Århus i tiåret 1950—59 havde en dødelighed på 8.8 ‰, København 10.3 og hele landet 9.0. Her er altså i modsætning til for epidemihyppighedens vedkommende stadig sket fald i det registrerede dødelighedstal, og Århus er helt på linie med helheden.

Fødselshyppigheden

Fødselshyppigheden viser ligesom de to andre foreteelser faldende tendens, men med ejendommelige variationer i de behandlede 30 år. Kurven starter med 42.4 ‰ i 1880, et tilbageblik til 1879 og 1878 viser endda 46.1 og 46.5 og synker til 38.4 i 1889 (tabel 4). Gennemsnittet for dette tiår er 41.0 ‰, medens København i samme tiår har en promille på 36.9 og hele landet ca. 32. I tiåret 1890—99 var den århusianske fødselshyppighed på 34.5 mod Københavns på 30.5 og hele landets på 30.4. Det ville imidlertid her være vildledende at se på gennemsnittet alene. Kurverne viser, at København og hele landet følger hinanden snævert fra 1890, og at København og Århus følger hinanden nogenlunde 1880—89 i forskellig højde, hvorimod Århus og de øvrige lokaliteter afviger kraftigt fra hinanden efter 1890. I tiden 1889—92 falder ganske vist den århusianske fødselshyppighed så stærkt, at den nærmer sig til de to andre, i dette sidste år er de respektive tal 31.9, 30.5 og 30.4. Men derefter sker pludselig en stigning i den århusianske fødselshyppighed af temmelig kraftig natur, i hvert fald så kraftig at den ikke kan skyldes unøjagtighed i materialet. 1899 er tallet for Århus' vedkommende 36.1 ‰, for Københavns og hele landets henholdsvis 28.8 og 29.7, altså en forskel på over 6 promille. I tiåret 1900—09 er det århusianske tal 33.3, det københavnske 28.5 og hele landets 28.4. De to sidstnævnte kurver følges stadig, medens Århus endnu en tid går sine egne veje. Fødselshyppigheden her stiger endnu og når et maksimum i 1901, hvor hyppigheden er 36.9 ‰ med et absolut fødselstal på 1906, over 7 ‰ højere end de

øvrigt! Hermed er imidlertid også toppen nået, fra nu af er der tale om næsten uafbrudt fald, således at tallene i 1909 er henholdsvis 30.4, 27.3 og 28.2 ‰, og en undersøgelse af 1910 viser, at Århusstallet yderligere er faldet. Nu først deltager Århus i den almindelige nedgang i fødselshyppigheden.

Denne udvikling vil man naturligt spørge efter årsagen eller årsagerne til. Et forsøg på en forklaring ville være, hvis det kunne påvises, at der i Århus omkring 1893—94 var blevet oprettet fødehjem eller -klinikker. Herom tales der dog først i stadslægens indberetning for 1900, hvor det bemærkes, at medens byens offentlige sygehus ikke har været underkastet udvidelser, er der derimod i den senere tid kommet flere og flere privatklinikker, oprettet af læger. Af større privatklinikker er der tre gynækologiske, til den ene gynækologiske klinik er knyttet en fødselsklinik, og et andet fødehjem er oprettet af en forhenværende sygeplejerske og klinikbestyrerinde. Statistikken over de civile provinssygehuses virksomhed i »Medicinalberetning for den danske Stat« anfører i øvrigt først fra 1889 private klinikker i Århus. Klinikkerne har en stadig voksende belægning indtil 1897—1901, hvorefter belægningen påny går tilbage. Dette forhold kan muligvis have ført til en midlertidig tilvækst af fødende kvinder med hjemsted uden for Århus.

Selv om der muligvis ligger en forklaring i klinikkernes oprettelse, har dog sikkert også andre faktorer gjort sig gældende, og rimeligvis i langt højere grad. I årene 1888/90 og 1895/1901 fandt en kraftig tilflytning sted til Århus. Da denne tilflytning må antages at have bestået af unge, arbejdsdygtige mennesker, som i løbet af et par år har konsolideret sig og stiftet hjem, kan dette forhold have

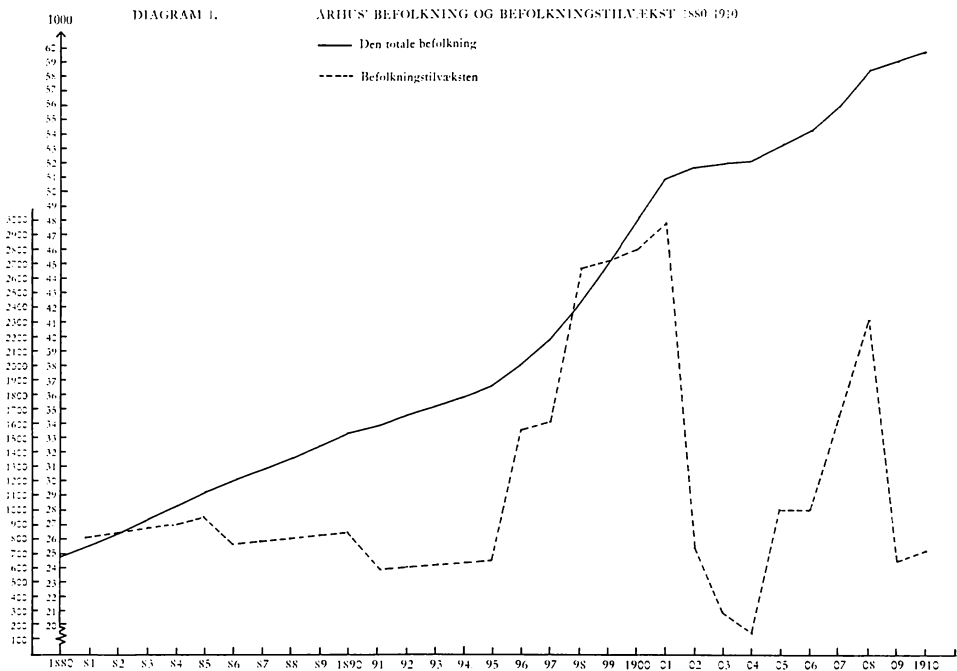
dannet grundlag for stigningen i fødselshyppigheden. Derfor taler også, at vendepunktet i fødselshyppigheden 1901—02 falder sammen med en tilbagegang i tilflytninger.

Det skal bemærkes, at der i disse år finder en stigning sted i procenten af børn født uden for ægteskab målt på samtlige fødsler. Denne der var 7.3 for femåret 1890—94, er steget til 8.4 i seksåret 1895—1900 og til 11.4 i femåret 1901—05. I næste femår 1906—10 er procenten endnu højere, nemlig 16.0. Denne udvikling kan muligvis skyldes, at det var blevet almindeligt, at ugifte vordende mødre fra omegnen tog ind til Århus »for at skjule deres skam«. Fødselsanstalten i Jylland, der indviedes 1909, har sikkert ført denne udvikling videre.

Som kuriosum kan anføres stadslæge H. Schmigelows bekymring i 1893 — hvor fødselshyppigheden allerede viser stigning — over det stagnerende absolutte fødselstal. Han skriver: »Ved at overskue tabellen er der enkelte forhold, som vækker opmærksomhed, og særlig vil jeg fremhæve, at imedens fødslernes antal i mange år har overgået dødsfaldene med omtrent det dobbelte, og skønt folkemængden siden 1885 er steget med omtrent 8000, så falder antallet af de årligt fødte på samme punkt, omkring ved 11 à 1200. — Dette synes kun at kunne forklares dermed, at publikum, belært af københavnske smudsblades avertissementer, forskafter sig: for kvinden »præservativ- eller sikkerheds svampe« (the safety sponge) eller »beskytten« (Mensunges pessarier), og for manden »præservativ-condom«, og det er mig bekendt, at der her i byen drives en ret betydelig handel med disse artikler«. Men endnu i ca. 10 år skulle hans frygt altså vise sig ubegrundet. I dag d.v.s. 1950—59 er fødselshyppighederne henholdsvis for Århus 16.9 ‰ for København 13.6 og hele landet 16.8 ‰.

Befolkningsudviklingen i almindelighed

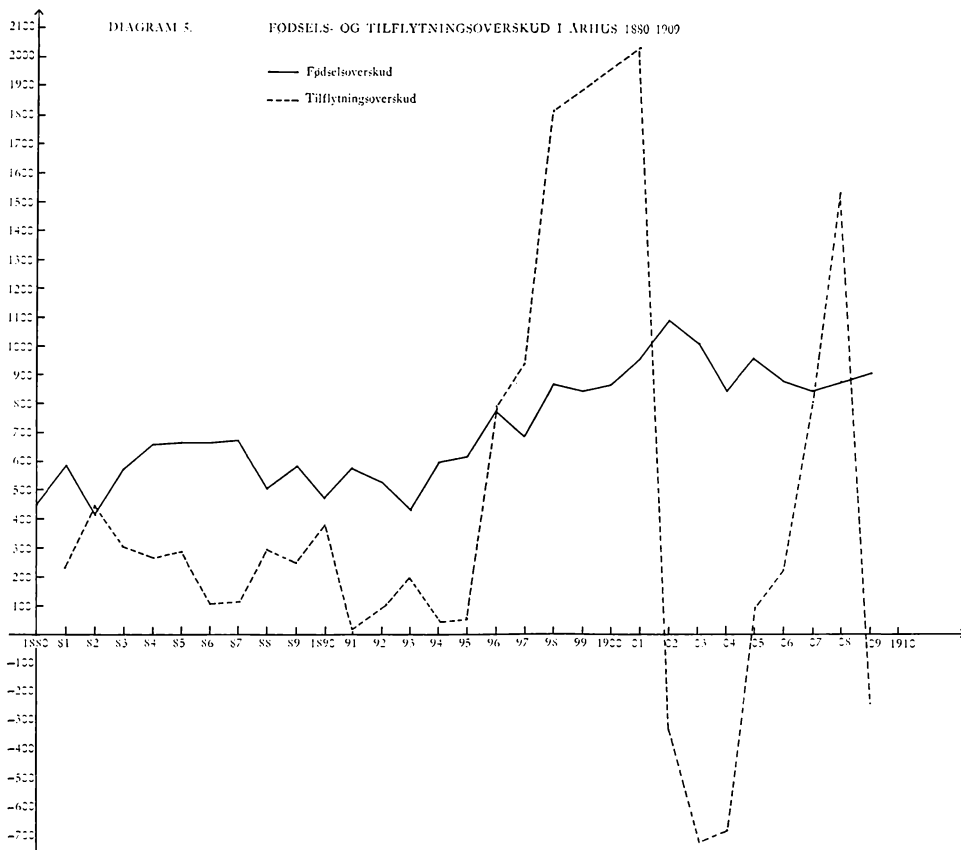
På diagram 1 er nedtegnet dels den totale befolkningskurve, dels — i en anden skala — kurven for den totale tilvækst, jfr. tabel 1. Denne sidste kurve bevæger sig op og ned, idet den må stige, når totalkurvens stejlhed stiger, falde når dennes stejlhed falder og være vandret, når stejlheden er konstant. Tilvæksten når dog intet steds 0 — en stagnerende befolkning. — Tilvæksten — der først er beregnet fra 1881, da der jo skal gå et år inden den kan konstateres — viser i de første femten år et stadigt fald og er i årene 1890—95 nede på ca. 600—660 årlig. Totalkurven viser derfor i denne årrække nok stigning, men et stadigt fald i stigningstakten. Heri sker en voldsom ændring i 1895—96, tilvæksten springer op til 1561, og overraskende vokser denne tilvækst nu og når 1900—01 et absolut maksimum på 2.988. Dette giver sig udslag i totalbefolkningen derved, at denne fra 1895 til 1901 stiger fra ca. 36.000 til ca. 51.000. 1901—02 synker tilvæksten dog til 764 og de to næstfølgende år er der tilbagegang til 161 i 1903—04, den laveste tilvækst i perioden. Derefter finder påny en opblussen sted i de følgende fire år med et nyt tilvækstmaksimum i 1907—08 på 2.394, de foregående års tal udgjorde 1.041, 1.099, 1.610, der er

altså ikke tale om tilnærmelsesvist så stort et opsving som i den tidligere omtalte epoke, og totalen går kun fra ca. 53.000 i 1904—05 til ca. 58.000 i 1907—08. De to sidste år går tilvæksten atter ned på et beskedent niveau, 656 og 726.

Det kan imidlertid have interesse at udsondre de enkelte elementer i denne tilvækst for at se, hvorfra disse tilvækstændringer stammer. Befolkningens variationer hidrører fra følgende fire faktorer: fødsler, dødsfald, indvandring og bortflytninger. Fødsler og dødsfald blev behandlet ovenfor med henblik på sammenligning med det øvrige land, vandringerne vil det næppe svare sig at gøre til genstand for en sådan sammenlignende analyse, vi vil nøjes med at betragte Århus isoleret. Imidlertid findes i kilderne intet tal for de faktiske til- og bortflytninger, og det har derfor været nødvendigt at beregne nettotilflytningen. Denne størrelse er forskellen mellem ind- og bortvandring og kan derfor være såvel positiv som negativ, alt efter hvilken af de to mængder der er størst. Samtidig er beregnet forskellen mellem fødsler og dødsfald, det såkaldte fødselsoverskud.

I tabel 5 er år for år disse to størrelser, der tilsammen udgør hele tilvæksten, opstillet og gengivet grafisk på diagram 5. Fødselsoverskuddet viser i årene 1880—93 et ret roligt forløb, svingende omkring et gennemsnit på 530. Dette jævne forløb skyldes selvfølgelig, at selv om fødselshyppigheden falder i disse år, falder dødeligheden i nogenlunde samme takt. 1893—1902 er tendensen stærkt stigende — som følge af såvel fødselshyppighedens stigning og dødelighedens fald — toppunktet er 1087. Derefter sker et fald til 844 i 1904, men

nu synes kurven påny at stabilisere sig omkring et gennemsnit i årene 1905—09 på 850; nu følges fødselshyppighed og dødelighed atter ad.

Helt anderledes forholder det sig med tilflytningsoverskuddet. Denne kurve viser voldsomme svingninger, og en sammenligning med den absolutte tilvækstkurve viser yderligere, at disse to fænomener er meget stærkt sammenvævede, ja, at det faktisk er til- og bortflytningerne, der bærer hovedansvaret for befolkningens udvikling. Totaltilvækstens lavpunkter i 1886—87, 1891, 1903—04 og 1908—09 falder sammen med indflytningsoverskuddets, især i tiden efter 1895; i de to sidste år var der i øvrigt bortflytningsoverskud på 725 og 248. På en slående måde gengiver denne kurve tilstrømningen til og bortstrømningen fra Århus. Det er fristende her at sammenligne indvandringens svingninger med de i landet herskende økonomiske svingninger, og det må indrømmes, at der er en ganske god overensstemmelse mellem disse og hine, således at i gode tider er tilstrømningen til Århus stor, i dårlige lille, måske endda med bortvandringsoverskud. 1882—83 var opgangsår, 1886—87 præget af depression, i 1889—90 bedredes situationen; men allerede i 1891 kommer et omslag, der efterfølges af den alvorlige landbrugskrise 1893—95. Tilstrømningens lave ni-

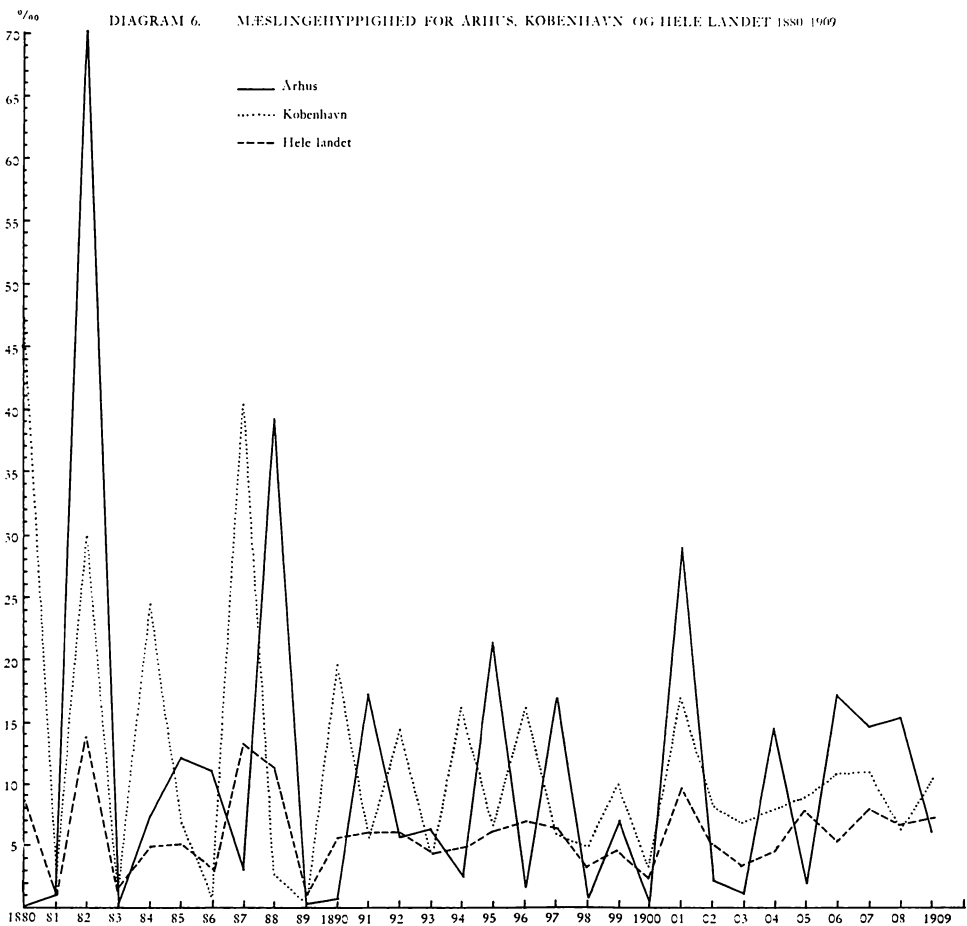
veau 1891—95 svarer til den »forretningssløse« tid i disse år. Allerbedst er sammenfaldet med konjunkturerne i årene 1895—1902, disse viser først en kraftig opgang med stigning i priser og lønninger og beskæftigelse indtil lock-outen i 1899. Denne standser opgangen, men det egentlige omslag findes først i 1900, og økonomien når lavpunkt ved overgangen mellem 1901 og 1902. Bortstrømningen er måske lidt forsinket i forhold til konjunkturerne, men det kan skyldes langsomhed i at opfatte situationens alvor. Den sidste »spids« svarer ganske givet til byggeriets stigning i 1907—08 og det umiddelbart følgende krak. Det må således betragtes som sandsynliggjort, at det til syvende og sidst er de almindelige økonomiske svingninger, der bærer hovedansvaret for Århusbefolkningens udvikling i den omhandlede periode. Det er så et nyt spørgsmål, hvorfor tilstrømningen 1895—1901 fik så voldsomme dimensioner. Dette skyldes næppe nogen enkelt årsag, da disse år mere var kendetegnet ved udbygning af bestående virksomheder end ved oprettelse af helt nye og store, men snarere en kombination af mange faktorer, som gav stigning i væksthastigheden for alle områder inden for Århus' erhvervsmæssige, sociale og kulturelle liv.

Enkelte epidemisygdomme

Til nærmere belysning af epidemisygdommenes omfang og karakter er der i det følgende foretaget en nøjere undersøgelse af mæslinger, tyfus og difteritis. Hver har de deres særlige egenskaber m.h.t. smitte, forebyggelse og behandling: mæslinger er præget af tilfældighed, smitter ad luftvejen, har intet specielt lægemiddel, hvorimod der findes særlige lægemidler mod komplikationer, og har indtil den nyeste tid, hvor et særligt serum er opfundet, ikke haft noget særligt bekæmpelsesmiddel f. eks. i form af isolation af endnu ikke ramte personer. Tyfus smitter derimod via inficeret drikkevand, mælk eller levnedsmidler, har indtil nutiden, hvor særlige antistoffer er opfundet, ikke haft andre helbredelsesmidler end forskellige diæter og har effektivt kunnet forebygges dels ved højnelse af de sanitære og hygiejniske forhold, boligforhold etc., dels med effektiv isolering af de syge, når epidemien er begyndt, samt desinfektion af smitekilderne. Endelig har difteritis tilfælles med mæslinger, at den smitter ad luftvejen, men har i modsætning til denne sygdom tidligt — fra ca. 1890 — kunnet behandles med serum, hvorimod den ligesom denne først fra en langt senere tid end den omhandlede har kunnet forebygges med vaccine. Som nævnt ovenfor var i den omhandlede epoke forskellige epidemiske sygdomme, der tidligere havde en ret stor hyppighed og i hvert fald høj dødelighed, enten blevet næsten udryddede eller i hvert fald stærkt reducerede. Det gjaldt således den asiatiske kolera, der ifølge beretningerne ikke har haft epidemisk karakter i Århus siden 1859. I 1892, da der var en kraftig epidemi af denne sygdom i Hamburg, angrebes to personer heraf i Århus med døden til følge; men kraftige isoleringsforanstaltninger hindrede sygdommen i at brede sig. I 1868—69 var der opræk til en koppeepidemi, der dog også blev af begrænset omfang (2

tilfælde); i 1901 optrådte der 12 tilfælde. Koldfeber, der er mere kendt under navnet malaria, og som ytrer sig med stadig tilbagevendende anfald med lav og høj temperatur, omtales i de tidligste beretninger fra 1862 til omkring 1870; og det siges, at den havde en betydelig epidemisk udbredelse i årene 1861—62, i 1862 var den endog den mest fremtrædende sygdom i Århus by. Læge Chr. Bünge behandlede således 62 tilfælde her, men 230 på landet. I de følgende år oversteg antallet imidlertid så godt som aldrig 5—10 tilfælde. Det samme gjaldt endelig barselsfeber, hvor hyppigheden ganske vist steg lidt i den sidste halvdel af perioden, men slet ikke nåede tidligere tiders højder, og hvor dødeligheden stadig faldt.

Mæslinger, hyppighed. I tiåret 1880—89 havde Århus en gennemsnitlig hyppighed af mæslinger på 14.3 ‰, København lå på 15.5, medens hele landet tegnede sig for 5.2, og den totale bybefolkning — hovedstaden indbefattet — for 11 ‰ (tabel 6). Århus lå altså i den øverste gruppe af byerne, men dog under København.

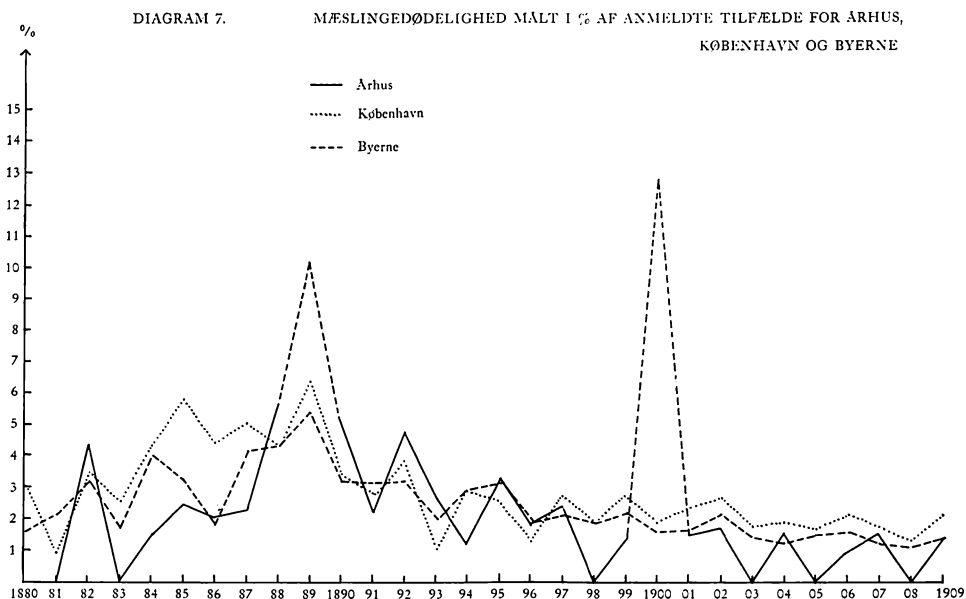
I næste tiår 1890—99 var billedet ændret. Den århusianske hyppighed på 7.9 ‰ lå under såvel Københavns på 10.2 som bybefolkningens 9.1 og nærmede sig tallet for hele landets på 5.2.

I tiåret 1900—09 var situationen atter ændret, påny til Århus' ugunst. Denne bys tal viste en stigning i gennemsnittet til 10.1, medens de øvrige tal var henholdsvis 8.9, 5.9 og 8.9. Det er imidlertid et spørgsmål om disse gennemsnit siger så meget om sundhedstilstanden i Århus sammenlignet med andre steder. Mæslinger er som nævnt en sygdom, hvis smitteforhold næppe har noget at gøre med hygiejnen, bortset fra at smitemulighederne sikkert har været større i den tids store børnetal i de enkelte familier. Kaster vi blikket frem i tiden på tiåret 1950—59, ser vi, at hyppigheden ikke afviger synderligt fra den tidligere, idet Århus havde 11.5 ‰, hele landet 9.6 og København 7.5. Der er således ned gennem tiden intet særligt fald i hyppigheden at spore for denne sygdoms vedkommende, bortset fra at store epidemier er mindre fremherskende, og der er næppe heller nogen særlig grund til at tro, at de indbyrdes afvigelser er mere end tilfældige. Et andet moment, der yderligere tilslører forholdene er, at mæslinger er en udpræget børnesygdom, hvorfor der er mulighed for, at adskillige tilfælde ikke er kommet under lægebehandling og dermed ikke anmeldt. Så meget bliver dog tilbage, at Århus, som det ses på kurven, i hvert fald havde større udsving fra år til år end de øvrige lokaliteter, og det har en vis interesse at følge stadslægens beretninger herom år for år.

I 1878 skal der have været en kraftig epidemi; men i 1880 var sygdommens hyppighed ganske ringe. Helt anderledes var situationen i 1882, da der optrådte den kraftigste epidemi, som stadslægen erindrede at have set. Hyppigheden var næsten 70 ‰. Han fremsatte dog ikke nogen forklaring på denne kolossale hyppighed, men mente blot, at grunden til, at så mange kunne angribes allerede på et så tidligt tidspunkt som 1882, skønt sidste epidemi var i 1878—79, var det store fødselstal. Dette var dog, som ses på tabellen herover, ikke særligt stort i forhold til de to tidligere år, nemlig 1098 mod 1088 og 1052. Dødeligheden var dog ikke overvældende høj, nemlig 4,4 ‰ af de anmeldte tilfælde. De fleste dødsfald fandt sted mellem svagelige børn. I 1883 var hyppigheden igen meget lav, nemlig 0.4 ‰, og sygdommen nævnes ikke. 1884 nævnes den — sammen med skarlagensfeber —, men som værende af ufarlig natur. Stadslægen udtalte herom, at denne nedgang i hyppigheden formentlig skyldtes hygiejniske forbedringer, specielt det nye vandværks anlæg. Denne teori må sikkert forkastes i dag, hvor de medicinske autoriteter er enige om, at smitten er luftbåret, og ikke som ved tyfus følger visse faste eller væskeformede stoffer. I 1885 var der tale om en ny, omend beskeden epidemi. Den var endnu ikke afsluttet ved dette års udgang. Hyppigheden var dog kun 12 ‰. I 1886-beretningen mente stadslægen imidlertid, at dette år faktisk fortsatte en epidemi, som med korte afbrydelser havde hersket i Århus siden 1878; en påstand der virker ejendommelig på baggrund af det i 1880—81 og 1884 fremsatte, og som det statistiske materiale næppe berettiger til at hævde; helt

besynderligt virker det, når han siger, at epidemien var svag i 1883; det års beretning nævner slet ikke sygdommen.

I 1887 fortælles videre, at mæslingeepidemien har hersket uafbrudt i 10 år, hvad der viser, hvor vakkende folks — her selv stadslægens — indtryk af denne sygdoms udbredelse var i disse tider. 1888 var atter et spidsår med en hyppighed på 38.9 ‰, den næsthøjeste hyppighed i hele perioden; men da den var den eneste fremherskende sygdom i dette år, påvirkedes som vist den generelle epidemihyppighed ikke heraf. Stadslægen ytrede i 1889, hvor hyppigheden er sunket til 0.3 ‰, håb om, at sygdommen vil hvile en tid. I 1890 omtales sygdommen ikke, bortset fra talangivelsen, og det gælder ejendommeligt nok også 1891, skønt dette år var et — omend beskedent — toppunktsår med hyppighed på 17.1 ‰. 1892—98 kommenteres sygdommen heller ikke synderligt, 1894 sagde stadslægen — en smule opgivende —, at skønt sygdommen syntes i aftagende, så var det dog på grund af dens natur umuligt at udsige noget bestemt herom. Den tidligere årsagsforklaring synes her forladt. I 1895 siges, at sygdommen har hjemsogt Århus stærkt i dette år — hyppighed 21.0 ‰, men nu er ved at ophøre. I beretningen nævnes ydermere, at en stigning i de absolutte tal for epidemisygdomme kan skyldes nøjagtigere statistik, fordi de ugentlige sygelister nu afhentes hos de enkelte læger. I 1896 nævnes intet særligt om mæslinger, hvorimod 1897 beretningen fortæller om en lille epidemi, hyppigheden er 16.5 ‰. I de følgende tre år berettes intet særligt om sygdommen, men i 1901 kom det sidste betydelige højdepunkt i dette tidsrum med hyppighed 26.9 ‰, det tredjehøjeste punkt i epoken. Beretningen taler om en uhyre udbredelse og mange komplikationer; men epidemien var kortvarig,

blussede op i september og var på retur allerede i december. De følgende beretninger omtaler ikke sygdommen videre.

Som sagt viser niveauet i de allerseneste år ikke nogen særlig ændring fra det sidste tiår for Århus' og for hele landets vedkommende snarere en forandring i ugunstig retning. Her spiller dog sikkert den i vore dage langt større anmeldelseshyppighed ind. Men hvad man end vil mene herom, så viser statistikkerne dog, at de store mæslingeepidemier er forsvundet. Siden 1935 har hyppigheden for hele landet ikke oversteget 20 ‰, og det samme gælder Århus i tiåret 1950—59, hvor 1959 er det højeste år med 19.3 ‰.

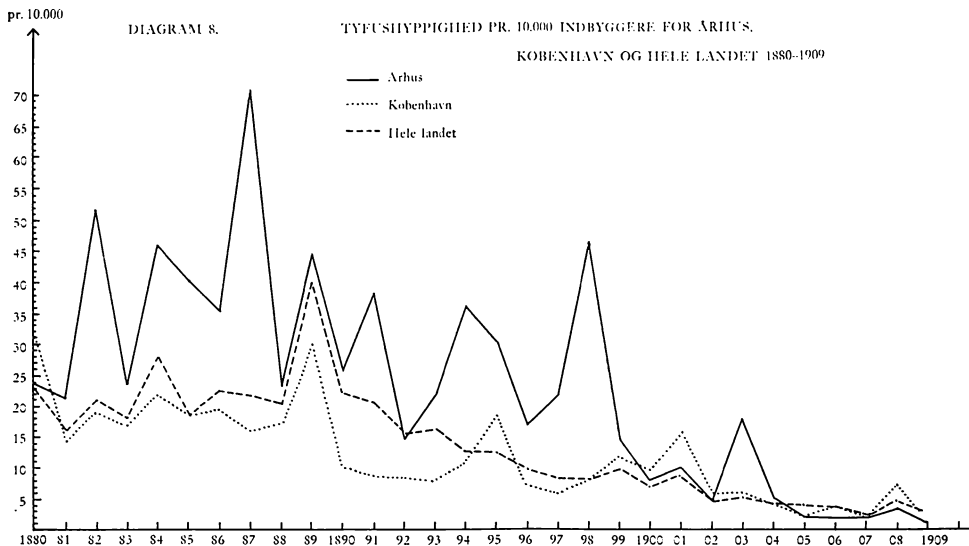
Mæslinger, dødelighed. Dødeligheden målt i ‰ af de anmeldte sygdomstilfælde er næsten lige så svingende som hyppigheden. I det første tiår udmærker 1882 og 1888 sig med dødelighed på henholdsvis 4.4 og 5.6 ‰, højdepunkter der falder sammen med disse års epidemier; men som iøvrigt — sammenlignet med f. eks. tyfusdødeligheden — er af beskeden størrelse. Imidlertid forstyrres billedet ganske af den langt højere dødelighed på 10 ‰ i 1889; men denne må anses som rent formel, idet den lave hyppighed på 10 tilfælde må give en høj dødelighed, hvis blot nogen dør overhovedet. Dette forhold medfører, at der ikke kan udregnes gennemsnit, men en undersøgelse af tabel 7 og kurverne viser, at Århus snarere har en lavere dødelighed end København og samtlige byer.

I tiåret 1890—99 er den højeste dødelighed 5.0 ‰ i 1890, i øvrigt ligger niveauet på ca. 2.5 og er svagt faldende. Der er i denne periode ingen overensstemmelse mellem epidemier og dødelighed, bortset fra 1895. En sammenligning af kurven med Københavns og samtlige byers kurver viser en nogenlunde god overensstemmelse, gennemsnitstillene er 2.5, 2.4, 2.6, måske med en lidt højere dødelighed for Århus' vedkommende i første halvdel af perioden, men lavere mod slutningen; der var således ingen »mæslingedøde« i 1898.

Niveauet synker endnu mere i det sidste tiår. 1900 kan her ikke medtages af samme grund som 1889, den lave hyppighed. I denne periode var der i 1903, 1905 og 1908 ingen mæslingedøde, og niveauet for kurven ligger langt under Københavns og byernes. Mæslingernes farlighed var nu ved at blive brudt, og hvad det angår lå Århus ikke bagefter det øvrige land. I dag er mæslingedødelighed bogstaveligt talt udryddet, tiåret for 1950—59 viser 0.02 ‰ for hele landet 0.05 for København og 0.00 for Århus' vedkommende. Årsagen hertil er, at man kan undgå komplikationer f. ex. ved hjælp af penicillin.

Tyfus, hyppighed. Tyfushyppigheden er formentlig et godt udtryk for den almindelige hygiejne, da sygdommens smitteforhold er stærkt forbundet hermed. Den er dog i sammenligning med andre sygdomme, f. eks. mæslinger, så sjældent forekommende, at hyppigheden bedst beregnes pr. 10.000 indbyggere.

Tiåret 1880—89 opviser for Århus en hyppighed på 37.8 pr. 10.000, for København 20.3, for hele landet 22.8. Denne forskel forekommer, de små tal til trods, overraskende stor og er formentlig et vidnesbyrd om en dårligere

hygiejnisk tilstand i Århus end gennemsnitligt. Hyppigheden for samtlige byer — København indbefattet — har ikke været tilgængelig i denne periode. Selv om den århusianske hyppighed i dette tiår tildels er betinget af de store »toppe« i 1882 og 1887, bliver der dog en væsentlig forskel tilbage i niveauet. De to andre kurver udviser ikke særligt kraftige toppe, bortset fra 1889, hvor der åbenbart var en almindeligt udbredt epidemi.

I tiåret 1890—99 var den århusianske hyppighed 26.5 pr. 10.000 indbyggere, Københavns 9.7, hele landets 13.5 og samtlige byers 13.5. Atter i denne epoke er der altså tale om et betydeligt højere århusiansk niveau, der kun til en vis grad er betinget af de store specielle variationer for denne bys vedkommende. Først i tiåret 1900—09 falder kurverne »pænt sammen«, de pågældende tal er her i den tidligere rækkefølge 5.5, 5.8, 4.6 og 5.9; men disse forskelle kan formentlig anses for tilfældige. Omkring århundredskiftet har Århus åbenbart overvundet de værste hygiejniske vanskeligheder og er nu på niveau med det øvrige land. Hyppigheden af denne sygdom er i nutiden sunket så kolossalt, at den for årene 1950—59 er på 1—2 pr. 100.000 indbg. for såvel Århus som København og hele landet, således at hyppigheden i det sidst behandlede tiår endnu var 30 gange højere, end den skulle blive ca. 40 år senere.

Om de enkelte udsving skal nævnes følgende: Epidemien i 1882 sporedes til den interimistiske artillerikaserner, »det forrige såkaldte sukkerhus«, et bygningskompleks dengang beliggende lidt uden for byen mod sydøst, nu i Brammersgade mellem H. N. Clausensgade og St. Blichersgade. Den var voldsom fra medio juli til begyndelsen af august; men efter at evakuering var foretaget til det militære sygehus, og artilleristerne indlagt i lejrtelte, ophørte sygdommen fuldstændig blandt disse. Årsagen til epidemien var ifølge stadslægen, at artillerikasernens soverum med 40 pladser var anbragt direkte over hestestalden.

Der var endvidere i soverummet kun ringe højde fra gulv til loft, ventilationen var dårlig og luften knap. Han beklager sig over, at kasernen blev taget i brug, ikke blev taget til følge i sundhedskommissionen, hvad der formodentlig skyldtes, at artilleriets læge gik ham imod. Han tør dog ikke benægte, at der også kan have været smittekim i vandet fra byens brønde.

1887 kommenteres ikke videre, skønt dette år havde den højeste af alle hyppigheder, 70.1 pr. 10.000 indbg. Stadslægen siger blot, at sygdommen som regel ikke var særlig farlig — d.v.s. dødeligheden lav — men rekonvalescensen var i reglen langvarig. Ofte angrebes beboere af kviste og tagkamre.

Om 1889 bemærkes, at epidemien ikke var ondartet, og at tilfældene indtraf spredt rundt om i byen, uden at der i modsætning til 1882 dannedes egentlige arnesteder. Det lykkedes ikke at finde kilden; men stadslægen mistænkte mejerierne, da disse ikke var ønskværdigt indrettede. Han mente videre, at mælkeudsalg i købstæderne burde kunne forbydes, når sundhedskommissionen fandt det ønskeligt.

Derefter omtales intet toppunkt som epidemi før 1898, der var den tredje-højeste med 45.6 af 10.000. Den var stærkest i maj, kulminerede i juni, og faldt derefter raskt. Epidemiens udspring var vanskeligt at lokalisere; de fleste tilfælde forekom i den nordlige bydel, dog slet intet i det fattige, men isoleret beliggende Christiansbjerg. Omsider sporedes dog kilden til en gård uden for Vejlbj, hvorfra der blev sendt mælk til forhandling på gaderne i Århus, især de nordlige gader. Den overvejende del af de angrebne blev straks indlagt på Kommunehospitalet, hvor der blev etableret Döckerske filttele, byggedes barakker, og hvor lægekræfters og sygeplejerskers antal forøgedes. Dernæst skete desinfektion af de pågældende ejendommers latriner med klorkalk.

Til slut omtales toppunktåret 1903; der var dog kun tale om en beskeden epidemi på 17.8 af 10.000. Et bestemt udgangspunkt kunne ikke findes, en enkelt smittekilde blev dog påvist, nemlig en brønd i en købmandsgård i det indre af byen — Søndergade — ikke langt fra Forsamlingsbygningen på Østergade¹. Brønden, der brugtes til drikkevand både for mennesker og heste, indeholdt en betydelig mængde kim og blev lukket. Senere rettedes mistanken mod brøndene i en mejerigård på Frederiksbjerg, uden at det dog lykkedes at føre bevis for, at der virkelig spredtes smitte fra nogen af disse.

Tyfus, dødelighed. Sammenligner man nu tyfusdødeligheden målt som procenten af de anmeldte tyfustilfælde år for år med hyppigheden viser det sig, at de to kurver har et ganske forskelligartet forløb. De synes nærmest at variere modsat, således at år med stor hyppighed har lav dødelighed, medens år med lav hyppighed har høj dødelighed. Således har toppunktsårene 1882, 1887,

¹ Muligvis Søndergade 68. Herfra dreves N. Th. Jacobsen & Co.'s Markfrøforretning og Jul. Kysters købmandsforretning en gros. Lyhnes Damekonfektion ligger her i dag.

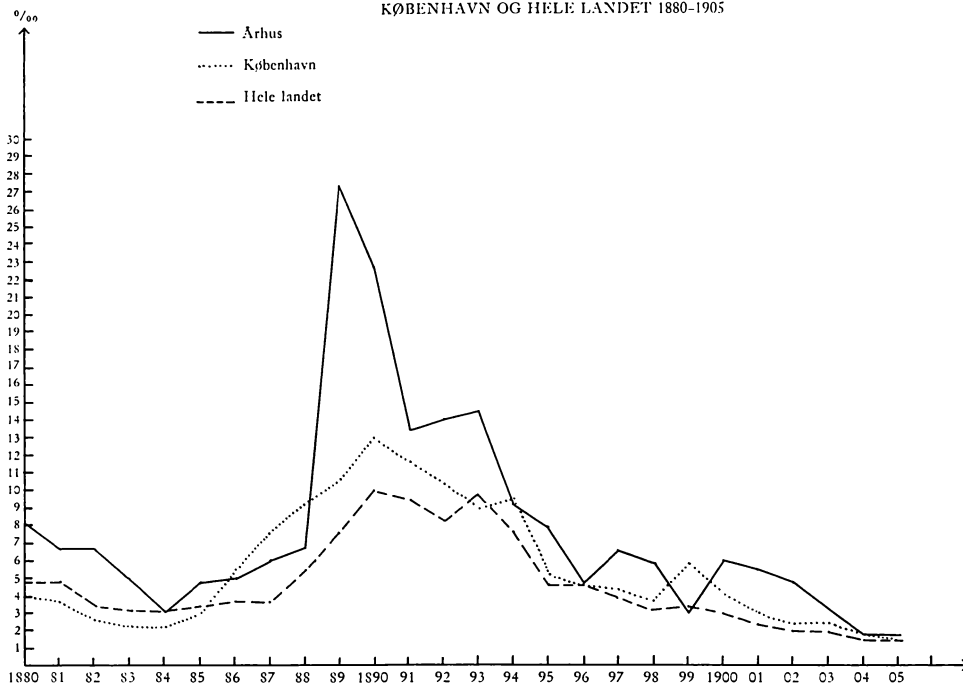

1889, 1898 og 1903 forholdsvis lav dødelighed. Omvendt har år som 1880, 1883, 1896 stor dødelighed. Dette kan måske forklares derved, at netop i epidemiårene sættes der særligt kraftigt ind over for sygdommen, flere tilfælde kommer frem, som måske ellers ikke ville være blevet anmeldt. En anden faktor, der kan bidrage hertil er, at i epidemiårene rammes alle, såvel sunde som svagelige, medens det i årene med ringe hyppighed kun er de i forvejen svage, som erhverver sygdommen, og disse ville i alle tilfælde have en høj dødelighed. Nogen almindelig sammenhæng mellem hyppighed og dødelighed synes i øvrigt ikke at findes for de epidemiske sygdomme.

Med hensyn til niveauet over for andre områder så har Århus (tabel 9) i tiåret 1880—89 en dødelighedsprocent på 8.4, København 8.2 og samtlige byer 9.2; i tiåret 1890—99 ligger Århus imidlertid lavest — og lavere end sin egen tidligere procent — med 7.0 mod henholdsvis 9.6 og 10.4, og provinsbyerne har i denne periode endda 12.7. Selv om hensyn stadig må tages til de forvirrende faktorer, herunder at landbodødeligheden er blandet ind i billedet, synes tallene dog at kunne retfærdiggøre den påstand, at for denne sygdoms vedkommende har Århus en lav dødelighed i dette tiår. Dette træder endnu skarpere frem i tiåret 1900—09, hvor Århus' dødelighedsprocent er sunket til 5.3 eller det halve af de øvrige lokaliteters, der optræder med 10.5, 10.1 og 10.2. Med

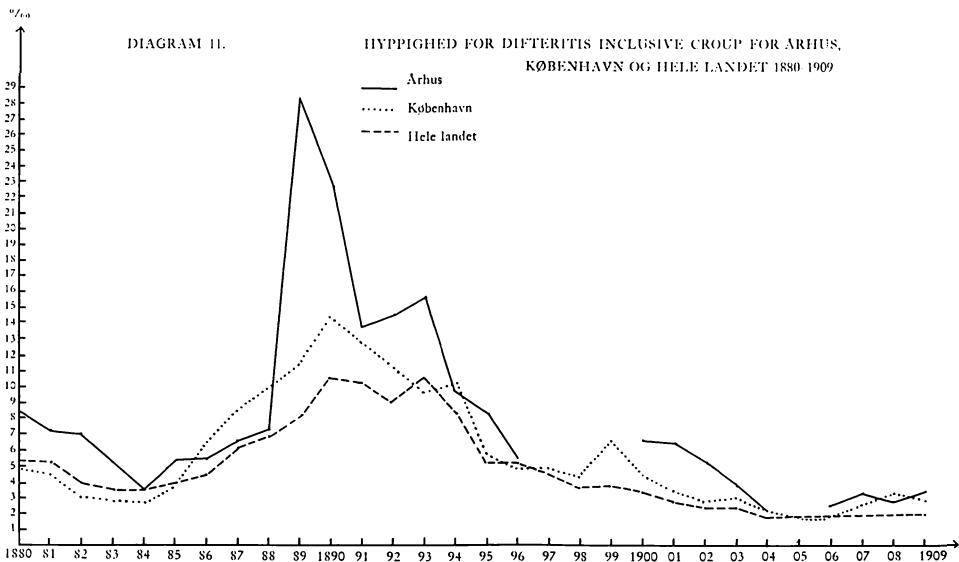
andre ord den århusianske tyfusdødelighed viser både faldende niveau og et niveau under det gennemsnitlige i en tid, hvor denne dødelighedsprocent i øvrigt nærmest holder sig konstant. Tyfus ophørte med at være en relativt farlig sygdom her i Århus i begyndelsen af det 20. århundrede. Det har næppe nogen særlig interesse at udregne en dødelighedsprocent pr. dato med de — i modsætning til mæslinger — uhyre lave hyppighedstal selv i sammenligning med 1900—09.

DIAGRAM 10. HYPPIGHED FOR DIFTERITIS EXCLUSIVE CROUP FOR ÅRHUS, KØBENHAVN OG HELE LANDET 1880-1905

Difteritis, hyppighed. Denne sygdom optræder i 2 varianter, svælgdifteritis og strubedifteritis også kaldet strubehoste eller croup, og det har derfor været hensigtsmæssigt at skildre forløbet af såvel den første som af begge tilsammen sideløbende, især da de før 1906 i reglen opfattedes som to forskellige sygdomme.

Difteritis, herunder croup, er en sygdom, der ikke er så afhængig af den hygiejniske situation som tyfus, og der kan derfor ikke ventes noget overvældende fald i hyppigheden gennem tidsrummet. For svælgdifteriens vedkommende har Århus (tabel 10) en gennemsnitlig hyppighed i tiåret 1880—89 på 7.9 promille, København 5.0, hele landet 4.3, altså en ret betydelig forskel til Århus' ugunst. Den samlede hyppighed for såvel difteritis som croup i samme årrække er henholdsvis 8.4, 5.7 og 5.0, altså blot 0.5 til 0.7 promille højere. I tiåret

1890—99 er tallene for svælgdifterien i samme rækkefølge henholdsvis 10,2, 7,6 og 6,4. Samtlige 3 gennemsnit er påvirket af de store epidemier omkring 1889—90, og forskellen til Århus' ugunst er rundt regnet den samme som tidligere. Den kombinerede sygdoms gennemsnitstal er henholdsvis 10,9, 8,4 og 7,0, stadig forskudt i vejret i samme takt som tidligere. Endelig indtræder derefter et stærkt fald i alle 3 områders hyppigheder for såvel svælgdifteritis' som den kombinerede difteritis' vedkommende. I seksåret 1900—05 er den førstnævntes tal 3,9, 3,0 og 2,0 promille, og i niåret 1900—08 er den sidstnævntes 5,3, 2,7 og 2,2. Selv om tallene nu er blevet mindre, er der stadig en ret betydelig procentmæssig forskel i Århus' disfavør. Årene 1884—89 viste en kraftig stigning for alle kurvers vedkommende, i Århus optrådte den voldsomste epidemi allerede 1889 med henholdsvis 27,0 og 27,5 ‰, medens toppunktet for de øvrige landsdeles vedkommende først indtrådte 1890 og med langt mindre styrke; 13,0 ‰ og 14,4 for Københavns vedkommende og 9,9 og 10,5 for hele landets. Med hensyn til denne difteritisepidemi synes situationen i Århus altså at have været ganske usædvanlig. Stadslægen bemærker i 1889-beretningen: »Den (difterien) har ikke blot været meget omsiggribende og ikke sjældent med mange tilbagefald, men også temmelig ondartet og har ofte haft croup til ledsager, hvilke sidstnævnte tilf. dog sædvanligvis, så vidt mig bekjendt, er blevet hævede«.

Det bemærkes yderligere i beretningen, at sommerferien i skolerne blev forlænget i 1889 på grund af epidemien. Den offentlige mening forlangte ugentlige meddelelser om sygdommens fremgang eller aftagen; dette krav efterkom stads-lægen også i 7 uger.

I 1890 omtales sygdommen ligeledes som en farlig og urovækkende sygdom.

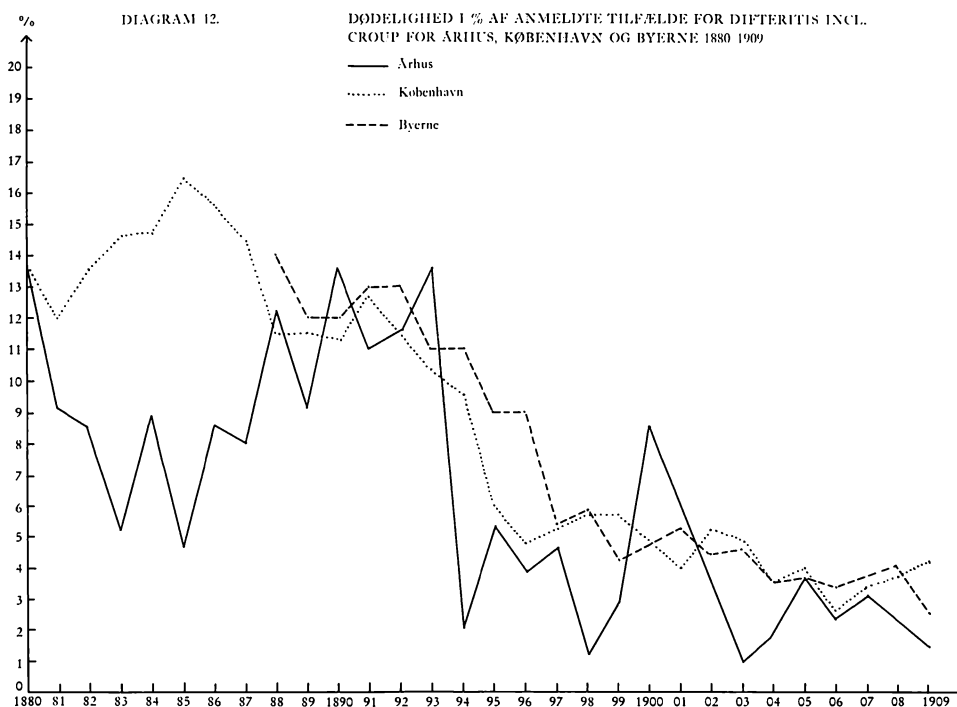
Det bemærkes, at renlighed og isolation er gode faktorer til sygdommens bekæmpelse; men at selve desinfektionsmidlerne langt fra har haft den tilsigtede nytte, måske, fortsattes der, fordi deres fulde benyttelse ofte har været umulig².

1893-beretningen fortæller, at sygdommen, skønt i aftagende, stadig er besværlig, farlig og foruroligende, og at alle midler til dens afværgelse har været frugtesløse. Hovedgrunden må findes i, siger stadslægen, at familieejligheder er af en sådan beskaffenhed, at de ikke tillader isolation. Endelig siges i 1896-beretningen, at sygdommen nu med held behandles med serum på Kommunehospitalet.

Til de øvrige år findes ingen særlige bemærkninger i beretningerne. Da sygdommen croup har en langt ringere hyppighed end svælgdifterien, har de to kurvesæt et meget ensartet udseende.

Endelig kan bemærkes, at for de seneste år er hyppigheden for denne sygdom, således gennemsnitligt 1950—59 gået ned til et niveau, der sjældent overstiger 1—2 pr. 100.000 indbyggere for alle områder, altså bogstavelig talt forsvundet på samme måde som tyfus, hvad der selvfølgelig skyldes den effektive vaccine.

Difteritis, dødelighed. Da svælgdifteriten på grund af mangler i det statistiske materiale kun kan føres frem til 1896, er her kun den kombinerede sygdom behandlet. Skønt Århus i de valgte år således har højere difterihyppighed

² M.h.t. desinfektion går stadslægen formentlig ud fra en nu forladt medicinsk opfattelse.

end de øvrige områder, viser det sig her på samme måde som ved mæslinger og tyfus, at dødeligheden er lavere. I alle perioderne 1880—89, 1890—99 og 1900—09 har Århus den laveste dødelighed, i det første tiår på 8,8 % mod Københavns 13.8; i det andet 7.0 mod 8.3 og samtlige byers 9.3; i det tredje 3.4 % mod henholdsvis 4.0 og 4.0. Interessantest er her den første periode med dens særlig lave dødelighed. Hvis de to sidste år 1888—89 ikke havde været medtaget, ville forskellen mellem Århus og de øvrige lokaliteter have været endnu grellere. Stigningen i dødeligheden i disse år og det høje niveau til og med 1893 må ses som et udslag af disse års epidemier. For denne sygdoms vedkommende følges hyppighed og dødelighed åbenbart ad i modsætning til tyfus. Allerede 1894 når difterien det lave niveau, der varer perioden ud på ca. 4—5 %. I dag har det på samme måde som for tyfus' vedkommende ingen interesse at beregne dødelighed af det nu så ringe antal sygdomstilfælde.

Konklusion

Undersøgelsen synes at må give til resultat, at det opkastede spørgsmål, om Århus for ca. 70—80 år siden var »usundere« end gennemsnitligt, til dels må besvares bekræftende. Såvel den generelle epidemihyppighed som de valgte enkelte sygdommes hyppighed peger i den retning. På den anden side er den »ugunstige« afvigelse ikke betydelig, i hvert fald ikke når man sammenligner Århus med København. »Usundheden« giver sig i øvrigt som nævnt mere udslag i pludselige voldsomme og kortvarige epidemier end i et konstant højere liggende langtidsniveau. Til gengæld synes dødeligheden såvel generelt som for de enkelte sygdommes vedkommende at vise, at det i den henseende ikke var farligere at leve i Århus end andre steder.

Det anvendte materiale

De almindelige træk. Til grund for beregningen af de søgte størrelser: Den epidemiske sygelighed, den summariske dødelighed, fødselshyppighed, fødselsoverskud og indvandringsoverskud er først og fremmest anvendt Indberetninger fra Stadslæggen i Århus 1880—1909³. Heri findes — år for år — med visse modifikationer — de absolutte befolkningstal, de absolutte tal for epidemiske sygdomme, antal fødsler og dødsfald. Der er dog ikke uvæsentlige huller i dette grundmateriale. For det første er der et betydeligt brud i fremstillingen fra og med 1897. Da forsvinder angivelser af befolkningstal, fødsler og dødsfald fra indberetningerne. For det andet er der et hul i angivelserne af epidemitil-

3 Når 1880 er valgt til begyndelsestidspunkt, skønt der faktisk findes indberetninger fra og med 1861, skyldes det, at de tidligere beretningers talmæssige opgivelser er af en så fragmentarisk natur, at de ikke har egnet sig for sammenhængende statistisk bearbejdning, samt at de sideløbende beretninger fra København og hele landet kun kan føres tilbage til 1875—77. Disse beretninger er utrykte, men optages delvist fra og med 1902 i Uddrag af Medicinal-Beretningen fra Gl. Århus—Randers Amters Stiftsfysikat. Fra og med 1909 trykkes stadslægens beretning, men er nu af langt mere fragmentarisk natur end den utrykte. 1912 er dog sidste år den udkommer. Først 1916 findes en selvstændig beretning for Århus by i ovennævnte publikation.

fælde fra og med 1898 til og med 1902. For det tredje er stadslægens befolkningstal i de år, der ikke har været officiel folketælling, beregnet på en sådan måde, at de efter de almindelige statistiske principper ikke kan være korrekte. For at råde bod herpå er der anvendt supplerende kilder. Folketallene 1880 og 1890 er taget fra Statistisk Tabelværk 5. Rk. Litra A Nr. 5, p. 17 (Befolkningsforholdene i Danmark i det 19. Årh., 1901). Folketallene 1885, 1888, 1895, 1897—99 og 1901—09 er taget fra Aarhus Byraads Forhandlinger, hvor de lokale folketællingers resultat er givet. De mellemliggende års folketal er interpolerede.

Tallene for de epidemisk syge i tidsrummet 1898—1901 har det været umuligt at gengive. Der findes ingen anden kilde hertil, således heller ikke Medicinalberetning for den danske Stat, der i øvrigt er et meget anvendt materiale, thi epidemisygdommens totale antal er opgjort på den større enhed fysikater og kun for ganske enkelte sygdommes vedkommende på den enkelte købstad. Alligevel har det været muligt at give disse tal med tilnærmelse på nær 1898. Denne tilnærmelse har kunnet ske på baggrund af tallet i beretningen fra 1903, tallet i Uddrag af Medicinal-Beretningen fra Gl. Aarhus — Randers Amters Stiftsfysikat, 1902, og stadslægens udtalelser i de mellemliggende beretninger, hvoraf det fremgår, hvor meget tallet på hvert års epidemisyge var mere eller mindre end det foregående års, dog stadig med klausulen ca. eller nogenlunde. Den begåede fejl vil næppe overstige 5—6 procents afvigelse fra det korrekte. For 1898's vedkommende har denne fremgangsmåde dog været umulig. I tabel 2 er de således beregnede tal sat i en parentes. Da afvigelsen fra de korrekte tal ikke er væsentlig, er denne fremgangsmåde fundet forsvarlig.

For fødsler og dødsfalds vedkommende er til og med 1896 stadslægens opgivelser anvendt. Når intet andet siges, er kun levende fødte medtagne. Efter dette år er anvendt Statistisk Tabelværk 5 Rk. Litra A. Nr. 2: Vielser, Fødte og Døde i Aarene 1895—1900, Statistisk Tabelværk 5. Rk. Litra A Nr. 6. Ægteskaber, Fødte og Døde i Aarene 1901—05, Statistisk Tabelværk 5. Rk. Litra A Nr. 8: Ægteskaber, Fødte og Døde i Aarene 1905—10. Alle dødelighedstal er behæftet med den fejkilde, at de registreres på dødsstedet, hvorved byerne bliver overrepræsenteret i forhold til landet.

På baggrund af dette materiale er tabellerne og kurverne over den epidemiske sygelighed, den summariske dødelighed og fødselshyppigheden, alt for Århus købstad, udarbejdet. For at skabe perspektiv er der udarbejdet tilsvarende tabeller og kurver for henholdsvis København og hele landet samt enkelte steder for samtlige byer og samtlige provinsbyer. For Københavns vedkommende er materialet hertil taget fra Københavns Stadslæges Aarsberetninger 1880—1909, hvor de relative tal enten direkte er taget eller beregnet fra de absolutte ved division med det i hver beretning angivne befolkningstal. For hele landets vedkommende er tallene beregnet ud fra de førnævnte statistiske tabelværker samt Statistisk Tabelværk 4. Rk. Litra A. Nr. 9, Vielser, Fødte og Døde i Aarene 1890—94, hvor de absolutte tal for fødsler og dødsfald er angivet år

for år. Promillerne er derefter udregnet ud fra beregnede folketal i Kjeld Bjerke og Niels Ussing: Studier over Danmarks Nationalprodukt, 1870—1950, p. 142. Imidlertid har disse tal i reglen ikke kunnet føres længere tilbage end til 1890, da fødsler og dødsfald før den tid opgives som femårige gennemsnit. For epidemisygelighedens vedkommende vedrørende hele landet er tallene aflæst fra kurven i Medicinalberetning for den danske Stat 1909, p. XII, der kun går tilbage til 1890. Før dette år er de totale opgivelser så mangelfulde, at en beregning før dette tidspunkt ville indebære væsentlige fejl.

Fremdeles er fra befolkningstallene for Århus, stadslægens tal for fødsler og dødsfald, beregnet de i afsnittet om Århus befolkningsudvikling anførte størrelser, absolut tilvækst, fødselsoverskud og indvandringsoverskud⁴. Og fra de tidligere nævnte Statistiske Tabelværker er taget de herhenhørende tal for fødsler uden for ægteskab. Endvidere er for tiåret 1950—59 anvendt Medicinalberetning fra Århus Amtslægekreds 1942—50 og 1951—59, Københavns Stadslæges årsberetning 1950—54 og 1955—59 samt Medicinalberetning for Kongeriget Danmark 1956, 1957, 1958 og 1959. Endelig er oplysningerne om de almindelige konjunkturer taget fra L. V. Birck: 1869—1902. Et Rids over den sidste Menneskealders økonomiske Svingninger, 1903, p. 72—93 og Jens Warming: Haandbog i Danmarks Statistik 1913, p. 538—39.

Vedrørende de enkelte epidemisygdomme. Som kilde til de generelle udtalelser om epidemisygdomme i almindelighed og om de i afhandlingen nævnte er anvendt dels Matts Bergmann: Från pest til polio, 1957, p. 112—116, 139—154, 160—164; dels Peter M. Holst: Epidemiologi og Klinik, 1954, p. 9—42, 58—68, 98—115, 137—151, 165—172, 206—214.

For mæslingers vedkommende er materialet det samme som tidligere nævnt, antallet af tilfælde 1909 er taget fra Uddrag af Medicinal-Beretningen for Aaret 1909 fra Gl. Aarhus—Randers Amters Stiftsfysikat, tabel III. Der er huller i den optegnede dødelighedskurve i årene 1889 og 1900, fordi det er meningsløst at beregne dødelighed her, jfr. ovenfor. I hyppighedstabellen er tillige opstillet hyppigheden for samtlige byer, disse tal er dog ikke lavet til en kurve, da det vil gøre diagrammet uoverskueligt. Da der ingen årlig dødelighedsstatistik findes for landdistrikterne, er dødeligheden her ikke beregnet for hele landet men i stedet for for samtlige byer, der derved ganske vist bliver overrepræsenterede. Hertil kommer at dødeligheden for såvel mæslinger, tyfus og difteritis nu ikke længere som i det almindelige afsnit beregnes på de respektive befolkningstal, men på de anmeldte tilfælde, der må antages at give et bedre billede af den pågældende sygdoms »farlighed«.

For tyfus' vedkommende er materialet det samme. Hyppigheden for samtlige byer er medtaget i tabellen fra 1890, men ikke i diagrammet. I dødelighedstabellen er foruden samtlige byers dødelighed tillige provinsbyernes dødelighed opstillet, men af hensyn til overskueligheden ikke indlagt i diagrammet.

⁴ Denne størrelse er beregnet som følger: absolut tilvækst ÷ fødselsoverskud, da befolknings-tilvæksten må være = (fødsler ÷ dødsfald) + (tilflytning ÷ fraflytning).

For difteritis' vedkommende er materialet ligeledes det samme som for de øvrige sygdomme; men for denne sygdom gør sig denne komplikation gældende, at den optræder i to varianter, svælgdifteritis og strubedifteritis (croup), der dog til og med 1905 regnedes for to forskellige sygdomme, med deraf følgende vanskeligheder i anvendelsen af materialet og opstilling af rimelige tabeller. Resultatet er blevet, at der for hyppighedens vedkommende er beregnet to tabelsæt, et for svælgdifterien og et andet for den kombinerede sygdom svælg og strubedifteritis, medens der kun er beregnet dødelighed for den kombinerede sygdom, da materialet for Århus vedr. svælgdifteriten er så mangelfuldt. For begge sygdomsarternes vedkommende sammenlignes den århusianske hyppighed med Københavns og hele landets, medens den århusianske dødelighed for den kombinerede sygdoms vedkommende sammenlignes med Københavns og samtlige byers.

Tabel 1.

Århus befolkning og befolkningstilvækst 1880-1910

År	Befolkning	Tilvækst
1880 15/2	24.831	
1881	25.645	824
1882	26.496	851
1883	27.376	880
1884	28.299	923
1885 15/2	29.249	950
1886	30.018	769
1887	30.807	789
1888 15/2	31.611	804
1889	32.449	838
1890 15/2	33.306	857
1891	33.912	606
1892	34.529	617
1893	35.157	628
1894	35.797	640
1895	36.465	668
1896	38.026	1.561
1897 15/1	39.648	1.622
1898 15/1	42.323	2.675
1899 15/1	45.048	2.725
1900 15/1	47.859	2.811
1901 15/10	50.847	2.988
1902 15/10	51.611	764
1903 1/11	51.897	286
1904 1/11	52.058	161
1905 15/10	53.099	1.041
1906 15/10	54.198	1.099
1907 15/10	55.808	1.610
1908 15/10	58.202	2.394
1909 20/10	58.858	656
1919 15/10	59.584	726

Tabel 2.

Epidemihyppighed for Århus, København og hele landet 1880-1909

År	Antal epidemiske tilfælde Århus	Epid. hyp. Århus %	Epid. hyp. København %	Epid. hyp. hele landet %
1880	4637	18.7	16.8	–
1881	4825	18.8	15.8	–
1882	7026	26.5	18.1	–
1883	4113	15.0	14.2	–
1884	3946	13.9	17.3	–
1885	4531	15.5	12.9	–
1886	5129	17.1	15.3	–
1887	5142	16.7	17.1	–
1888	4983	15.8	13.6	–
1889	5417	16.7	18.9	–
1890	7559	22.7	17.2	13.1
1891	6293	18.5	21.2	14.3
1892	4385	12.7	16.5	11.9
1893	5111	14.5	17.8	11.6
1894	3494	9.8	16.5	11.0
1895	6114	16.8	15.2	10.7
1896	4195	11.0	12.1	9.3
1897	5616	14.2	12.1	10.1
1898	–	–	11.2	8.8
1899	(7186)	(16.0)	15.0	12.1
1900	(5576)	(11.7)	12.1	11.0
1901	(7636)	(15.0)	13.3	10.1
1902	5069	9.8	10.0	8.9
1903	4926	9.5	10.6	9.2
1904	5538	10.6	10.0	8.0
1905	7193	13.5	11.6	10.5
1906	5470	10.1	9.1	7.8
1907	7813	14.0	10.6	10.0
1908	9558	16.4	11.5	10.9
1909	6868	11.7	9.4	8.3

Tabel 3.

Summarisk dødelighed for Århus, København og hele landet 1880-1909

År	Antal dødsfald Århus	Dødelighed Århus ‰/00	Dødelighed København ‰/00	Dødelighed hele landet ‰/00
1880	598	24.1	24.8	–
1881	501	19.5	21.5	–
1882	683	25.8	24.8	–
1883	556	20.3	22.0	–
1884	608	21.5	23.4	–
1885	551	18.8	20.2	17.8
1886	551	18.3	23.1	18.1
1887	527	17.1	23.7	18.2
1888	705	22.3	21.7	19.5
1889	682	21.0	21.7	18.7
1890	688	20.7	21.2	18.9
1891	645	19.0	21.7	19.8
1892	576	16.7	20.0	19.2
1893	714	20.3	20.3	18.9
1894	619	17.3	19.3	17.3
1895	615	16.9	18.4	16.9
1896	554	14.6	16.5	15.7
1897	725	18.8	17.3	16.5
1898	640	15.1	17.6	15.6
1899	782	17.4	19.0	17.2
1900	864	18.1	17.4	16.9
1901	957	18.8	17.6	15.8
1902	818	15.8	13.8	14.5
1903	843	16.2	15.3	14.6
1904	841	16.1	16.3	14.1
1905	790	14.9	16.3	15.1
1906	801	14.8	15.4	13.7
1907	828	14.8	15.2	14.3
1908	907	15.6	16.4	15.1
1909	880	15.0	14.5	13.2

Tabel 4.

Fødselshyppighed for Århus, København og hele landet 1880-1910

År	Antal fødsler Århus	Fødselshyp. Århus ‰/00	Fødselshyp. København ‰/00	Fødselshyp. hele landet ‰/00
1880	1052	42.4	36.4	–
1881	1088	42.4	37.1	–
1882	1098	41.4	38.0	–
1883	1128	41.2	37.4	–
1884	1263	44.7	38.5	–
1885	1213	41.5	38.2	–
1886	1214	40.4	37.5	–
1887	1197	39.0	36.0	–
1888	1214	38.4	34.8	–
1889	1266	39.0	35.5	–
1890	1166	35.0	33.3	30.5
1891	1223	36.0	32.2	31.0
1892	1103	31.9	30.8	29.6
1893	1146	32.6	30.9	30.8
1894	1214	33.9	30.4	30.4
1895	1229	33.7	30.2	30.7
1896	1327	34.9	30.0	30.5
1897	1411	35.3	28.8	29.8
1898	1499	35.4	29.1	30.6
1899	1625	36.1	28.8	29.7
1900	1725	36.0	29.0	29.7
1901	1906	37.5	28.7	29.8
1902	1905	36.9	29.3	29.2
1903	1854	35.7	28.9	28.7
1904	1686	32.4	28.5	28.9
1905	1744	32.9	28.1	28.4
1906	1681	30.9	27.8	28.5
1907	1673	30.0	28.2	28.2
1908	1778	30.5	28.8	28.6
1909	1787	30.4	27.3	28.2
1910	1748	29.3	26.1	28.2

Tabel 5.

Elementerne i befolkningstilvæksten for Århus 1880-1909

År	Fødsler	Dødsfald	Fødsels- overskud	Indvandringsoverskud
1880	1052	÷ 598	= 454	
1881	1088	÷ 501	= 587	824 ÷ 587 = 237
1882	1098	÷ 683	= 415	851 ÷ 415 = 436
1883	1128	÷ 556	= 572	880 ÷ 572 = 308
1884	1263	÷ 608	= 655	923 ÷ 655 = 268
1885	1213	÷ 551	= 662	950 ÷ 662 = 288
1886	1214	÷ 551	= 663	769 ÷ 663 = 106
1887	1197	÷ 527	= 670	783 ÷ 670 = 113
1888	1214	÷ 705	= 509	804 ÷ 509 = 295
1889	1266	÷ 682	= 584	838 ÷ 584 = 254
1890	1166	÷ 688	= 478	857 ÷ 478 = 379
1891	1223	÷ 645	= 578	606 ÷ 578 = 28
1892	1103	÷ 576	= 527	617 ÷ 527 = 90
1893	1146	÷ 714	= 432	628 ÷ 432 = 196
1894	1214	÷ 619	= 595	640 ÷ 595 = 45
1895	1229	÷ 615	= 614	668 ÷ 614 = 54
1896	1327	÷ 554	= 773	1561 ÷ 773 = 788
1897	1411	÷ 725	= 686	1622 ÷ 686 = 936
1898	1499	÷ 640	= 859	2675 ÷ 859 = 1816
1899	1625	÷ 782	= 843	2725 ÷ 843 = 1882
1900	1725	÷ 864	= 861	2811 ÷ 861 = 1950
1901	1906	÷ 957	= 949	2988 ÷ 949 = 2039
1902	1905	÷ 818	= 1087	764 ÷ 1087 = ÷323
1903	1854	÷ 843	= 1011	286 ÷ 1011 = ÷725
1904	1686	÷ 841	= 844	161 ÷ 844 = ÷683
1905	1744	÷ 790	= 954	1041 ÷ 954 = 87
1906	1681	÷ 801	= 880	1099 ÷ 880 = 219
1907	1673	÷ 828	= 845	1610 ÷ 845 = 765
1908	1778	÷ 907	= 871	2394 ÷ 871 = 1523
1909	1784	÷ 880	= 904	656 ÷ 904 = ÷248

Tabel 6.

Mæslingehyppigheden for Århus, København, samtlige byer og
hele landet 1880-1909

År	Antal tilfælde Århus	Hyppighed Århus ‰/00	Hyppighed København ‰/00	Hyppighed byerne ‰/00	Hyppighed hele landet ‰/00
1880	8	0.3	47.5	11.8	8.3
1881	19	0.8	2.8	2.5	1.3
1882	1848	69.7	30.1	26.5	14.2
1883	11	0.4	0.3	1.7	1.4
1884	200	7.1	24.1	13.4	4.7
1885	362	12.0	6.8	9.4	5.0
1886	330	11.0	0.3	4.0	2.3
1887	87	2.8	39.8	28.0	13.0
1888	1231	38.9	2.7	12.4	11.0
1889	10	0.3	0.5	0.9	1.1
1890	20	0.6	19.5	11.7	5.5
1891	579	17.1	5.5	9.7	5.8
1892	193	5.6	14.6	11.0	5.8
1893	219	6.2	3.9	5.1	4.0
1894	82	2.3	15.9	9.6	4.6
1895	785	21.5	6.8	9.4	6.0
1896	57	1.5	16.0	11.9	6.6
1897	655	16.5	5.7	10.0	6.1
1898	27	0.6	4.8	4.3	2.9
1899	309	6.8	9.9	8.2	4.3
1900	8	0.2	3.1	3.9	2.3
1901	1505	29.6	16.3	16.7	9.5
1902	116	2.2	8.3	7.5	5.0
1903	58	1.1	6.6	5.8	3.2
1904	727	14.0	7.8	7.7	4.3
1905	98	1.8	8.8	12.0	7.7
1906	915	16.9	10.7	7.8	5.2
1907	805	14.4	10.7	12.1	7.8
1908	877	15.1	6.2	8.4	6.6
1909	359	6.1	10.4	6.9	7.1

Tabel 7.

Mæslingedødeligheden for Århus, København og samtlige byer
i % af anmeldte tilfælde 1889–1909

År	Antal døde Århus	Dødelighed Århus %	Dødelighed København %	Dødelighed byerne %
1880	–	0.0	3.0	1.6
1881	–	0.0	0.9	2.1
1882	81	4.4	3.5	3.1
1883	–	0.0	2.5	1.7
1884	3	1.5	4.3	4.0
1885	9	2.5	5.8	3.2
1886	7	2.1	4.4	1.8
1887	2	2.3	5.0	4.1
1888	70	5.6	4.3	4.3
1889	1	10.0	6.3	5.4
1890	1	5.0	3.4	3.2
1891	13	2.2	2.8	3.1
1892	9	4.7	3.8	3.1
1893	6	2.7	1.0	2.0
1894	1	1.2	2.8	2.9
1895	25	3.2	2.2	3.1
1896	1	1.8	1.3	1.9
1897	16	2.4	2.7	2.1
1898	–	0.0	1.9	1.9
1899	4	1.3	2.7	2.2
1900	1	12.5	1.9	1.6
1901	22	1.5	2.3	1.6
1902	2	1.7	2.6	2.1
1903	–	0.0	1.8	1.4
1904	11	1.5	1.9	1.3
1905	–	0.0	1.7	1.5
1906	8	0.9	2.1	1.6
1907	12	1.5	1.7	1.2
1908	–	0.0	1.3	1.1
1909	5	1.4	2.1	1.4

Tabel 8.

Tyfushyppigheden for Århus, København, hele landet og byerne målt
pr. 10.000 indb. 1880-1909

År	Antal tilfælde Århus	Hyppighed Århus Pr. 10.000 indbg.	Hyppighed København Pr. 10.000 indbg.	Hyppighed hele landet Pr. 10.000 indbg.	Hyppighed byerne Pr. 10.000 indbg.
1880	59	23.8	31.0	23.0	–
1881	54	21.1	14.4	16.0	–
1882	137	51.7	19.1	20.6	–
1883	65	23.7	16.9	17.4	–
1884	129	45.6	22.0	27.9	–
1885	117	40.0	17.4	19.6	–
1886	105	35.0	19.4	22.4	–
1887	216	70.1	16.0	21.5	–
1888	72	22.8	17.2	20.2	–
1889	145	44.1	29.4	39.7	–
1890	84	25.4	10.1	22.1	19.9
1891	129	38.0	8.8	20.4	17.7
1892	51	14.8	8.1	15.5	13.9
1893	76	21.6	7.8	16.3	14.6
1894	128	35.8	10.9	12.6	12.8
1895	110	30.2	18.6	12.4	15.7
1896	65	17.0	7.0	9.6	9.8
1897	87	21.9	5.7	8.3	8.8
1898	193	45.6	8.2	8.4	9.8
1899	57	14.4	11.6	9.6	12.0
1900	42	8.1	9.6	6.8	9.8
1901	51	10.0	15.6	8.9	12.3
1902	25	4.8	5.9	4.4	5.8
1903	92	17.8	5.9	4.7	6.1
1904	27	5.1	4.3	4.3	4.8
1905	10	1.9	2.0	3.7	3.9
1906	9	1.6	3.4	3.4	4.0
1907	11	2.0	2.2	2.5	2.7
1908	17	2.9	7.1	4.4	6.0
1909	5	0.8	1.7	2.4	3.3

Tabel 9.

Tyfusdødeligheden for Århus, København, samtlige byer og provinsbyerne i ‰ af anmeldte tilfælde 1880–1909

År	Antal døde Århus	Dødelighed Århus ‰	Dødelighed København ‰	Dødelighed byerne ‰	Dødelighed provinsbyerne ‰
1880	13	22.0	8.2	8.6	–
1881	7	13.0	10.9	8.0	–
1882	9	6.6	10.1	7.2	–
1883	6	9.5	10.3	8.2	–
1884	–	0.0	10.4	11.3	–
1885	3	2.6	4.7	8.9	–
1886	9	8.6	6.9	10.7	–
1887	10	4.6	6.3	8.9	–
1888	8	11.1	7.3	11.4	–
1889	9	6.2	6.1	8.5	–
1890	5	6.0	8.1	7.1	6.8
1891	11	3.5	9.3	14.7	16.3
1892	2	3.9	8.4	10.3	16.6
1893	6	7.9	9.8	8.7	14.4
1894	9	7.0	6.1	9.4	20.3
1895	6	5.5	9.0	10.2	10.2
1896	10	15.4	10.2	11.9	12.8
1897	7	8.0	11.1	11.7	11.9
1898	15	7.8	11.9	10.7	10.0
1899	3	5.3	11.0	9.3	7.8
1900	4	9.5	11.7	9.0	7.0
1901	2	3.9	13.8	11.3	8.7
1902	2	8.0	7.0	8.8	10.2
1903	5	5.4	10.1	9.8	9.0
1904	6	2.2	5.1	9.1	11.0
1905	–	0.0	11.0	12.5	13.1
1906	–	0.0	12.2	8.6	6.6
1907	2	18.9	8.3	13.7	16.5
1908	1	5.9	9.8	9.2	8.7
1909	–	0.0	15.6	8.5	10.8

Tabel 10.

Hyppigheden af Difteritis for Århus, København og hele landet 1880-1905

Hyppigheden af Difteritis & Croup for Århus, København og hele landet 1880-1909

År	Hyppighed Århus ‰	Hyppighed København ‰	Hyppighed hele landet ‰	Hyppighed Århus ‰	Hyppighed København ‰	Hyppighed hele landet ‰
1880	8.1	3.9	4.7	8.5	4.7	5.3
1881	6.6	3.7	4.7	7.3	4.3	5.2
1882	6.6	2.5	3.4	7.0	3.0	3.8
1883	5.0	2.2	3.1	5.2	2.7	3.4
1884	3.1	2.1	3.1	3.6	2.6	3.5
1885	4.7	2.8	3.4	5.2	3.5	3.9
1886	5.0	5.4	3.6	5.4	6.4	4.3
1887	6.0	7.5	3.7	6.5	8.4	6.0
1888	6.7	9.1	5.4	7.2	9.8	6.7
1889	27.3	10.5	7.5	28.0	11.3	8.0
1890	22.5	13.0	9.9	22.7	14.4	10.5
1891	13.3	11.5	9.4	13.7	12.8	10.1
1892	14.0	10.1	8.2	14.5	11.2	9.0
1893	14.5	8.9	9.7	15.5	9.6	10.5
1894	9.2	9.4	7.6	9.6	10.1	8.4
1895	7.9	5.1	4.6	8.3	5.7	5.1
1896	4.8	4.5	4.6	5.4	4.8	5.0
1897	6.6	4.3	3.9	–	4.7	4.4
1898	5.8	3.8	3.2	6.9	4.3	3.6
1899	3.1	5.8	3.3	–	6.5	3.7
1900	6.0	4.0	3.0	6.5	4.4	3.3
1901	5.4	3.0	2.3	6.3	3.3	2.7
1902	4.8	2.3	2.0	5.1	2.7	2.3
1903	3.3	2.4	1.9	3.7	2.9	2.2
1904	1.8	1.8	1.5	2.0	2.1	1.7
1905	1.8	1.4	1.5	–	1.7	1.8
1906	–	–	–	2.3	1.7	1.9
1907	–	–	–	3.2	2.3	1.9
1908	–	–	–	2.7	3.2	1.9
1909	–	–	–	3.4	2.7	1.8

Tabel 11.

Dødelighed for Difteritis & Croup for Århus, København og samtlige byer i % af anmeldte tilfælde 1880-1909

År	Dødelighed Århus %	Dødelighed København %	Dødelighed byer %
1880	13.7	13.7	–
1881	9.1	12.0	–
1882	8.5	13.6	–
1883	5.2	14.6	–
1884	8.9	14.7	–
1885	4.6	16.4	–
1886	8.6	15.6	–
1887	8.0	14.5	–
1888	12.2	11.5	14.0
1889	9.1	11.5	12.0
1890	13.5	11.3	12.0
1891	11.0	12.7	13.0
1892	11.6	11.5	13.0
1893	13.6	10.3	11.0
1894	2.0	9.6	11.0
1895	5.3	6.0	9.0
1896	3.9	4.8	9.0
1897	4.6	5.2	5.4
1898	1.2	5.7	5.8
1899	2.8	5.7	4.2
1900	8.6	4.9	4.7
1901	6.0	4.0	5.3
1902	3.4	5.2	4.4
1903	1.0	4.9	4.6
1904	1.9	3.5	3.5
1905	3.6	4.0	3.7
1906	2.4	2.6	3.4
1907	3.1	3.4	3.7
1908	2.3	3.7	4.1
1909	1.5	4.2	2.5

»SYGEKASSEN ÅRHUS«
stiftes som »Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere
til gensidig Understøttelse«
1863—1892
og Spredte træk fra 1895 til vore dage

Ved
Finn H. Lauridsen

Indledning

»En sygehjælpeforening er en forening af individer, der forpligter sig til at yde periodiske bidrag til en fælles kasse, bestemt til at skabe en kapital, medlemmernes ejendom, med det formål at hjælpe dem iblandt disse, der bliver truffne af sygdom, og bøde på det disse derved forårsagede indtægtstab, genstanden for forsikringen«.

Denne snørklede definition på en sygekasse er formet af en af pionererne på det socialhygiejniske område i Danmark, distriktslæge i Københavns 5. distrikt F. F. Ulrik¹. Anledningen var en af Finansministeriet i 1865 udsat prisopgave om »et populært skrift om syge- og alderdomsforsørgelseskassers nytte og vigtighed«. Der indkom i alt ni besvarelser, hvoraf Ulrichs »Arbejderforeninger til gensidig Hjælp« i 1867 blev trykt tillige med tre andre². »Bliver den rige syg«, skrev en af de øvrige prisvindere, »kan han omgive sig med alle de goder og hjælpemidler, som penge og videnskab er i stand til at skaffe ham . . . Men den, der lever af sit arbejde og ellers intet har, for ham bliver sygdom skrækkelig at bære«³.

1860'ernes interesse for oprettelsen af sygekasser for ubemidlede var affødt af næringsloven af 1857, der fra 1. januar 1862 ophævede den gamle lavstvang. Foruden deres rent erhvervsmæssige funktioner havde lavene også på flere områder haft sociale opgaver. Helt tilbage i middelalderen træffes svendelavsregler, som fastsatte, at der af lavets kasse — bøssen — skulle ydes hjælp til medlemmer, som blev ramt af sygdom. Hjælpen krævedes i adskillige tilfælde tilbagebetalt, når svenden på ny blev i stand til at tjene noget; men efterhånden som lavorganisationerne blev større og mere sammensatte, blev det dog, da denne bestemmelse langt fra altid kunne håndhæves, nødvendigt at øge midlerne og især at øge sikkerheden for deres tilstedeværelse. De fleste vedtægter ændredes da derhen, at mestrene skulle afkræve svendene af deres løn et særligt bidrag til en sygebøsse — altså en slags tvangsforsikring⁴.

Systemet fungerede, men var belastet af den kendsgerning, at svendeantallet i mange lav var så lille. Eksempelvis var der i 1795 i Ålborg 30 lav, men heraf var kun de 5 på 10 medlemmer eller derover; i de mindre købstæder var det endnu ringere⁵. Næringsloven ophævede ikke lavene som organisationer. De kunne frit bestå, så længe deres medlemstal ikke gik under 5; men deres vedtægter skulle ændres efter lovens bestemmelser om næringsfrihed, og de skulle godkendes af Indenrigsministeriet. Det samme gjaldt for svendenes og fabrikarbejdernes vedkommende, for så vidt angik de syge- og begravelseskasser, de drev i tilknytning til deres foreninger. Om dem hed det desuden, at det skulle kunne pålægges mestrene og fabrikanterne af lønnen at tilbageholde bidragene, samt at disse skulle kunne inddrives under tvang af udpantning og mulkt⁶. Ingen af de sidstnævnte bestemmelser fik imidlertid større betydning; de fleste lav fortsatte deres syge- og begravelseskassevirksomhed — måske nok i en ændret og udvidet form; men kun et fåtal søgte ministeriets godkendelse af vedtægten. Egentlig uvilje var der næppe tale om, snarere mangel på forståelse for det nye.

Allerede 24. januar 1862 udsendtes derfor et cirkulære, som fremhævede ønskeligheden af, at der på frivilligt grundlag skabtes afløsning for de gamle tvangsindretninger, og cirkulæret påpegede udtrykkeligt fordelene ved større sammenslutninger af arbejdere fra forskellige professioner⁷.

Der eksisterede før 1862 enkelte sygekasser rundt i landet uden for lavene; men stort var deres tal ikke. Nogle var tilknyttet fabriksvirksomheder, andre bar navn af »Borgernes Sygekasse«, og ganske få var private forsikringsforeninger. Midler til driften hentede de fra legater, støtte- eller såkaldte æresmedlemmer — kredse af bemidlede borgere, som af interesse for sagen enten skænkede større beløb eller betalte regelmæssigt — samt naturligvis, men af mindre betydning fra et medlemskontingent⁸. Lavstvangens ophævelse, regeringens nedsettelse i 1861 af en kommission, der skulle udarbejde forslag til fremme af sygekassebevægelsen, det ovenfor nævnte cirkulære af 1862 og måske endelig krigen i 1864 satte imidlertid fart i udviklingen. I årene 1865—85 steg antallet af kasser fra ca. 300 til ca. 1.000, et vækstforhold som ikke siden er set. Inden for det samme åremål arbejdede endnu tre kommissioner: af 1866, 1875 og 1885, og det blev den sidstes resultater, der blev grundlaget for loven af 1892, der åbnede mulighed for statsanerkendelse og derigennem for de stats-tilskud, der gjorde en ende på mange kassers økonomiske besværligheder.

Situationen i Århus — sygekassen oprettes

Der var i 1863 i Århus ikke mindre end 15 forskellige syge-, hjælpe- og begravelsekasser. De står i et koncept i byrådets arkiv opført i nedenstående rækkefølge⁹:

1. Købmændenes Hjælpekasse.
2. Skomagersvendenes Hjælpekasse.
3. Skomagermestrenes Syge- og Begravelsekasse.
4. Snedker- og Stolemagersvendenes Sygekasse.
5. Murersvendenes Sygekasse.
6. Tømrersvendenes Sygekasse.
7. Smedesvendenes Sygekasse.
8. Bødkersvendenes Sygekasse.
9. Bødkermestrenes Begravelsekasse.
10. Rebslagersvendenes Sygekasse.
11. Skræddermestrenes Sygekasse.
12. Vaabenbrødrenes Sygekasse.
13. Skipperliglavets Kasse.
14. Haandværkerforeningens Hjælpekasse.
15. Bybudenes Sygekasse.

Her kunne nok trænges til den koncentration på een højst to foreninger, som 1862-cirkulæret anførte som det ideelle, og selv om det ikke direkte var forlangt, nedsatte Århus byråd dog en kommission til overvejelse af, som det hed, »cirkulærets mulige realisation«. Man søgte samtidig kontakt med hovedstaden for at høre om de erfaringer, man der havde gjort med de svendeforeninger,

Rådhuset af 1857 (nuværende politistation), hvor det stiftende møde fandt sted.

Foto fra o. 1900 i Århus Folkebibliotek.

der allerede havde opnået anerkendelse. Til kommissionen udpegedes byfoged H. R. von Scholten, konsul I. M. Mørk, købmand H. M. Ellermann, glarmester V. Gamst og prokurator O. H. Nors; men allerede efter det første møde, 12. marts 1862, blev man i denne enig om at foreslå, at den udvidedes med endnu tre medlemmer, helst håndværkere. Det blev tømrermester A. E. Andersen, snedkermester S. Ørum og handelsgartner F. J. Chr. Jensen¹⁰.

Resultatet af kommissionens arbejde blev et udkast til love for en forening af håndværkere og fabrikarbejdere til gensidig understøttelse¹¹. Udkastet, der er dateret februar 1863, kom ikke uændret til at danne grundlag for sygekassens virksomhed. 16. februar sendte Indenrigsministeriet endnu et cirkulære om sagen til amtmændene; cirkulæret var vedlagt et antal eksemplarer af den nylig udsendte betænkning fra kommissionen af 1861, der blandt andet rummede et normaludkast til vedtægter¹². Dette mente Århuskommissionen at burde tage hensyn til, og der fandt da en vis, men i øvrigt ikke særlig betydningsfuld omarbejdelse sted af forslaget; man havde meget vel forstået, hvad det hele drejede sig om¹³.

Lovene indledede med at fastslå, at foreningen både skulle være en syge- og begravelseskasse. Den ville optage enhver håndværker og fabrikarbejder, der ikke var over 50 år gammel (normaludkastet: 45), når han ved attest fra for-

eningens læge kunne godtgøre, at han var ved godt helbred. Tillige kunne optages bidragydende medlemmer, som betalte mindst 2 rigsdaler årligt, men var uden rettigheder. Det ordinære kontingent var 6 skilling ugentlig, der kunne forhøjes til 8 (i normaludkastet varierede kontingentet efter aldersklasser fra 8—16 skilling); det skulle opkræves ved foreningens bud. Ved restance måtte først denne betales og dernæst fremlægges ny sundhedsattest, før medlemsskabet atter kunne træde i kraft; denne sidste bestemmelse var hentet fra normaludkastet og gjaldt i øvrigt også ved tilbagekomst efter flytning eller bortrejse. Slettes kunne et medlem, når det konstateredes, at der ved optagelsen var fortiet en sygdom, som ellers ville have forhindret medlemsskab; et medlem kunne også slettes, hvis det krævede sygeunderstøttelse uden sygdom. Der skulle dog i disse to tilfælde altid åbnes mulighed for synderen til at retfærdiggøre sig. Lovene fulgte her ikke helt normaludkastet, der yderligere forlangte sletning ved vanærende straf og kontingentrestance ud over to måneder.

Den understøttelse, der — efter lægeattest — kunne opnås gennem kassen faldt i tre kategorier:

1. Den syge kunne, når det ønskedes, på kassens regning indlægges på byens sygehus.
2. Ønskede han ikke dette, kunne han i hjemmet få frit tilsyn af kassens læge, fri medicin, åreladning og kopsætning samt 28 skilling dagligt.
3. Var sygdommen ikke af en sådan karakter, at han ikke kunne passe sit arbejde, fik han frit lægetilsyn og fri medicin.

Disse regler var også for en moderne opfattelse særdeles vidtgående, pengehjælpen på 28 skilling svarede nogenlunde til en trediedel af en arbejdsmands dagløn^{13a}. For gifte medlemmer blev de mod et tillægskontingent på 4 skilling ugentlig yderligere suppleret med frit lægetilsyn og fri medicin til hustruen og til ukonfirmerede børn. For hustruens vedkommende regnedes dog ikke barselfærd og derpå følgende tre uger som sygdom.

For at opnå understøttelse skulle den pågældende have været medlem i otte dage og været syg i tre. Han kunne da inden for et år få penge i 26 uger. Århuslovene var her enklere end normaludkastet, der gik ud fra 16 uger hjemme og 13 på hospital, men desuden indeholdt muligheder for forlængelse med et lavere beløb. Endnu en betingelse var sygdommens art. For følgen af usædelighed — altså kønssygdomme —, drik »eller lignende laster« ydedes intet, heller ikke for kolera eller andre pestagtige sygdomme, hvor det offentlige havde pligt til at tage affære. I sidstnævnte tilfælde kunne dog en familieforsørger få, hvad en syg i hjemmet ellers havde ret til. Ved pådragelse af uhelbredelig sygdom måtte medlemmet udtræde ved udgangen af understøttelsesåret. Bortset fra usædelighed og drik var disse forbehold hentede fra normaludkastet, og det samme gjaldt den paragraf, der pålagde den syge mod tab af understøttelsen at rette sig efter lægens anvisninger, herunder ikke gå ud uden attest for gavnligheden heraf eller gå på arbejde. Endelig kan det nævnes, at en familieforsørger kunne sikre sin familie ekstra 7 mark om ugen i 13 uger mod et tillægskontin-

Hans Rudolph v. Scholten, f. 1816, d. 1895.
Byfoged, rådmænd i Århus 1854–66, senere
borgmester i Hillerød. *Formand* 1863–66.

gent på 4 skilling ugentlig, samt at der ved dødsfald til begravelsen udbetaltes 15 rigsdaler (normaludkastet 30).

En række paragraffer i lovene omhandlede foreningens styrelse. Så vidt muligt skulle den ikke koste noget, i al fald ikke til at begynde med. Senere, når foreningen nåede en vis størrelse, kunne der blive tale om vederlag til kasserer og sekretær. Foreningen skulle antage en fast læge, der naturligvis samvittighedsfuldt måtte behandle de syge, men tillige have kassens tarv for øje, så at dens hjælp ikke blev misbrugt.

I overensstemmelse med Indenrigsministeriets cirkulærer forudså lovene, at flere af de gamle fagkasser kunne ønske at slutte sig til den nye forening. Det blev derfor for at fremme en sådan udvikling pointeret, at de midler, en fagkasse måtte være i besiddelse af, kunne båndlægges til forlods at komme dennes tidligere medlemmer tilgode. Forslaget, der var dateret marts 1863, sluttede med en midlertidig bestemmelse, som fastslog, at indtil en generalforsamling kunne afholdes i april, skulle de mænd, der af kommunalbestyrelsen dertil udvalgte, fungere som en forberedende bestyrelse.

Den 27. april 1863 blev planerne for den nye forening fremlagt for offentligheden. Det fandt sted på rådhuset, hvor byfoged von Scholten fremlagde planerne og især betonedede princippet om frivillighed i modsætning til lavenes gamle tvang. Som en særlig opmuntring, kunne han meddele, at byrådet havde vedtaget at stille et grundfond på 200 rd. til disposition, og hertil havde en borger lagt endnu 30 rigsdaler. Efter at også borgerrepræsentant, snedkermester S. Ørum bl. a. ved at henvise til, at man af lavsånden måtte bevare sammenholdet og hjælpsomheden, havde anbefalet, »bifaldt« forsamlingen »det forelagte lovudkast, og en del begærede sig straks indtegnede i foreningen«. Det blev derefter

meddelt, at den foreløbige indtegning ville stå åben en uges tid, hvorefter et nyt møde ville blive indkaldt for at vælge tre medlemmer mere til bestyrelsen¹⁴. Mødet afholdtes 4. maj, og valgt blev skomagermester J. Rosendahl, typograf Th. A. Andersen og skomagermester P. Wærum. Allerede samme aften vedtog bestyrelsen dog at supplere sig med snedkersvend Gundersen, så at den kom op på i alt 12 medlemmer. Af indmeldelser var der i den forløbne uge modtaget mere end 100, og man ventede, at flere af de bestående svendeforeninger snart ville søge om optagelse¹⁵. Den generalforsamling, der var bebudet til valg af en helt ny bestyrelse, blev, så vidt det kan ses, aldrig til noget. Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere til gensidig Understøttelse trådte slet og ret i funktion på det foreliggende grundlag. Den var et barn af næringsloven, og den blev båret frem af folk fra de forkætrede lav. Den var baseret på hjælp til ubemidlede, men ingen drømte om at give dem andet end en symbolsk medbestemmelsesret over dens forvaltning. Ingen forbød dem at møde op og stemme på deres egne; men dels behøvedes kun 3 af de 7 pladser i den kommende bestyrelse at blive besat med medlemmer af foreningen, dels gjorde man ikke sådan noget i et samfund, hvor den personlige afhængighed i økonomi og arbejdsforhold var så stor — i al fald ikke endnu.

Sygekassen til 1892

Forhandlingsprotokollen — svendeforeningerne

I sygekassens forhandlingsprotokol for årene 1863—1915 findes fra et bestyrelsesmøde 6. juli 1915 følgende indførsel: »Forretningsføreren oplyste, at da man ifølge de nye sygekasselove skal opbevare alle skrivelser og regninger, bliver det nødvendigt, at kontoret tager et af de tilstødende lokaler i brug — hvilket vedtoges«. Selv om det ikke siges direkte, synes det at fremgå, at man ikke hidtil havde opbevaret »alle skrivelser og regninger«. Man har nok som så mange andre steder gemt det nødtørftigste, det, man havde brug for til løbende sager; de behandlede, det færdige, blev kastet bort. I dag er kun forhandlingsprotokollen tilbage, og den indeholder endda fra selve stiftelsesåret kun en eneste indførsel: den første lægekontrakt.

Som læger antog foreningen underlæge ved 3. dragonregiment Albert Stabell¹⁶ og praktiserende læge Anthon Hansen¹⁷. Kontrakten med dem omfattede kun tre paragraffer, alle vedrørende deres honorarer. I § 1 blev det fastsat, at bestyrelsen for et år regnet fra 1. juni—1. juni 1864 kunne bestemme beløbene, der dog ikke måtte være ringere end 1 rigsdaler 3 mark pr. medlem for gifte med børn, 1 rigsdaler for gifte uden børn og 3 mark for ugifte, lægehonoreringen var altså fast uanset ydelsens omfang. Den endelige fastsættelse ville først finde sted ved udgangen af det aftalte år. § 2 bestemte, at betalingen for de gifte, der i årets løb blev indmeldt, skulle afgøres kvartalsvis med fuldt beløb, ligegyldigt på hvilket tidspunkt af kvartalet indmeldelsen havde fundet sted. På samme måde skulle der forholdes med de gifte, der ikke tidligere havde haft børn, men fik det i årets løb.

Ulrik Christian Schmidt, f. 1815, d. 1886.
Borgmester og auktionsdirektør i Århus 1866
–85. Formand 1866–70.

Forventningen om en hastig tilslutning fra de eksisterende svendeforeninger gik ikke i opfyldelse. Kun langsomt sluttede de sig til den nye forening. Et usikkerhedsmoment i bedømmelsen heraf er ganske vist de meget få indførsler i forhandlingsprotokollen fra de første år af sygekassens tilværelse; man kan næppe være helt sikker på, at den afspejler alle afholdte møder. I februar 1864 forelå ansøgning om optagelse fra Snedker- og Stolemagerforeningen, der tilbød et indskud på 25 rigsdaler for ca. 30 medlemmer, hvoraf kun et var over 50 år. Af sin formue ville den indbetale halvdelen, men ikke mindre end 25 rigsdaler. Til gengæld regnede man med at slippe for det almindelige indskud på 2 mark. Bestyrelsen vedtog at optage snedkerne, når tilbudet var blevet nærmere bekræftet¹⁸. Næste optagelse fandt derefter først sted i marts 1867, da Bødkersvendenes Sygekasse meldte sig. Den talte kun 7 medlemmer og kunne derfor med fordel anvende den lovparagraf, der gav sådanne nye medlemmer mulighed for selv at nyde godt af de penge, de kom med. Bødkersvendene blev fritaget for kontingent, indtil deres formue på 75 rigsdaler var opbrugt. Samme betingelser fik karetmagersvendene i oktober samme år¹⁹.

I 1869 blev Skomagervendenes Forening optaget med 27 medlemmer og Tømrersvendenes Sygekasse med 20. Af disse opnåede sidstnævnte, dels at der blev set bort fra det forhold, at omtrent halvdelen af svendene var omkring 50 år, dels at fire enker, som man havde forpligtelser overfor, fik fri lægehjælp. Ved deres død skulle udbetales 5 rigsdaler i begravelseshjælp²⁰. Der gik derefter 9 år, til 1878, før en ny optagelse, og den sidste før 1892, fandt sted. Det var Murernes Sygekasse, der med 75 medlemmer (21 over 50 år) kom ind for et beløb af 500 kr.²¹.

Økonomiske forhold

Det altoverskyggende problem i de første årtier af sygekassens tilværelse var økonomien. De understøttelser og den hjælp, man i de oprindelige love havde vedtaget at yde, viste sig, bortset fra de tidligste år, gang på gang meget vanskelige at honorere. Det var først med gennemførelsen af sygekasseloven 1892, hvorefter staten skulle yde betydelige tilskud, at der kom balance i regnskabet, ja endog overskud. Det er før nævnt, at Århus kommune ved stiftelsen skænkede et grundfond på 200 rigsdaler. Om man nu herved havde tænkt sig at have givet foreningen et tilstrækkeligt solidt reservefond, lader sig ikke konstatere. I al fald søgte man allerede 1865 påny om støtte — 100 rigsdaler²². Hvordan det egentlig er gået med økonomien i de første år, er det vanskeligt at få noget indtryk af. Forhandlingsprotokollen opgiver ganske vist et par regnskabstal; men de dækker kun kortere tidsrum²³. At tallene dog ikke har været betragtet som dårlige, fremgår deraf, at byrådet i en skrivelse af 6. december 1866 lykønskede foreningen med den gode fremgang²⁴.

De følgende års ret spinkle talmateriale er vist i hosstående tabel. Begyndelsesåret — 1867 — viser et overskud på 396 rigsdaler; men herefter er kun fire af de opgivne år: 1873, 1878, 1880 og 1881 at finde på den gunstige side, og det skyldes endda for et par af dem særlige forhold. De øvrige år er der vekslende underskud med stigende tendens. I 1869 angives kapitalformuen til 600 rigsdaler i obligationer og 13 rigsdaler på en sparekassebog²⁵. Samme års alvorlige underskud, 292 rigsdaler, som man søgte byrådet om dækning for, fandt læge Stabell grunde for i særlige forhold: medens der i 1868 havde været ca. 200 syge, hvoraf 51 mænd, havde der pr. 14. december 1869 været 350, hvoraf 87 mænd. Selv havde han aflagt 5.000 sygebesøg mod kun 2.400 det foregående år. Endelig var der i 1868 kun død 1 barn, men i 1869 1 mand, 1 kvinde og 13 børn. Regnskabsføreren føjede hertil, at også apotekerregningerne var steget betydeligt²⁶. For 1870 opgives ingen tal; men det fremgår af mødereferaterne, at det stadig var galt med udgifterne, og midt på året 1871 skred bestyrelsen til en forhøjelse af kontingentet til 8 skilling pr. uge, lovenes maksimum.

Muligheden for, at en kraftig forøgelse af medlemstallet kunne virke i positiv retning for kassen, dukkede første gang op samme år. Det var Arbejdernes Sygeforening, der søgte om optagelse. 1863-foreningen havde i sit navn og i

Ar	Indtægt	Udgift	Overskud	Underskud
1867 rd.	1502	1106	396	
1868	1213	1221		8
1869	1665	1957		292
1871				309
1872				35
1873			213	
1874	2259	2372		113
1875 kr.				400
1878			460	
1879				435
1880			35	
1881			1000	
1882				920
1883	6659	6659		
1884				577
1885				1140
1886				1888
1888				1401
1889				1891
1894			900	

sine love anført to begreber: håndværkere og fabrikarbejdere. De var den gang i realiteten det samme. Det er først de følgende årtiers industrialisering med virksomhedernes voksende og stadig mere sammensatte maskinparker, der skabte den store gruppe af ufaglærte arbejdere. Gruppen ufaglærte eksisterede dog — daglejere, kuske, karle o. a. — og de kunne ikke optages i nogle af de eksisterende sygekasser, medmindre de havde været soldater; i så fald kunne de optages i Våbenbrødreforeningen, hvis Århus-afdeling var fra 1859. En kreds af borgere, for en dels vedkommende de samme, som havde bistået i 1863, fik derfor i 1867, tydeligvis inspireret af byrådet, oprettet en Arbejdernes Sygeforening. Det blev under byrådets behandling af sagen direkte sagt, at det var ønskeligt, at den nye forening med tiden kunne blive sammensmeltet med håndværkernes og fabrikarbejdernes, »medens man ikke havde anset det for rigtigt nu at søge foreningen af 1863 udvidet, således at den også optog arbejderklassen«²⁷. Argumenter for det sidste giver det offentliggjorte referat ikke; men årsagen er vel at søge i håndværkssvendenes fagstolthed, som man fra myndighedernes side endnu ikke turde gøre angreb på uden videre så få år efter lavenes afskaffelse.

Med samme hjælp og understøttelse og samme betingelser i øvrigt som den gamle kom også den nye sygekasse snart i økonomiske vanskeligheder, og det er formentlig baggrunden for den ovenfor nævnte henvendelse i 1871. At en

større organisation med flere medlemmer kunne skabe en bedre forsikringsmæssig basis, var ikke til at komme uden om; håndværkerkassen ville bare ikke være med. Den forkastede med alle stemmer mod to forslaget på en ekstraordinær generalforsamling 22. december. Noget betænkelig blev bestyrelsen dog, da spørgsmålet ind i det nye år blev kædet sammen med det kommunale tilskud. Arbejderforeningens formand, overlærer (◊: lektor ved Katedralskolen) Niels Kraiberg²⁸ var medlem af byrådet, og hans initiativ har nok været inspireret herfra. På byrådets møde 29. februar 1872 fremkom der flere forslag, som på den ene eller den anden måde gjorde tilskuddene afhængige af en sammenslutning. Diskussionen mundede ud i, at man simpelt hen nægtede begge foreninger de 636 rigsdaler tilsammen, der var søgt om, og sagen blev henvist til anden behandling²⁹. Denne udgang forskrækkede håndværkerkassen så meget, at man påny forelagde problemet for en ekstraordinær generalforsamling, men med samme resultat som sidst³⁰. Byrådet på sin side gav alligevel efter og bevilgede i marts 200 rigsdaler³¹.

Det var imidlertid klart, at forholdene ikke kunne fortsætte, som de var. Presset fra de kommunale myndigheder vedblev, og sygekassen måtte derfor selv til at søge udveje³². Resultatet blev en lovændring, hvis indhold ikke omtales nærmere. Forhandlingsprotokollen taler om en drejning i retning af selvhjælp, og det må vel derfor antages, at det var de kontante ydelser, det gik ud over³³. Underskuddet fra 1871 på 309 rigsdaler klarede man med kommunens tilskud på 200, salg af en obligation til 89 — og optagelse af 20 rigsdaler af det nye års indtægter³⁴! At bestyrelsen i de følgende par år fik den opfattelse, at saneringen havde virket, kan ikke undre. I 1872 var der ganske vist stadig minus på regnskabet, men kun 35 rigsdaler, og i 1873 blev det forvandlet til et overskud på 213 rigsdaler³⁵. Nogen varig forbedring blev det dog ikke; 1874 og 1875 var der påny underskud med henholdsvis 113 rigsdaler og 400 kr. (den nye møntfod trådte i kraft pr. 1. januar 1875), og endnu en gang måtte bestyrelsen ud i alvorlige overvejelser. På en ekstraordinær generalforsamling 2. marts 1876 blev nedsat et særligt udvalg, hvis arbejde førte til et sæt nye love for foreningen. Heller ikke om disses indhold findes der nogen antydning i forhandlingsprotokollen; derimod ses det, at man hos apotekerne har opnået en rabat på yderligere 10 %³⁶. Den oprindelige kendes ikke.

For de to følgende år opgives ingen regnskabstal; men det er også, bortset fra 1887, de sidste i perioden til 1892. Det er altså ikke muligt at se de nye loves umiddelbare virkninger. Overskuddet på 460 kr. i 1878 har sin forklaring i optagelsen af Murernes Sygekasse. Den fandt først sted i august og var betinget af et beløb på 500 kr. (se ovenfor). Af dette betalte kommunekassen de 360 kr. for, som det hedder, »at lette optagelsen af 24 ældre murere« (forhandlingsprotokollen anfører 21 over 50 år). Byrådet benyttede i øvrigt lejligheden til atter at søge en sammenslutning med arbejderkassen gennemført. Det nedsatte endog et udvalg, der efter dets eget referat arbejdede med planer for en sammenslutning af samtlige byens sygekasser; men hos håndværkerkas-

Wilhelm H. Gamst, f. 1822, d. 1879. Glarmester i Århus. Medlem af byrådet 1861–73 og af Århus Håndværkerforenings bestyrelse 1856–79. *Formand* 1870–76.

sen omtales kun arbejdernes forening, og svaret blev, trods den gode erfaring man netop havde gjort med murerne, endnu en afvisning³⁷. Først i 1893 lykkedes det at få samlingen med 1867-foreningen virkeliggjort³⁸.

Bortset fra årene 1880, 81 og 83, der har henholdsvis overskud og balance, er resten af perioden frem til sygekasseloven i 1892 præget af idelige og efterhånden meget store underskud. For 1880 og 1881' vedkommende er der tale om, hvad der kaldes »forskellige tilflydende, overordentlige indtægter«, det sidste år en større gave fra bryggeriejer L. Chr. Meulengracht, Ceres³⁹. Bestyrelsens kamp mod det økonomiske onde syntes dog håbløs. I 1883, der ellers sluttede med balance, nåede man dertil, at en ekstraordinær generalforsamling vedtog at bønfalde byrådet om støtte, så foreningens »bestående kan oprettholdes«⁴⁰. Få måneder tidligere havde man uden held appelleret til byens håndværksmestre og industridrivende om at indtræde som overordentlige medlemmer til et kontingent af 4 kr., og man havde ladet udgå lister til tegning af frivillige bidrag blandt de ordinære⁴¹. Byrådet var dog ikke til sinds at lade foreningen gå til grunde. Et udvalg blev nedsat, og efter dettes indstilling blev der bevilget et grundbeløb på 500 kr. plus halvdelen af, hvad der af underskuddet eventuelt oversteg dette beløb⁴². Denne fremgangsmåde fulgte byrådet stort set i årene fremover, og foreningen på sin side gjorde, hvad den kunne, for at lette det opgaven. Man gennemførte ekstrakontingenter, i 1886 10 øre hver fjerde uge, i 1890 det samme, indtil der var nået 1 kr. pr. medlem⁴³. Denne fremgangsmåde viser lidt om, hvor små pengene var. En håndværker tjente på dette tidspunkt ca. 24 kr. om ugen for 10 timers dagligt arbejde, en arbejdsmand ca. 18 kr.⁴⁴. I forvejen var kontingentet 18 øre, men blev altså i nogle uger forhøjet med 2½ øre ugentlig.

Årene omkring 1890 var for alle, der havde med sygekassearbejdet at gøre, præget af forventningerne om den kommende lov. Den i 1885 nedsatte kommission havde allerede i 1887 udsendt sin betænkning, der anbefalede statsanerkendelse af sygekasser, der virkede for ubemidlede, og et fast statstilskud pr. medlem til driften⁴⁵. Situationen var sikkert baggrunden for den ordning, håndværkerkassen i 1891 fik med lægerne og apotekerne. Disse havde pr. 23. december 1891 endnu ikke modtaget deres fulde tilgodehavende for de to sidste år, men gik ikke desto mindre ind på at nøjes med en afregning på $\frac{2}{3}$. Apotekerne betingede sig dog, at der for fremtiden af indtægterne ikke måtte finde andre udbetalinger sted end sygedagpenge, og at der ved hvert kvartals slutning skulle foretages en opgørelse af kassens status og derefter en forholdsmæssig udlodning til kreditorerne. Lægerne forlangte »visse nærmere betegnede besparelser«, samt at et eventuelt overskud fra 1892 skulle fordeles til kreditorerne i forhold til deres tilgodehavende på aftaletidspunkter⁴⁶. Foreningen var hermed faktisk sat under en slags administration.

I tabellen er der nederst indsat det første opgivne regnskabstal efter statsanerkendelsen og modtagelse af statstilskuddet — et overskud på 900 kr. fra 1894. Lovens virkninger blev umiddelbart gunstige for sygekassens økonomi, fordi den nu var betrygget og kontrolleret. Det kunne aldrig mere gå helt galt. Men det betød ikke, at de kommende år blev uden økonomiske besværligheder. Da revisorerne til Sygekasseinspektoratet indsendte regnskabet for 1895, der med et medlemstal af 817, viste et underskud på 614 kr. og en gæld på 954 kr., skete det med bl. a. følgende bemærkninger: »Da de store udgifter muligen kunne vække anstød, skal revisionen ikke undlade at henlede sygekasseinspektørens opmærksomhed på, at foreningen er af de ældre, og som følge deraf er der en del gamle medlemmer i foreningen, som stadig hvert år tære temmelig betydelig af kassens midler; men derved er vel intet at gøre?, thi fra formanden bliver der udøvet en temmelig skarp kontrol«. I betragtning af, at medlemskredsen bestod af folk, der som ældre ofte var udslidte og derfor mere udsatte for at blive syge, er »undskyldningen« sikkert rigtig; men 1895-resultatet blev nu en undtagelse. Allerede 1899 kunne man med 1.563 medlemmer notere en formue på 7.182 kr., 1903 5.584 medlemmer og 21.623 kr. og endelig 1913 14.000 medlemmer og ca. 60.000 kr. — den største anerkendte sygekasse i provinsen⁴⁷.

Lægerne

Foreningens to første læger var, som tidligere nævnt, Anthon Hansen og Albert Stabell; den sidste sad fra 1865 til sin død 1881 også i bestyrelsen. Af de to læger fungerede Hansen kun til 31. januar 1865, da han på grund af uenighed om en regulering af honorarerne sagde op. Bestyrelsen havde tilbudt 2 rigsdaler for gifte med børn, 1 rigsdaler for gifte uden børn og 3 mark for ugifte, det var en regulering i forhold til den oprindelige aftale på i alt 3 mark, nemlig i satsen for gifte med børn⁴⁸. Allerede samme år fik Stabell, der

Lauritz Koch Lauritzen, f. 1841, d. 1911. Snedkermester i Århus, forretningsfører i sygekassen 1902–11. Formand 1877–1901.

nu var ene om arbejdet, ændret systemet, således at han skulle have et fast honorar på 300 rigsdaler uanset medlemstallet, for 1867 dog med mulighed for forøgelse i tilfælde af en betydelig tilgang⁴⁹. Det ser i øvrigt ud til, at den stakkels læge ikke rigtig har kunnet blive enig med sig selv om, hvad der faldt fordelagtigst ud for ham. I 1868 fik han atter honorar pr. medlem: 2 rigsdaler for gifte med børn, 1 rigsdaler 3 mark for gifte uden børn og 1 rd. for ugifte, en stigning på i alt 1 rd. i de to sidste grupper⁵⁰.

For de 230 medlemmer, foreningen talte i 1867, familierne medregnet adskillig flere personer, har det næppe altid været let at klare sig med en enkelt læge. Dels havde han vanskeligt ved at nå, hvad han skulle, dels kunne det komme til uoverensstemmelser, som man ikke havde noget middel imod. Det var derfor meget naturligt, at et par bestyrelsesmedlemmer foreslog en udvidelse af lægestaben med mulighed for skifte hvert år. De blev stemt ned; men forslaget nåede alligevel frem til generalforsamlingen i 1868, hvor den øvrige bestyrelses manglende begejstring kom til orde i følgende, meget forbeholdne indførsel, der også gik på et par punkter, om forhøjelser i ydelserne: »For så vidt disse forslag angik beslutninger, der kunne fattes af bestyrelsen selv, blev det lovet, at forslagene skulle blive tagne under nærmere overvejelse og eventuelt bringes til udførelse; for så vidt der til deres udførelse behøvedes en generalforsamlingsbeslutning, blev det lovet, at sagen skulle overvejes i bestyrelsen og denne derefter fatte beslutning, om den ville fremlægge samme for generalforsamlingen eller ikke«⁵¹. Sagen lå herefter stille i nogle måneder, indtil bestyrelsen pludselig i december meddelte, at man havde indbudt samtlige byens læger til at virke for sygekassen. Hvad der var sket, lader sig ikke se; men arbejdet var formentlig steget Stabell over hovedet. Indbydelsen vakte i øvrigt

ingen begejstring, og den blev kun modtaget af læge H. Schmiegelow (om denne se s. 12), der derefter virkede sammen med Stabell på dennes sidste betingelser⁵². Det kunne være fristende at se en social despekt deri, at ikke flere af byens 12 læger ville arbejde for sygekassepatienterne; men det er næppe rigtigt. Der er både i skrift og aktiv virksomhed mange vidnesbyrd om, at lægerne netop af humanitære årsager interesserede sig for sygekassebevægelsen.

Den aftale, Stabell og Schmiegelow havde sluttet med foreningen i 1868, holdt de fast ved i fem år. De stillede derefter krav om en forhøjelse pr. 1. januar 1874 til 3 rd. for gifte med børn, 2 rd. for gifte uden børn og for ugifte uforandret 1 rd., en stigning på i alt 1 rd. 3 mk. på de første grupper. Bestyrelsen mente ikke at kunne gå ind på mere end det halve: henholdsvis 3 mk. for gifte med børn og 24 sk. for gifte uden børn; men lægerne stod fast, og en ekstraordinær generalforsamling gennemførte derefter en kontingentforhøjelse, der løste problemet⁵³.

Uden at der tidligere har været nævnt andet om det, end at der stadig var interesse for spørgsmålet om flere læger⁵⁴, anfører sygekassens forhandlingsprotokol fra et møde på rådhuset 8. maj 1876 endnu to foruden de ovenfor nævnte, nemlig V. Andersen og H. Byberg⁵⁵. Det lovforslag, der netop blev arbejdet med, og som skulle forbedre sygekassens økonomi, må i sin § 19 have givet mulighed for lægeskifte 2 gange årligt. På mødet bliver læger og bestyrelse enige om, at eet skifte pr. 1. juli vil være tilstrækkeligt. For bestyrelsens vedkommende ser denne holdning lidt mærkværdig ud, for de nye love var også dens værk. Ved Stabells død 1881 blev korpslæge O. Høegh-Guldberg valgt til at erstatte ham⁵⁶, og meddelelsen herom er faktisk den sidste, forhandlingsprotokollen har om lægerne som kassens funktionærer indtil 1891, da de er med til at sætte den under administration.

Den almindelige virksomhed

Af sygekassens daglige virksomhed var det naturligvis ikke alt, der nåede op på så højt et plan som forhandlingsprotokollen, selv om det nok i ældre tid var mere end nu — simpelt hen fordi ledelse og administration var de samme. Hertil kom også, at mangt og meget skulle startes fra grunden og bygges op på erfaringen, og talrige småting fandt derved vej til de ellers så kortfattede referater. De problemer, man først blev stillet over for, var eventuelle muligheder for afvigelser fra lovenes bestemmelser om medlemsskab og hjælp. For det førstes vedkommende tog man hårdt på sådanne ting som alder og opholdssted. Enkeltansøgere over 50 år blev afvist, også når de tilbød større indskud; kun i tilfælde af optagelse af hele foreninger fraveg man dette princip (se f. eks. Murernes Sygeforening ovenfor). Heller ikke en mand, der nok boede i, men arbejdede uden for Århus købstad, kunne komme ind. Lovens § 11 anførte »ophold«, og heri har man altså indfortolket »arbejdede«. Det havde fra begyndelsen, også fra regeringens side, været forudsætningen, at de nye kasser skulle være for ubemidlede, og det er derfor interessant at se, at

man ingen steder gør noget forsøg på at definere dette begreb. At der imidlertid har været håndværkersvende, som man fandt tjente for meget, fremgår derfor, at bestyrelsen i februar 1864 besluttede sig til at forelægge generalforsamlingen spørgsmålet om, hvorvidt en mand »på grund af hans økonomiske vilkår« kunne nægtes optagelse. I februar 1865 blev afgørelsen af sådanne tvivlstilfælde som et lovtillæg henlagt under, hvad man kalder »direktionen«, der vel må være identisk med bestyrelsen⁵⁷.

Som det fremgår af vedtægterne var det af en familie kun manden, der var egentligt medlem. Ganske vist kunne også hustruer og børn få hjælp; men man havde ikke tænkt på, hvad der skulle ske, hvis en hustru blev alene. Spørgsmålet må imidlertid snart have meldt sig, for i 1866 blev gennemført en tilføjelse til § 10, der tilsagde en enke og hendes børn lægehjælp og fri medicin mod et ugentligt bidrag af 6 sk. (senere nedsat til 4). Tillige kunne hun, når lægen skønnede det nødvendigt, indlægges på sygehuset for foreningens regning, hvorimod hun hverken kunne få dagpenge eller begravelseshjælp⁵⁸. For kvinders vedkommende skete yderligere 1866—67 den ændring, at der mod lovens § 10 kunne ydes lægehjælp og fri medicin under »barselfærd.« Ændringen var ganske vist — af rent formelle grunde — vanskelig at få igennem. Den blev forelagt på såvel en ordinær som en ekstraordinær generalforsamling i foråret 1867; men ingen af dem var beslutningsdygtige. Efter den sidste endes bestyrelsen om at henstille til dr. Stabell, at han af sig selv og efter sin egen vurdering ydede hjælp i påkommende tilfælde, og man lovede at honorere ham specielt og at betale medicinen — alt på bestyrelsens ansvar. Først på generalforsamlingen i 1868 gik sagen i orden⁵⁹. Endelig kan det nævnes, at det ekstraordinære bidrag til familien på 7 mk. om ugen i 13 uger i 1869 blev ustrakt til 26 uger, samtidig med at ekstrakontingentet blev nedsat fra 4 til 2 sk. Formålet var at skabe øget interesse om ordningen⁶⁰.

Allerede i de oprindelige love havde man haft blikket åbent for mulighederne for, at enkelte medlemmer uberettiget kunne søge at tilvende sig sygehjælp. Ingen måtte efter sygeanmeldelse gå ud uden særlig tilladelse fra lægen og — naturligvis — heller ikke gå på arbejde (§ 14). I 1868 bestemtes det, at heller ikke restanter kunne få dagpenge; lægen skulle ved hver enkelt besøg lade sig forevise den sidst udstedte månedskvittering⁶¹. Kontrollen med, at de syge nu også virkelig var syge, blev senere i foreningens historie, ikke mindst efter statsanerkendelsen, en sag, der voldte betydelig bryderi. Der var i slutningen af 1880'erne planer om at indføre en særlig komité med 8—10 medlemmer til at føre et sådant tilsyn; men der synes ikke at være kommet noget ud af det⁶².

En meget stor del af de sager, bestyrelsen i det daglige måtte beskæftige sig med, var mindre særtilfælde. Der var f. eks. i mange år i Århus ikke nogen specialist i øjensygdomme; man tog til Horsens, og kassen var i almindelighed ret velvillig over for regninger for sådan behandling⁶³. Senere fulgte man den praksis altid at yde en trediedel af det udlagte beløb. Noget vanskeligere stil-

lede det sig, hvis et medlem af personlige grunde eller efter sygekasselægens anbefaling søgte en læge, der ikke var knyttet til kassen. Som oftest blev sådanne regninger betalt; men sagen skulle helt frem til generalforsamlingen⁶⁴. I 1868 kom der ligefrem en affære ud af det, da et medlem til sin kone havde anvendt overlæge C. H. Baumann. Konen døde af sin sygdom, og medlemmet, skomager V. Birch, søgte nu om godtgørelse for den udskrevne medicin. Bestyrelsen afslog; men Birch lod sig ikke nøje hermed. Han fik med 23 underskrifter sammenkaldt en ekstraordinær generalforsamling med hans andragende som eneste emne. Der mødte ikke mindre end 50 medlemmer, mere end selv en vigtig lovændring kunne kalde ud. Birch fik dog ikke noget ud af sin aktion; kun otte stemte for at bevilge pengene⁶⁵.

Den begravelseshjælp, foreningen ydede, gjaldt kun for mændene. § 15 sagde »medlem«, og medlemmer var kun mænd. På generalforsamlingen i 1868 blev det foreslået, at også familien skulle medtages, og bestyrelsen tog spørgsmålet op, men stillede det snart i bero, da det efter dr. Stabells opgørelse viste sig, at der i årene 1865—67 fra kredsen var død 7 koner og 8 børn. Året efter blev det imidlertid rejst påny, og bestyrelsen valgte da at løse det i form af en helt selvstændig institution: »Begravelseskassen for Medlemmer af Foreningen af Håndværkere og Fabrikarbejdere«. Kassen skulle træde i virksomhed 1. juni 1870⁶⁶.

Ud over lægehjælp, medicin, dagpenge og begravelseshjælp var der også i denne periode delvis i takt med lægevidenskabens udvikling mulighed for forskellige behandlinger af ikke-lægelig karakter. Særlig moderne kan det vel ikke regnes for, at dr. Stabell i 1869 androg barber B. Bygballe til efter ordination at udføre åreladning, kopsætning, klystérsætning og sætning af blodigler⁶⁷. Men 1885 trådte man i forbindelse med stabssergent F. Hammer og gymnastiklærerinde J. Philipsen, der for en betaling af 40 øre pr. behandling påtog sig at give foreningens medlemmer massage. Hammer blev 1888 afløst af barber J. Sauerberg. Hertil kom elektriske behandlinger og bade. I 1891 tilbød tandlæge E. Møller behandling til nedsatte priser⁶⁸.

Der var i lovenes § 19 åbnet mulighed for, hvis omstændighederne gjorde det nødvendigt, at antage lønnet kasserer og sekretær. Det første fik sygekassen brug for allerede i 1865, »da det har vist sig meget vanskeligt at få kassererens forretninger udført uden betaling«. Til stillingen valgte man købmand Th. Henriksen for en årlig løn af 40 rd⁶⁹. Der foreligger ikke noget om, at man forlangte kaution af Henriksen; men man gjorde det af hans efterfølgere, billettør P. Poulsen, der blev valgt i 1876⁷⁰, og skatteopkræver H. Tøttrup, der tiltrådte pr. 1. jan. 1885⁷¹. Foruden kassereren havde foreningen også som lønnede funktionærer de bude, der foretog kontingentopkrævningerne — almindeligvis ældre mennesker, der på denne måde tjente sig en skilling.

Af mere kuriøse træk fra foreningens almindelige virksomhed kan nævnes, at det på generalforsamlingen 17. juli 1877 blev foreslået, at der skulle afholdes selskabelige sammenkomster til styrkelse af sammenholdet. Om de blev

gennemført for Århuskassens vedkommende, fremgår ikke; men de trivedes i en vis udstrækning andre steder. Således skal helt ind i dette århundrede sygekasseballerne i Odense have været særdeles morsomme. En lignende opfordring, men mere konkret, fremkom i 1881, nemlig foredrag »af forskellige dertil skikkede mænd — — — dels til belæring, og dels for at medlemmerne ved at komme sammen kunne stifte nærmere bekendtskab, og foreningens udvidelse derved fremmes«⁷².

Statsanerkendelsen

Da sygekasseloven trådte i kraft 12. april 1892, var det ikke nær alle sygekasser, der ønskede den tilbudte statsanerkendelse. Mange frygtede for, at deres selvstyre ville gå tabt, eller at staten, fordi den krævede en vis formueandel anbragt som urørligt grundfond, i virkeligheden ville lægge beslag på de gennem årene opsamlede midler. Andre var betænkelige ved udvidelse af ydelserne og de deraf følgende stigende honorarkrav, og atter andre var imod tvungen sygehusbehandling⁷³. Hos Århusforeningen synes der ingen betænkeligheder at have været. De nye love blev udarbejdet i løbet af sommeren 1892, og man modtog statsanerkendelse pr. 1. januar 1893⁷⁴. Foreningen beholdt sit gamle navn; blot tilføjedes efter fabrikarbejdere: »og Ligestillede«, en tilføjelse, der indebar, at alle nu kunne blive medlemmer — også kvinder. Navnet Sygekassen »Århus« antog man først i 1915⁷⁵. I de store linier fulgte lovene de gamle principper, som man havde virket under i en menneskealder — naturligvis med de ændringer, som anerkendelsen medførte.

Tiden fra 1863—92 er en epoke helt for sig selv i sygekassens historie. Den var præget af alt det uprøvede, hvor man så at sige fra dag til dag måtte tage stilling til problemerne, og erfaringerne var ofte dyrekøbte. Men dens mænd var pionerer i mere end een forstand i hele det mægtige kompleks, der i dag placerer dansk sociallovgivning og -forsorg på så højt et stade.

NOTER OG HENVISNINGER

- 1 1818—1917. Da Biogr Leks XXIV, s. 521 ff.
- 2 Anførte skrift, forordet.
- 3 Paril Burmeister: Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser, 1867, s. 11.
- 4 H. Daniel (red.): Danmarks Sygekassevæsen gennem Aarhundreder I, 1937, s. 13 (forkortet: Daniel).
- 5 Daniel s. 16.
- 6 Næringslovens § 68 og 69, jfr. T. Algreen-Ussing: Love og Anordninger — — — for Aarene 1857 og 1858, 1859, s. 370.
- 7 Cirkulæret journal nr. 66/1862 i Århus byråds arkiv (Aba) fremlagt til nr. 135/1863.
- 8 Daniel s. 25 ff.
- 9 Koncept af brev til amtet af 14. maj 1863, journal nr. 215 (Aba).
- 10 Skrivelse fra Århus byråd af 6. marts 1862 til Scholten med to påskrifter af denne (10. marts og udat.) indlagt i j. nr. 66/1862, der atter er indlagt i j. nr. 135/1863, samt det trykte udkast til sygekassens love samme sted (Aba).
- 11 Findes håndskrevet i Aba indlagt i j. nr. 135/1863.
- 12 Indlagt i j. nr. 135/1863 Aba.

- 13 Det endelige udkast trykt i *Aba*, jfr. note 10. De senere på året af byrådet approberede love har det ikke været muligt at finde, heller ikke det eksemplar, der blev sendt til Indenrigsministeriet; men de har næppe undergået nogen synderlig forandring, om overhovedet nogen.
- 13a Jørgen Pedersen: Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850—1913, 1930, s. 103.
- 14 Aarhus Stiftstidende 25. og 28. april 1863.
- 15 Aarhus Stiftstidende 5. maj 1863.
- 16 1817—81, jfr. K. Carøe: *Den danske Lægestand*, suppl. bd. t. 7. udg., 1904 s. 106. *Praktiserende i Århus 1856—81*, jfr. E. Vosbein: *Lægeforeningen for Aarhus og Omegn 1859—1959*, 1959, s. 743.
- 17 1826—91, jfr. Carøe a.a., s. 36—37. *Praktiserende i Århus 1859—91*, jfr. E. Vosbein a.a., s. 743.
- 18 Forhandlingsprotokollen 1863—1915 (Fhp): Bestyrelsesmøde 27. feb. 1864.
- 19 Fhp: Bestyrelsesmøder 26. marts og 1. okt. 1867.
- 20 Fhp: Bestyrelsesmøde 27. jan. 1869.
- 21 Fhp: Bestyrelsesmøder 23. juli og 19. aug. samt generalforsamling 30. juli 1878.
- 22 Fhp: Bestyrelsesmøde 23. jan. 1865.
- 23 Fhp: F. eks. bestyrelsesmøde 24. nov. 1866: saldo for tidsrummet 1. juni—31. okt. 299 rd.; bestyrelsesmøde 26. marts 1867: saldo for tidsrummet 1. juni—31. dec. 1866 225 rd.
- 24 Fhp: Bestyrelsesmøde 26. jan. 1867.
- 25 Fhp: Generalforsamling 26. april 1869.
- 26 Fhp: Bestyrelsesmøde 14. dec. 1869.
- 27 Uddrag af Århus Kommunalbestyrelses Forhandlinger 1867 (Åb forh), s. 10, mødet 16. marts. Aarhus Stiftstidende 11., 13., 19., 27. og 29. juni samt 3., 4. og 11. juli 1867.
- 28 Om Kraiberg se Chr. Buur: *En Banebryder i Købstadskolen 1921—22*, s. 99.
- 29 Åb forh 1872, s. 24—25, mødet 29. feb.
- 30 Fhp: Bestyrelsesmøde 2. marts og ekstraordinær generalforsamling 11. marts 1872.
- 31 Åb forh 1872, s. 34, mødet 21. marts.
- 32 Byrådet behandlede sagen på møder 11. juli, 12. sep., 26. sep. og 31. okt. 1872. Åb forh 1872, s. 73, 83, 86 og 93. På mødet 26. sep. vedtog man efter Kraibergs forslag at spørge bestyrelsen for håndværkerkassen, om den, hvis medlemmer af Arbejdernes Sygeforening henvendte sig enkeltvis, ville optage dem, der var under 50 år og i øvrigt opfyldte betingelserne. Desuden vil man gerne have optaget 15 over 50 år — og endelig have foreningens navn ændret, så at alle arbejdere kunne komme ind på de givne vilkår. Hvis spørgsmålene blev besvaret på en sådan måde, at byrådet kunne godkende den, ville Kraiberg foreslå sin forening opløst til 1. jan. 1873. Håndværkerkassen havde da allerede 23. juli påny drøftet spørgsmålet og afvist, og det samme skete nu (mødet ikke refereret i Fhp, men svaret fremgår af Åb forh 1872, s. 93).
- 33 Fhp: Bestyrelsesmøder 16. marts og 20. april, generalforsamling 29. april, bestyrelsesmøder 7. maj og 23. juli 1872.
- 34 Fhp: Bestyrelsesmøde 20. april 1872.
- 35 Fhp: Bestyrelsesmøde 3. feb. 1873 og generalforsamling 29. april 1874.
- 36 Fhp: Bestyrelsesmøde 23. feb., ekstraordinære generalforsamlinger 2. marts, 27. april og 9. maj 1876. De to sidste datoer afspejler et træk, som var fremherskende i foreningen i forrige århundrede: vanskeligheden ved, når vigtige ting stod på dagsordenen, at tromme så mange medlemmer sammen, at generalforsamlingerne var beslutningsdygtige. Apoteker-rabatten i Fhp: Møde ml. bestyrelsen og apotekerne A. Meyer og H. Grauer 26. maj 1876.
- 37 Åb forh 1878, s. 92—93, møde 8. aug. Fhp: Generalforsamlinger 19. okt. 1878 og 21. jan. 1879. Begge er ordinære, så de nye love synes altså at have indført kvartårlige generalforsamlinger.
- 38 Fhp: Bestyrelsesmøde 22. marts, generalforsamling 29. maj og ekstraordinær generalforsamling 17. sep. 1901.
- 39 Fhp: Bestyrelsesmøder 13. april og 18. dec. 1881.
- 40 Fhp: 15. feb. 1883.
- 41 Fhp: Bestyrelsesmøder 16. og 24. okt. 1883.
- 42 Åb forh 1883, s. 60—61, mødet 26. april og Fhp: Bestyrelsesmøde 17. maj 1883.
- 43 Fhp: Generalforsamling 17. maj og ekstraordinær generalforsamling 25. maj 1886, bestyrelsesmøde 19. nov. og generalforsamling 2. dec. 1890. Åb forh 1886, s. 65, mødet 29. april, og s. 89—90, mødet 1. juli.
- 44 Jørgen Pedersen: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende Konjunkturer i Perioden ca. 1850—1913, 1930*, s. 40—41.

- 45 (Jul. Schovelin): De danske Sygekasser, en Oversigt over de danske Sygekassers Antal, Størrelse, Fordeling efter Landsdelene samt en Fremstilling af deres Organisation og Virkemaade udarbejdet på Foranstaltning af den af Indenrigsministeriet nedsatte Kommission til Overvejelse af Spørgsmålet om Arbejdernes Sikring imod Følgerne af Sygdom og Ulykkestilfælde under Arbejdet, 1887.
- 46 Fhp: Bestyrelsesmøde 23. dec. 1891.
- 47 Regnskab og Beretning for Syge- og Begravelseskassen for Håndværkere, Fabrikarbejdere og ligestillede i Århus 1863—12. marts—1913. Det kongelige Bibliotek.
- 48 Fhp: Bestyrelsesmøder 23. og 25. jan. 1865.
- 49 Fhp: Bestyrelsesmøder 14. okt. 1865 og 15. nov. 1866. Stabell fik i øvrigt et ekstrahonorar for 1867: 50 rd. Fhp: Bestyrelsesmøde 9. dec. 1867.
- 50 Fhp: Bestyrelsesmøde 9. dec. 1867.
- 51 Som note 50 og generalforsamling 27. april 1868.
- 52 Fhp: Bestyrelsesmøde 9. dec. 1868.
- 53 Fhp: Bestyrelsesmøder 7. og 16. jan., ekstraordinære generalforsamlinger 26. jan. og 2. feb. 1874.
- 54 Fhp: Generalforsamling 3. maj 1875.
- 55 Andersen 1839—1907, Byberg 1844—1909, jfr. Den danske Lægestand 1907—15, 1915, s. 11 og 89.
- 56 Fhp: Bestyrelsesmøde 5. april 1881. Høegh-Guldberg 1853—1920, jfr. Den danske Lægestand 1907—15, 1915, s. 280—81, og Danmarks Adels Årbog 1931, s. 195.
- 57 Fhp: Bestyrelsesmøder 27. feb. 1864 og 23. jan. 1865. Et pudsigt tilfælde med aldersgrænsen forelå i bestyrelsesmødet 28. juni 1871, da slagter Chr. Algrün fremlagde en aldersattest, som åbenbart han selv eller en bekendt havde lavet. Han fik besked på, at han først kunne optages, når han kom med en, der var udstedt af en »lovlig myndighed«.
- 58 Fhp: Generalforsamling 6. feb. 1865, bestyrelsesmøde 15. og generalforsamling 24. nov. 1866.
- 59 Fhp: Bestyrelsesmøde 27. marts, generalforsamling 27. april, ekstraordinær generalforsamling 13. maj og bestyrelsesmøde s.d. 1867, generalforsamling 27. april 1868.
- 60 Fhp: Bestyrelsesmøde 30. marts og ekstraordinær generalforsamling 31. maj 1869.
- 61 Fhp: Bestyrelsesmøde 29. sep. 1868.
- 62 Fhp: Ekstraordinær generalforsamling 28. feb. og generalforsamling 23. aug. 1888.
- 63 F. eks. Fhp: Bestyrelsesmøde 29. marts 1870.
- 64 F. eks. Fhp: Generalforsamling 24. nov. 1866.
- 65 Fhp: Bestyrelsesmøde 29. sep. og 13. okt. samt ekstraordinær generalforsamling 26. okt. 1868.
- 66 Fhp: Generalforsamling 27. april, bestyrelsesmøder 29. sep. 1868 og 30. marts 1869, ekstraordinær generalforsamling 31. maj og bestyrelsesmøde 29. sep. 1869, generalforsamling 26. april 1870. Ved forandringen i 1892 blev kassen oprettet som en ny institution; men der tales på den ekstraordinære generalforsamling 5. aug. 1892 (Fhp) om »den de ældre medlemmer tilhørende kapital«.
- 67 Fhp: Bestyrelsesmøde 27. jan. 1869.
- 68 Fhp: Generalforsamling 28. april 1885, bestyrelsesmøder 21. dec. 1888, 4. sep. og 21. dec. 1891.
- 69 Fhp: Bestyrelsesmøde 14. okt. 1865. Henriksen døde i 1876.
- 70 Fhp: Bestyrelsesmøde 24. okt. 1876. Poulsen døde 1884.
- 71 Fhp: Generalforsamling 16. dec. 1884.
- 72 Fhp: Generalforsamling 20. okt. 1881.
- 73 Daniel s. 67.
- 74 Fhp: Indførslerne fra 6. juli—14. sep. 1892. Lovene i Det kongelige Bibliotek.
- 75 Fhp: Repræsentantmøde 20. dec. 1915.

Spredte træk fra 1895 til vore dage

1895

Kassererens løn fastsættes til 400 kr. om året. – På grund af det stigende medicinmisbrug skal medlemmerne i fremtiden selv betale en fjerdedel; til gengæld kan også børnene få medicin på samme betingelser som forældrene.

1896

Der indføres forsøgsvis helbredsskemaer ved optagelse af medlemmer.

1898

Alle læger, der ønsker det, kan få sygekassepraksis. Det årlige honorar er 4 kr. pr. medlem ÷ 17 %, fra 1899 ÷ 15 % og derefter 1 % mindre om året over fire år. 15 læger slutter overenskomst på disse betingelser. – Medlemsbøgerne behandles ikke ordentligt, og der skal i fremtiden betales 15 øre pr. stk. for nye eksemplarer. – Tandlæge N. Chr. Møller, Sct. Clemens Bro, tilbyder tandudtrækning for 1 kr. og 20 % rabat ved levering af nye tænder.

1899

Formandens og kassererens løn fastsættes til henholdsvis 1 og 5 % af medlemskontingentet for ubemidlede; medlemstallet er ca. 1.300. – Indtrædende medlemmer skal for fremtiden ikke mere ved optagelsen forelægge lægeattest, men i stedet underskrive en optagelsesbegæring. – Sygekasserne centraliseres, således at medlemmer kan overflyttes til andre kasser uden tab i rettigheder.

1900

Konflikt med lægerne, der på grund af arbejderens lønforbedringer i de senere år kræver bortfald af rabatten. Denne bibeholdes dog for året 1901 (med 10 %); derefter skal betales 4 kr. pr. medlem og 8 kr. pr. familie – en ekstraudgift for kassen på ca. 1.000 kr. årligt. – Økonomiske vanskeligheder: sygeligheden har i årets første seks måneder været så stor, at den har slugt såvel det indkomne kontingent som størsteparten af det forventede statsstilskud ca. 8.500 kr. En ekstraordinær generalforsamling vedtager en ekstra kontingentopkrævning.

1901

Sukkervarearbejderens Sygekasse optages med 28 medlemmer. – Det bliver nu muligt for sygekassens regning at foretage indlæggelser på Sct. Josephs Hospital; dagtaksten bliver den samme som for almindeligt sygehusophold: 85 øre for voksne, 60 øre for børn. – Kassens administration omlægges: Fra 1. januar 1902 skal det daglige arbejde ledes af en forretningsfører, der er underkaster formandens kontrol. Den øvrige bestyrelse udgør et sygekontrolludvalg, som skal påse, at simulering ikke finder sted. Forretningsføreren – hvortil udpegedes formanden, L. K. Lauritzen – skal have samme løn som den hidtidige kasserer. Formandens løn fastsættes til ½ % af kontingentet for ubemidlede medlemmer, og endelig fordeles yderligere ½ % af dette mellem resten af bestyrelsen for kontrolarbejdet. – Sygekassen på Sabroes Fabrikker og Arbejderens Syge- og Hjælpeforening optages. – Til en ledig budplads er der 10 ansøgere. – Muligvis i protest mod den nye ordning nægter kassereren at afslutte regnskabet.

1902

Til kontrol af regnskabet skal der afholdes kasse møde en gang om måneden. – For at undgå misbrug bestemmes det, at en recept kun må benyttes en gang. – Sygekassen låner til lægehonorarer 1.000 kr. i Arbejder Spare- og Lånekassen og 1.000 kr. i begravelseskassen.

1903

Sygekassen får kontor i Frederiksgade 67, og der bevilges 50 kr. til møbler o. a. – Det fastsættes, at en patient som hovedregel kun kan få udbetalt sygepenge, når der foreligger sygeseddel udstedt af den pårældendes egen læge.

Niels Hansen, f. 1857, d. 1923. Fyrbøder, senere afholdsvært i Århus. Medlem af bestyrelsen for Livsforsikringselskabet Jylland 1899–1902. Medlem af sammes kontrolkomité 1905–1922. *Formand* 1902–14.

1904

Til en ledig budplads indkommer 125 ansøgninger. Af disse indstilles 41. Pladsen besættes ved valg på generalforsamlingen – fremmødet på denne er 1.000 medlemmer.

1905

Forretningsførerens løn ansættes til 2.000 kr. om året. Der kommer »voksen hjælp« på kontoret – til en løn af 1.000 kr. – En jernbaneklub og arbejderne hos fabrikant Christiansen optages i sygekassen. – Man vil yde forretningsføreren 300 kr. om året til husleje, lys, varme og rengøring. – Der indkøbes et jernpengeskab til 125 kr.

1906

To stole og en pengekasse anskaffes til kontoret. – I anledning af valg til Sygekassenævnet protesterer et bestyrelsesmedlem mod »alle disse landsbylærere, der ... ikke havde spor begreb om byforhold«.

1907

Tuberkulosepatienter kan nu komme på sanatorium for kommunens regning – uden fattighjælps virkninger. – To øjenlæger tilbyder specialistbehandling for 25 øre pr. medlem, dog mod ekstrahonorar ved større operationer. Bestyrelsen tør ikke modtage tilbudet. – Kontingenter skal i fremtiden opkræves en gang månedlig mod hidtil 14 gange om året. – Kontoret flyttes til Frederiksgade 34–36, hvor der skal betales 600 kr. i husleje.

1908

En del medlemmer af Århus politikorps optages med deres familier samlet i kassen. – Ved generalforsamlingen foreslår et medlem, at der ikke mere skal antages faste læger. Man kunne i stedet forhøje sygepengene og derefter lade de enkelte selv søge den læge, de ønsker. Et andet medlem klager over den behandling, kassens medlemmer får i modsætning til de private patienter. Heroverfor peger et bestyrelsesmedlem dog på, at der også finder et ikke ringe misbrug sted af lægerne. – Uro omkring jernbanefolkene, der synes mere syge end andre. – Der klages over den stigende udflytning til forstæderne. – Forretningsførerens løn fastsættes til 2.500 kr.

Jens Perregaard, f. 1880, d. 1953. Tømrermester i Århus. Medlem af byrådet 1925–33. Formand 1914–20.

1909

Alvorlig lægekonflikt, der medfører stigende arbejde for sygekassens administration – til gengæld falder hospitalsindlæggelserne til det halve. – I juni fritager Indenrigsministeriet, foreløbig for et år, sygekassen for at yde lægehonorarer.

1910

Kassen antager sin første kontordame. – Lægekonflikten slutter. Den nye kontrakt medfører en kontingentforhøjelse på 5 øre om måneden. – Der bevilges 35 kr. i byttepenge til kontoret. – Bogholderen får en uges ferie fordelt på to gange. – På en ekstraordinær generalforsamling, der vedtager en række lovændringer, anbefaler et medlem at vælge fagforeningsfolk til bestyrelsen. Udtalelsen vækker røre, og et kvindeligt bestyrelsesmedlem, der har »holdt sig klar af alt fagforeningsvæsen« og dog har »en 20–22 kr. pr. uge i løn« klager til sygekasseinspektøren. – En ekstraordinær generalforsamling, der vedtager en særlig sygekontrol, ender således: »Under stor opstandelse protesteredes mod afstemningen; dirigenten nedlagde sit mandat, og generalforsamlingen opløstes i forvirring«. – Den kendte bondekomiker Marrayt Lauritzen antages som midlertidig medhjælp på kontoret.

1911

Det efter de nye love indførte repræsentantskab træder i funktion. – Til brug for sygekontrollen, der skal udføres af bestyrelsesmedlemmer, inddeles byen i fem distrikter. – Den nye forretningsfører Kjeld Sørensen skal stille en kaution på 1.500 kr. – Sygekassens kontorpersonele »må ikke modtage bierhverv eller tillidsposter, som kan hindre dem i at udføre deres daglige arbejde«. – Man vedtager ved kontingentbetalinger at indføre mærkesystemet; det træder i kraft 1. juli 1912.

1912

Der antages endnu en mand på kontoret. – Forskellige klager over Kommunehospitalet – »særlig ved afbenyttelse af bækkener«. Patienterne har flere gange måttet vente i indtil 15 à 20 minutter, efter at der er ringet, inden de kunne blive betjent. Der klages også over pladsmangel, og hele sagen fører til et møde mellem sygehusudvalget og bestyrelsen, hvor førstnævnte lover bod og bedding. Bestyrelsen betoner, at den ikke har haft noget at gøre med skriveriet i bladene.

1913

På et møde med lægerne henstilles det til disse at behandle ugifte kvinder med børn »så human som muligt og ikke ... som en klasse for sig selv«. – Sygekassen må påny låne penge i Arbejder Spare- og Lånekassen. – Det vedtages på grund af de stadig stigende udgifter indtil videre at ophøre med tilskud til specialistbehandling, øjenlæger dog undtaget. – For de efterhånden mange medlemmer med indtægter på over 2.000 kr. oprettes en fortsættelsesygekasse, der skal træde i virksomhed 1. januar 1914. – Begravelseskassen køber – til brug for sygekassen – ejendommen Christiansgade 18 for 39.855 kr. – Der ansættes 8 sygekontrollører, der hver skal have 50 kr. om året i løn.

1914

Et repræsentantmøde forkaster et forslag om presseadgang til generalforsamlingerne. – Efter gennemførelsen af den nye kontrol er de ugentlige udgifter til sygepenge falder med 4–500 kr. – Bestyrelsen bevilger telefon til formanden. – Medlemmer, der er indkaldte til sikringsstyrken, får såkaldt »hvilende medlemsret«, mens de ligger inde.

1915

Skattevæsenet anmoder om opgivelse af de enkelte lægers indtjening ved sygekassen. – Grænsen mellem bemidlede og ubemidlede er nu ca. 3.000 kr. – Samtlige hospitalsfunktionærer og politibetjente optages i kassen. – Sygekasseinspektoratet ønsker ophævelse af repræsentantskabet; ønsket forkastes. – 20. december vedtages det, at kassens navn for fremtiden skal være »Sygekassen Århus«.

1916

Der udbetales nu også sygepenge ved kønssygdomme. – Indbrud på kontoret; 58 kr. forsvundet.

1917

Byen bliver større: Skovvangskvarteret ønsker ansat en »tillidsmand« til udlevering af kontrolsedler. Efter sygekasseinspektoratets »bestemt udtalte ønske« adskilles forretningsfører- og kassererbestillingen, således at udbetalinger for eftertiden foretages af kassereren; dog kun efter anvisning af

Rasmus Jensen Kodabl, f. 1868, d. 1947. Formand ved gasværket i Århus. Formand for afholdsforeningen »Echo« i en årrække. Formand for kontrolkomiteen for Livsforsikrings-selskabet Jylland 1930–44. *Formand* 1920–40.

Svend Hedeager, f. 1881, d. 1963. Murerformand, senere formand for Murernes cooperative Forretning i Århus. Medlem af bestyrelsen for Murernes cooperative Forretning fra den stiftedes i 1936 og i flere perioder bestyrelsesmedlem i Murersvendenes Fagforening, medlem af tilsynsrådet for Arbejder Spare- og Laanekassen. Formand 1940–56.

forretningsføreren. – Ændringen synes ikke at have været tilstrækkelig for inspektoratet, der stadig retter »kraftige anker« mod kassens administration. Sygekasseinspektøren kommer selv til stede, og efter et syv timer langt møde enes man om 16 punkter, der fremover skal være retningsgivende – tillige med de råd, man evt. kan hente sig i københavnske sygekasser. – Gifte funktionærer får 125 kr. i dyrtidshjælp, ugifte 25 kr. – De seks distriktskontrollører erstattes med en fast ansat kontrollør, der skal have 1.800 kr. om året stigende til 2.400 kr. – Kontortiden fastsættes til 7½ time, 8,30–16, minus ½ times frokost, åbningstid fra 11–15.

1918

Funktionærene får halvårslige dyrtidstillæg på 150 kr. for gifte og 40 kr. for ugifte. Sidstnævnte forhøjes i juli til 150 kr. årligt, og i oktober får begge grupper yderligere 100 kr. – For overarbejde betales 1,50 kr. pr. time.

1919

Den årlige dyrtidshjælp til funktionærer fastsættes i januar til 720 kr. for gifte og 360 kr. for ugifte. – I anledning af dyrtidshjælp til lægerne forhøjes kontingentet med 10 øre pr. måned. – En ansøgning fra Århus-Posten om annoncering i bladet på lige fod med byens øvrige aviser afvises. – Sygekassen ansætter en inkassator. – Der arbejdes med planer om oprettelse af en hjemmesygepleje; denne gennemføres sidst på året, men træder ikke i virksomhed. – Sygekassen ligger ca. 25 % under den københavnske lønskala, men »noget over« de øvrige provinsbyers. – Tabet på den »spaniske syge« andrager ca. 8.000 kr.

1920

I anledning af, at sygekassen ved flere lejligheder har forhandlet med Handels- og Kontormedhjælpernes Forening, anker sygekasseinspektøren over, at Århuskassen tilsyneladende er udset til at være løftestang for denne fagforening. Året er præget af disse stridigheder, og kassen er en overgang endog blokeret. – På grund af de stadige krav – også fra lægerne – må kontingentet forhøjes med 25 øre pr. måned.

1921

Sygekassens funktionærer udmelder sig af H. K. – Konflikt med lægerne. Efter dens slutning henstiller et medlem på generalforsamlingen, at man »mindes de læger, som har vist sig særlig stædige under konflikten«. – Bitterhed over de nye mønstervedtægter og over invalideloven: Sygekassernes selvstyre bliver langsomt illusorisk, og invaliderente kan kun opnås, når $\frac{2}{3}$ af arbejdsevnen er mistet. – En urmager giver 10 % rabat ved køb af briller til sygekassemedlemmer. – Kassen vedtager at købe et rekonvalescenthjem.

1922

Funktionærernes løn nedsættes med 25 kr. om måneden.

1923

Sygekassen køber villa »Krathuset« i Risskov til brug for rekonvalescenthjemmet. Prisen er 84.000 kr., hvoraf 9.000 kr. er for lysekroner, møbler m. v. – Kristelig Sygekasse optages.

1924

Langvarig og bitter lægekonflikt, der volder medlemmerne betydelige vanskeligheder. En frivillig hjælpekasse oprettes; dens midler skal anvendes til lægeregninger for vanskeligt stillede syge; men den får kun ringe tilslutning og ophæves efter få måneders forløb. Situationen er den vanskeligste, sygekassen hidtil har stået overfor, og det varer et helt år, inden konflikten bringes til afslutning. – Sygekassen lejer lokaler på 1. sal i ejendommen på hjørnet af Sønder Allé og Asylvej. Årlig leje 5.000 kr.

1925

Begravelseskassens ejendom Christiansgade 18 sælges. – Sygekassen yder støtte til kiropraktiske behandlinger. – Der gennemføres kontingentfrihed i to måneder – et tab på 100.000 kr.

Waldemar Laursen, f. 1898. Maskinmester. Folketingsmand for Århus amtskreds fra 1957. Medlem af bestyrelsen for Socialdemokratisk Forening i Århus midtkreds siden 1945, formand siden 1956. Medlem af ligningskommissionen for Århus købstad 1955–1958. – *Formand fra 1956.*

Kjeld Sørensen, f. 1880, d. 1940. Forretningsfører 1911–40. – Medlem af byrådet 1913–25.

1926

Kontingentet nedsættes med 25 øre pr. måned. – Den kommunale sygekasse optages. – Der købes obligationer for »nogle af Begravelseskassens midler«. – Begravelseskassen køber villa »Hvidbo« i Skanderborg; ejeren er kommet i vanskeligheder, og kassen ønsker at redde sin tredieprioritet på 3.600 kr.

1927

Kontingentnedsættelsen bevirker et underskud på 40.000 kr., fordi udgifterne ikke var faldet i det omfang, der var ventet. – Der bevilges 200 kr. til en personaleudflugt. – Kontingentet forhøjes med 20 øre pr. måned. – Ny mønstervedtægt, en følge af den almindelige nedskæringspolitik. – Der oprettes afdelingskontor i Nørregade 38. Middelstandssygekassen står formelt som lejer af lokalerne og arbejdsgiver for personalet.

1928

Konflikt med lægerne.

1929

Den almindelige nedskæringspolitik har kostet sygekassen 100.000 kr. Der føres en langvarig debat om mulighederne for at rette økonomien op; såvel nedsættelse af medicinydelsen som kontingentforhøjelse er på tale. Bestyrelsen er for det første, fordi der finder et ikke ringe misbrug sted; men det sidste bliver gennemført med 15 øre om måneden.

1930

Sygekassens funktionærer opretter pensionsfond. – Stadig betydelige vanskeligheder med økonomien. Kontingentforhøjelse på 10 øre pr. måned. – Gratis lotterispil i forbindelse med generalforsamling i begravelseskassen.

1931

Der oprettes påny en hjælpekasse, denne gang for sådanne, der af en eller anden grund ikke kan optages i de bestående sygekasser.

1932

Der har nu været underskud 6 år i træk; en kontingentforhøjelse på 25 øre pr. måned skal søges at skaffe balance. – Centralforeningen slutter overenskomst med visse optikere om levering af briller. – Øget brug af danske præparater nedbringer medicinudgifterne. – Der lejes lokaler på hjørnet af Frederiks Allé og Jægergårdsgade; begravelseskassen står som lejer.

1933

Radiumbehandling betales af sygekassen. – Socialreformen afføder ny mønstervedtægt. Udgifterne vil øges med 50–60.000 kr. – 100 medlemmer (fra Arbejderkvindernes Oplysningsforbund) ønsker oprettet en seksualklinik. – Repræsentantskabet skal fremtidig vælges i 5 kredse. Der vælges første gang 61 medlemmer. – Pressen får adgang til møderne.

1936

Fra 1. april betaler sygekassen halvdelen af medlemmernes tandlægeregninger; for nye tænder opnås dog kun en vis rabat. Overenskomst mellem Centralforeningen og Lægeforeningen, hvorefter en læge ikke må have mere end 3.000 sygekassepatienter; tallet skal gradvis gå ned til 2.700. Ordningen gælder i første omgang otte læger. – Bestyrelsen nedsætter et byggeudvalg.

1937

Der oprettes afdelingskontor i Tordenskjoldsgade. – Begravelseskassen køber ejendommene Østergade 28–38 og påbegynder opførelsen af Sygekasseborgen. – Konflikt med tandlægerne.

1938

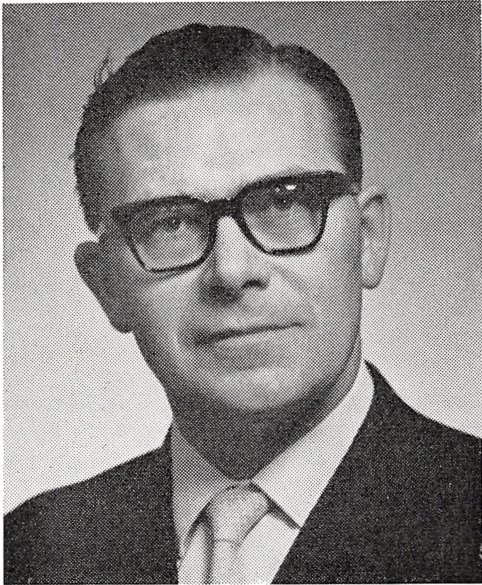
Sygekassen flytter til den nye ejendom. Der skal for kontorlokalerne betales en årlig leje på 10.800 kr.

1940

Der oprettes afdelingskontor på Vesterbro Torv.

Peter Friis Olsen, f. 1907, d. 1961. Forretningsfører 1940–61. – Bankuddannet, cand. jur., 1943. – Medlem af Århus byråd 1949–61, viceborgmester fra 1958, medlem af sygeforsikringskommissionen af 1958, formand for forretningsudvalget for De samvirkende Centralforeninger af statsanerkendte Sygekasser i Danmark, talrige andre tillidshverv i Århus og inden for sygekassernes organisationer.

Preben Ramsbøll, f. 1916. Forretningsfører 1962. Ansat på Århus Amtstue 1934–55. Cand. jur. 1955. Sekretær i Statens Ligningsdirektorat 1955, fuldmægtig 1957, fra 1956 tjenstgørende ved Amtsligningsinspektoratet for Hjørring amt.

1941

Efter betydelige vanskeligheder med repræsentantskabet gennemføres den hidtil største kontingentforhøjelse: 45–50 øre pr. måned. Den er krævet af Sygekassedirektoratet, som egentlig finder den for lav, og begrundet i de ekstraordinære forhold under 2. verdenskrig. Det vil »blive hårdt for mange af medlemmerne«, udtaler flere repræsentanter. – En funktionær får afslag på ansøgning om at måtte flytte til Hasle – »af hensyn til konsekvenserne«. – Der åbnes et afdelingskontor på Sct. Pauls Plads. – De i Tyskland beskæftigede arbejdere er kontingentfrie. En refusionsordning er truffet med de tyske sygekasser; men man synes ikke at have nogen særlig tillid til den. – Det gamle mærkesystem forlades til fordel for det nu anvendte system med særlige kvitteringsmaskiner.

1942

Udlæggene for Tysklandsarbejderne og deres hjemmевærende pårørende udgør pr. 31. juli ca. 120.000 kr. – Sygekassen overtager efter mange års forhandlinger den kommunale hjemmesygepleje. Det økonomiske grundlag er et tilskud fra Århus kommune på 50 øre pr. indbygger.

1943

Forretningsfører Peter Friis Olsen tager juridisk embedseksamen, og sygekassen er hermed den første i landet, der nogensinde har haft en jurist på denne plads. – Kassens bud H. E. Nielsen idømmes ved tysk krigsret to års tugthus, som skal udstås i Tyskland. Bestyrelsen vedtager, at Nielsens hustru fortsat kan oppebære mandens løn mod, at deres syttenårige søn overtager faderens arbejde.

1944

Efter at skattedirektør Ch. Hindby i næsten 35 år har været sygekassens revisor, besluttet det pr. 1. januar 1945 at gå over til statsautoriseret revision. – Til repræsentantvalget i 1945 inddeles byen efter krav fra Sygekassedirektoratet, men mod bestyrelsens ønske i 7 kredse mod hidtil 5. Kredsaantallet står i et vist forhold til medlemstallet. – Kontingentforhøjelse på 30 øre pr. måned. – Det store medicinforbrug volder idelige hovedbrud.

1945

Husmoderafløsningen indføres; sygekassen påtager sig administrationen, Århus kommune dækker udgifterne til denne, og Arbejdsministeriet betaler arbejdslønnen.

1946

Til ikrafttræden pr. 1. januar 1947 forhøjes kontingentet med 1 kr. pr. måned. – Natlægeordningen gennemføres – dog uden sygekassens direkte medvirken (Lægeforeningen havde ønsket 3 øre årlig pr. medlem; men forslaget blev afvist).

1949

Husmoderafløsningen går fra at være en beskæftigelsesforanstaltning over til at blive en social lov. – Fremskredne planer om en tandplejeabonnementsordning gennemføres ikke på grund af uenighed med tandlægerne om taksten for det halvårige eftersyn. – Sygekassen giver tilskud til arbejdet med socialfilantropisk byggeri.

1950

Medlemmerne kan gratis få »en fuldt forsvarlig brille«.

1951

Der ydes – efter lov – i fremtiden kun tilskud til særlig betydningsfuld medicin. – Kontingentforhøjelse på 30 øre pr. måned.

1953

Kontingentforhøjelse på 70 øre pr. måned. – Tilskud til nyt brillestel kan gives efter 10 års forløb. – Centralforeningen køber Saxild Badehotel til reconvalescenthjem i stedet for »Krathuset«.

1954

Sygekassen køber ejendommen Tordenskjoldsgade 57/Otto Rudsgade 32 til senere brug for afdelingskontoret på Trøjborg.

1956

Afdelingskontoret på Trøjborg flytter til sygekassens egen ejendom. – Grundkontingentet forhøjes med 90 øre pr. måned.

1957

Den mellem De samvirkende Fagforbund og Dansk Arbejdsgiverforening aftalte sygelønsordning skal administreres af sygekasserne.

1960

10. juni gennemføres den nye sygeforsikringslov, hvorefter alle kan optages i de bestående sygekasser. Medlemmerne deles i to klasser efter indtægtsgrænse, og dagpengehjælpen forbedres betydeligt.

Bestyrelsens medlemmer 1863–1963

Byfoged R. v. Scholten	1863–66	formand 1863–66
Konsul I. M. Mørk	1863–67	
Prokurator O. H. Nors	1863–64	
Glarmester V. Gamst	1863–76	formand 1870–76
Købmand H. M. L. Ellermann	1863–64	
Tømrermester A. E. Andersen	1863–65	
Snedkermester S. Ørum	1863–67	
Handelsgartner F. J. Chr. Jensen	1863–65	
Modelsnedker H. Gundersen	1864–89	
Skomagermester P. Wærum	1864–67	
Skomagermester J. Rosendahl	1864–76	
Typograf Th. A. Andersen	1864–94	
Læge A. Stabell	1865–81	
Borgmester U. C. Schmidt	1866–70	formand 1866–70
Skræddersvend N. P. Davidsen	1876–81	
Skomager E. Borup	1870–77	formand 1876–77
Snedkermester L. K. Lauritzen	1876–1901	formand 1877–1901 forretningsfører 1902–11
Murer, sen. pedel Chr. Aagaard	1876–1901	
Snedker S. Schougaard	1877–97	
Overlæge V. Andersen	1881–1900	
Fabrikant H. P. Jensen	1881–89(?)	
Skræddermester Johan Thomasen	1883–87	
Apoteker A. V. J. Meyer	1887–1901	
Tømrer Poul Møller	1889–1901	lønnet bud fra 1902
Arbejdsformand Poul Petersen	1894–1909	
Fyrbøder, sen. afholdsvært Niels Hansen	1897–1914	formand 1902–14
Arbejdsmand Jens J. Nørregaard	1900–06	
Fyrbøder M. P. Bach	1900–05	
Børstenbinder S. P. Dyhr	1902–05	
Smed L. Sørensen	1902–06	
Måler Anton Jensen	1901–10	
Brødkusk M. P. Madsen	1905–07	
Arbejdsmand Ole Simonsen	1906–10	
Kusk Jens Jensen	1906–10	
Rasmus Nielsen	1906–08	
Arbejdsmand J. A. Bentzen	1906–10	
Formand v. gasværket R. Kodahl	1908–16	
	1920–40	formand 1920–40
Typograf P. Thorsen	1908–15	
Maskinarbejder Kjeld Sørensen	1910–11	1/6 1911 forretningsfører
Fabriksarbejderske Margrethe Rasmussen	1910–	
Skomager P. Nielsen	1910–13	
Murer J. P. Nielsen	1911–12	
Fyrbøder S. Sørensen	1911–18	
Smed Søren Petersen	1911–25	
Havnearbejder Fr. Nygaard	1913–21	
Tømrer J. Perregaard	1914–20	formand 1914–20

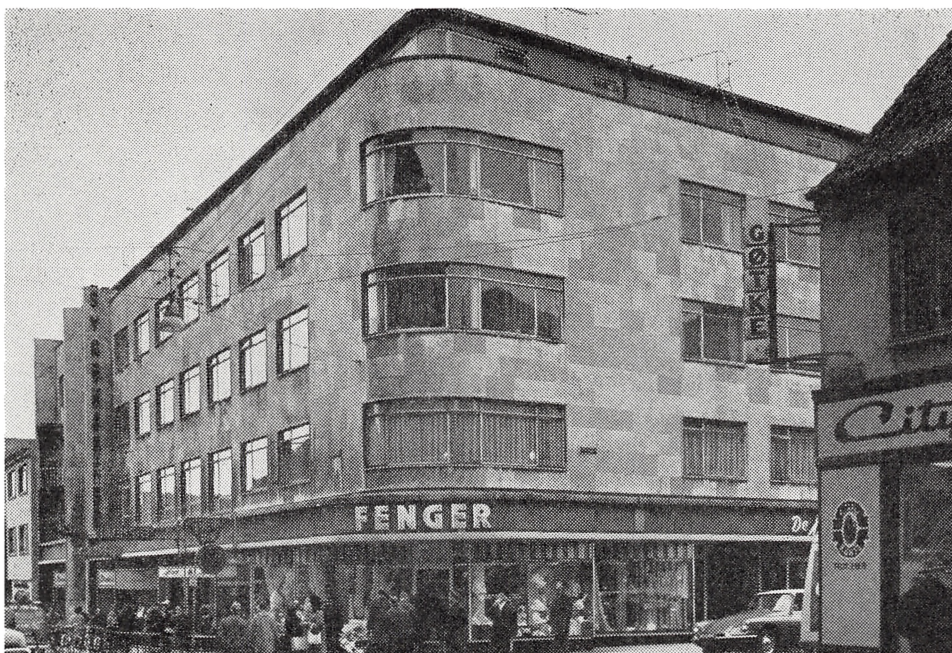
Undersøger Erik Nielsen	1914–18	
Arbejdsmand Andr. Bitsch	1918–39	
Glasmager S. Eriksen	1918–35	
Kasserer Søren Hansen	1921–49	
Typograf Martin Pedersen	1925–27	
Murerformand S. Hedeager	1926–56	formand 1940–56
Pedel M. Ingerdahl Rasmussen	1934–38	
Arbejdsmand Henry Kortsen	1937–39	
Undersøger Magnus Pedersen	1937–50	
Ekspedient C. Frank	1937–39	
Bryggeriarbejder P. Simonsen	1938–57	
Skrædder A. Strunge	1940–52	
Murer Rasmus Hansen	1940–48	
Murer Hermann Christensen	1940–45	
Maskinmester Wald. Laursen	1945–	formand fra 1956
Kontorbestyrer Sv. Aa. Nielsen	1948–	
Husmoder Grete Rasmussen	1949–	
Formand Gustav Nielsen	1950–	
Overmontør Tage Christensen	1952–	
Kontorassistent frk. Gerda Pedersen	1956–	
Kasserer Carl Ørtenblad	1959–	
Forlagsboghandler Ejler Kjeldsen	1961–	
Forstanderinde frk. Margrete Jørgensen	1961–62	
Forretningsfører K. Kildsgaard	1962–	

Bestyrelsen 1963: Formand, folketingsmand, maskinmester Waldemar Laursen (bordenden). Fra venstre mod højre: Formand Gustav Nielsen, forretningsfører K. Kildsgaard, husmoder, fru Grete Rasmussen, kontorbestyrer Svend Aage Nielsen, forlagsboghandler Ejler Kjeldsen, overmontør Tage Christensen, kasserer Carl Ørtenblad og forretningsfører Preben Ramsbøll.

DAGLIGDAG PÅ KONTORERNE
1963

*Fotos ved
fotograferne Thomas Pedersen og Poul Pedersen*

Ejendommen i Østergade.

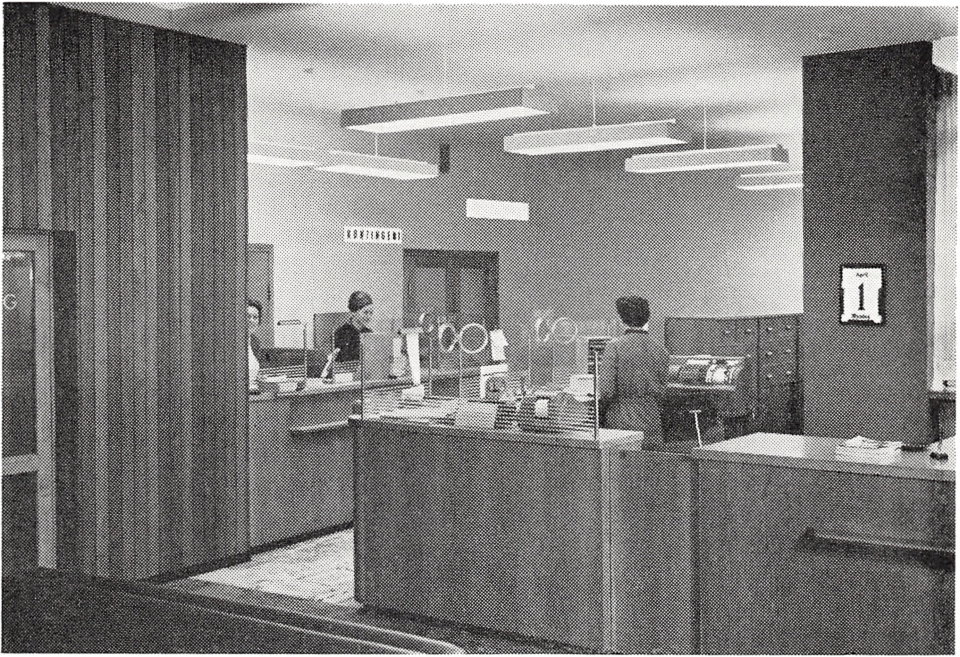
Forretningsfører, cand. jur. Preben Ramsbøll.

Viceforretningsfører Eigil Jørgensen.

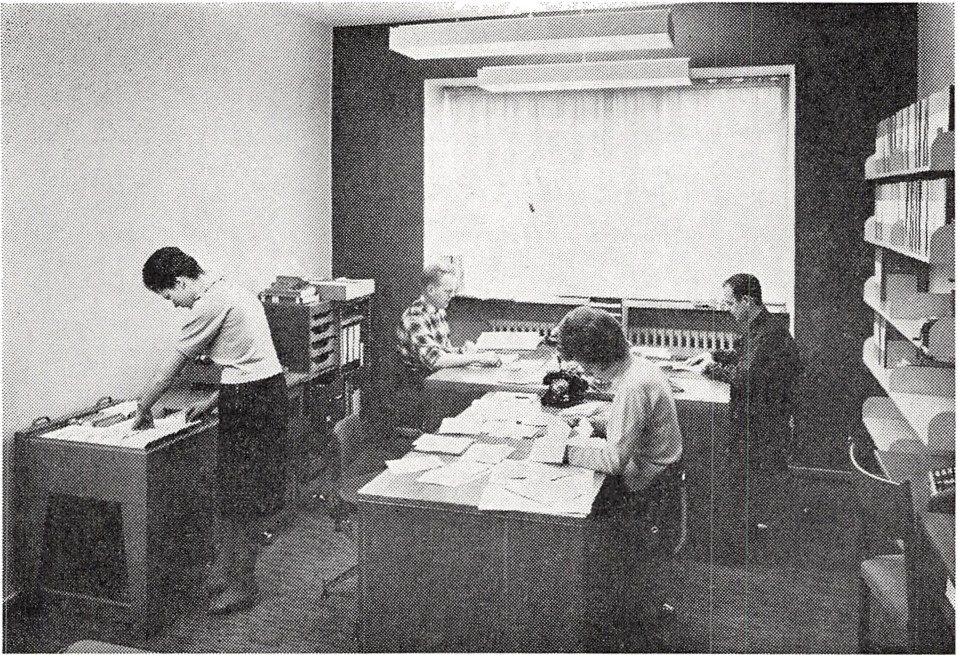
Forretningsfører, cand. jur. Preben Ramsbøl og sekretær, fuldmægtig Ester Nielsen.

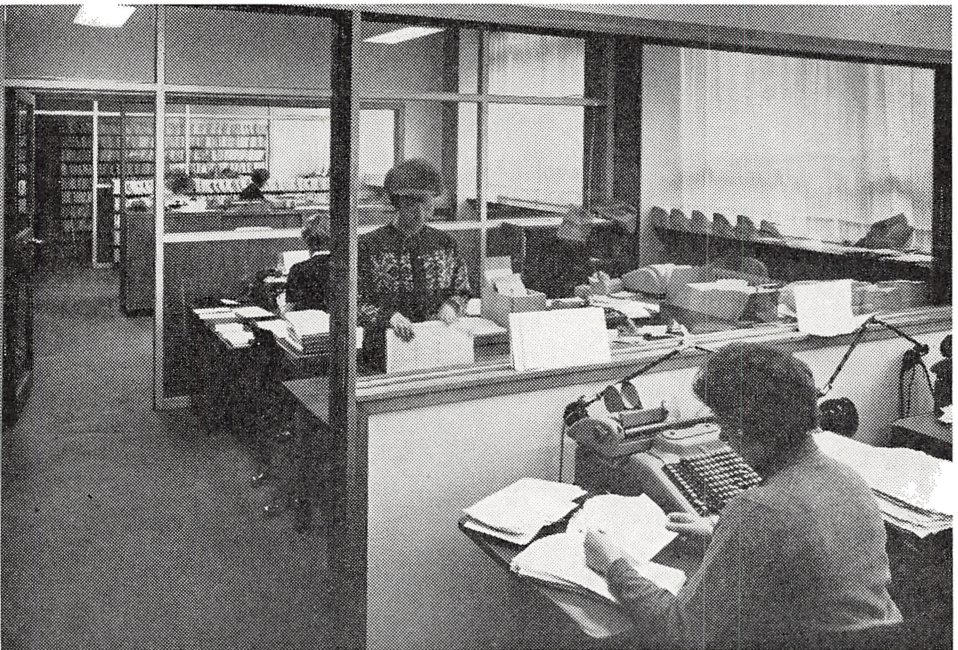
Indbetalingen.

Ekspeditionen.

Bogholderiet.

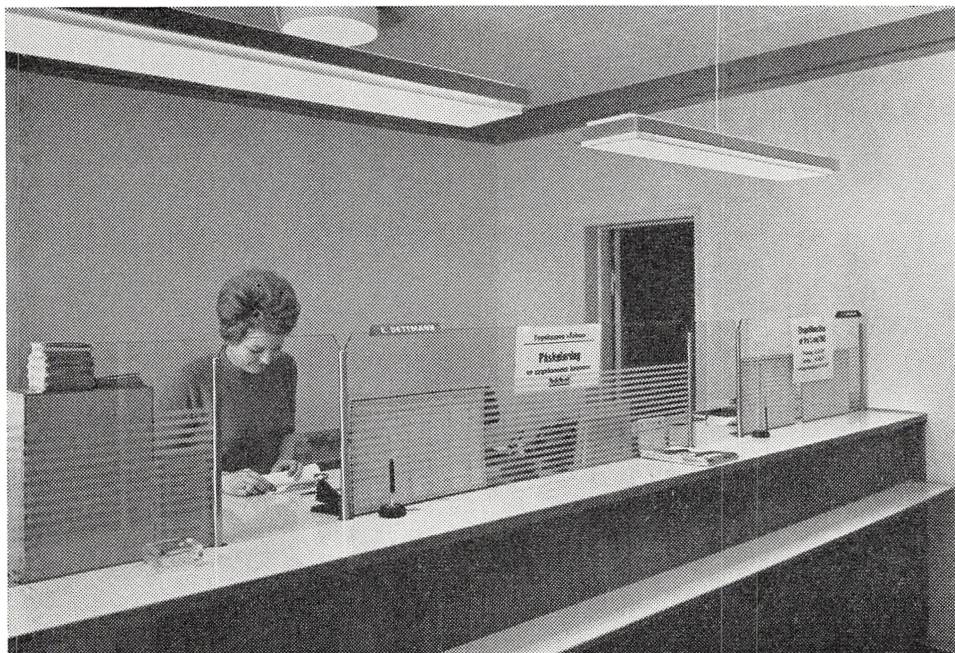
Registreringen.

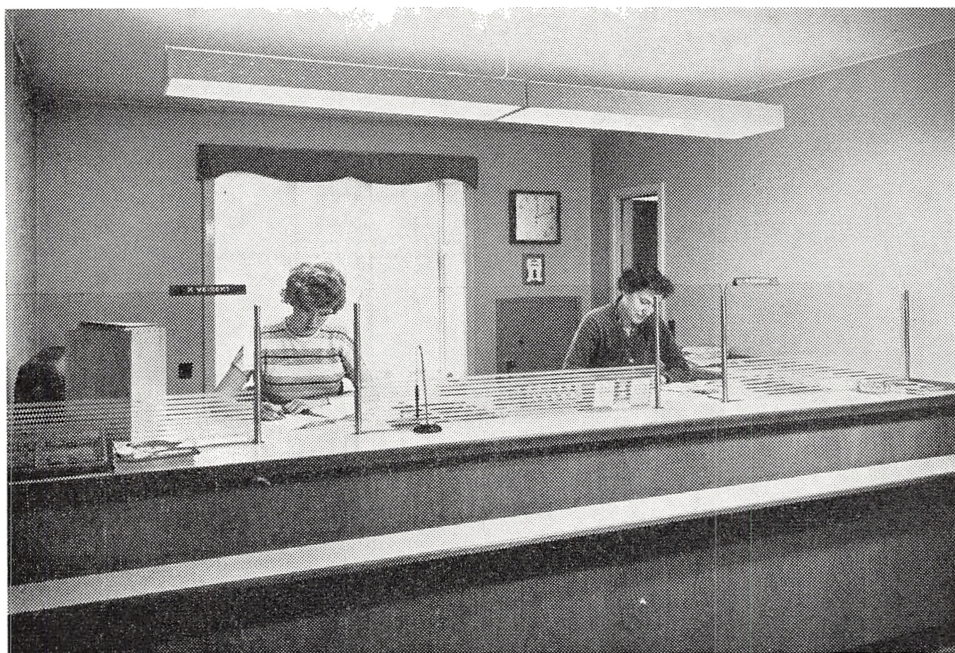
Registreringen.

Husmoderafløsningen i bygningen i Østergade.

Afdelingskontoret Vesterbro Torv 6.

Afdelingskontoret Otto Ruds Gade 32.

Afdelingskontoret Sct. Pauls Plads.

Afdelingskontoret Nørregade 38.

Afdelingskontoret Frederiks Allé 93.

Hjemmesygeplejen i bygningen i Østergade.

Dette værk er downloadet fra Slægtsforskernes Bibliotek

Slægtsforskernes Bibliotek er en del af foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data. Det er et special-bibliotek med værker, der er en del af vores fælles kulturarv, blandt andet omfattende slægts-, lokal- og personalhistorie.

Slægtsforskernes Bibliotek:
<http://bibliotek.dis-danmark.dk>

Foreningen DIS-Danmark, Slægt & Data:
www.slaegtogdata.dk

Bemærk, at biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. Når det drejer sig om ældre værker, hvor ophavs-retten er udløbet, kan du frit downloade og anvende PDF-filen.

Når det drejer sig om værker, som er omfattet af ophavsret, er det vigtigt at være opmærksom på, at PDF-filen kun er til rent personlig, privat brug.